

ӨМНӨТГӨЛ

1990 оны цагаан морин жилийн Ардчилсан Хувьсгалын өөрчлөлтүүдийн үр дүнд монголчуудын улстөр, эдийн засгийн ухамсар сэтгэлгээ гүн нойрноосоо сэргэж, их өөрчлөлтүүдийн жилүүд эхлэв. Хөрөнгө мөнгө, амьдрал ахуйгаа нам засагт даатгадаг цаг нэгэнт өнгөрч, хэн юу хийж чаддаг, мэдлэг мэддэгээрээ хүссэн газраа хангалуун амьдрах эрх чөлөөтэй болов.

Төр засгийн хатуу хяналтын дор байсан эдийн засаг зах зээлийн цоо шинэ харилцаа руу шилжиж, түүний зэрэгцээгээр оюун санаа, сэтгэхүй, соёл боловсролжилтийн түвшинд гүнзгий нөлөөлж, үе үеийн үндэсний ухамсарын мандан бадралын шинэ цагийг эхлүүлсэн билээ. Социализмийн жилүүдэд эцэг өвгөдийнхөө тухай байтугай эзэн Чингисээ хүртэл дурсаж үндэсний үзэлтэн гэгдэхээс эмээж сэтгэл зүрхэндээ битүүхэн тээж явсан үндэснийхээ арвин өв сан, ёс заншил, бахархалт түүхээ өнөөгийн монголчууд ил тодоор сэргээж бахархан бичиж байна.

Монгол угсаатны нэгэн салаа мөчир буриадууд эрүүл саруул шинэ цагийн ачаар туулж өнгөрүүлсэн ээдрээт түүх, соёл, ёс заншлаа үнэн зөвөөр нь сэргээн сурталчлах сэтгэл зүрхний хүсэл тэмүүлээ хэрэгжүүлж эхлэв. “Буриадын өв соёлын нийгэмлэг”, “Буриад ардын өв соёлыг сэргээн хөгжүүлэх сан” байгуулагдаж, “Угай бэшэг” сонин гаргаж, “www.toonto.mn”, “www.buryatia.org”, “www.buriat-mongolia.info” зэрэг мэдээллийн портал, сайтууд нээн ажиллуулж, төв, орон нутгийн байгууллагууд нутгийн иргэдээ цуглуулан уулзах зэрэг янз бүрийн ажлуудыг зохион явуулах болсны зэрэгцээ дэлхийн улс орнуудад (Орос, Хятад, Австрали, Америк, Япон, Энэтхэг зэрэг болон бусад) таран байрласан буриадуудтайгаа холбоо тогтоон хамтран ажиллах боллоо.

1994 оноос гараагаа эхэлж хоёр жил тутамд буюу 8 удаа зохион байгуулагдсан буриад түмний соёл, ардын язгуур урлагын “Алтаргана” олон улсын их наадмын хүрээнд эрдэм шинжилгээний бага хурлууд зохион явагдаж, буриадын түүх, зан заншил, угсаатны соёлын өвийг бүх талаас нь сэргээн баяжуулж, хойч үедээ өвлүүлэх болов.

Эдгээр үйл ажиллагааны шууд үргэлжлэл болох бидний хэсэг нөхөд (М.Одмандах, Б.Ширнэн, Г.Гантогтох, Г.Цэрэнханд, Г.Батцэрэн, Б.Чинзориг, Д.Ариунаа, Б.Ууганбаяр)-ийн санаачлан зохион байгуулсан эрдэм шинжилгээ, судалгааны чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулах зорилго бүхий Буриад Судлалын

Академи өдөр ирэх тутам өргөжин тэлсээр 2008 оны 5-р сарын 23-ны өдөр “Буриад судлалын тулгамдсан асуудал” сэдэвт эрдэм шинжилгээний анхдугаар бага хурлаа зохион явууллаа.

Эрдэм шинжилгээний бага хуралд Буриад Ардын Өв Соёлыг Сэргээн Хөгжүүлэх сан, ШУА-ийн ХЗХ, Биологийн хүрээлэн, МУИС, МУБИС, ШУТИС, ЭМШУИС, СУИС, “Идэр” дээд сургууль, “Сутай” дээд сургууль, Плехановын нэрэмжит УААДС, Буриадын Их Сургуулийн Улаанбаатар хот дахь салбар, МАА-ын эрдэм шинжилгээний хүрээлэн, НСИСОУХ зэрэг төрийн болон төрийн бус олон нийтийн, хөдөө орон нутгийн, хэвлэл мэдээллийн байгууллагуудын төлөөлөгчид оролцож буриад судлалын асуудлаар санал бодлоо солилцлоо.

Хуралд оролцогчид Монгол Улсын ястан үндэстний нэгэн төлөөлөл болох буриадуудын хэл соёл, түүх, зан заншил, угсаатан зүйн судалгааны ажлыг эрчимжүүлэх, эх хэлний сэтгэлгээг хөгжүүлэхийн чухлыг онцлон тэмдэглэв.

“Буриад судлал” (I) хэмээх энэхүү хамтын бүтээл нь Сибирийн уугуул үндэстнүүдийн томоохон төлөөллийн үр сад, өнөөгийн монголын буриад угсаатнуудын талаар Буриад Судлалын Академиас гаргаж буй эрдэм шинжилгээний бичлэгийн цувралын анхны оролдлого бөгөөд уг товхимолд “Буриад судлалын тулгамдсан асуудал” сэдэвт эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьсан илтгэл, буриад судлалын чиглэлээр бичсэн өгүүлэл, буриадын түүх угсаатан, хэл, соёл, иргэншил, хүн амзүй, генетик, социологийн зэрэг холбогдох зарим байгууллагын ажилтнуудын мэдээлэл зэргийг эмхэтгэн нийтэлж Та бүхэнд толилуулж байна.

Буриад Судлалын Академийн үйл ажиллагааг дэмжиж, сэтгэл санааны урам дэм өгч, эд материалын болон номын хандив өргөж, биднийг байнга дэмжин ажилладаг Буриад Ардын Өв Соёлыг Сэргээн Хөгжүүлэх Сангийн хамт олон, ерөнхийлөгч ноён С.Билэгсайхан, эрдэм шинжилгээний бага хурлыг хийхэд тусламж хандив өргөсөн бизнесмен М.Одончимэг, энэхүү эмхэтгэлийг хэвлүүлэхэд сэтгэл санаа, эд хөрөнгийн дэмжлэг, хандив өгсөн “Улз” төвийн захирал, ноён Г.Эрдэнэбилэг, үйл ажиллагааг маань дэмжиж хэвлэхэд тусалсан “Бемби сан” хэвлэх үйлдвэрийн захирал Н.Ганболд нарт гүн талархал илэрхийлье.

Доктор /Ph.D/ Б.Ширнэн

BURIAD STUDIES

I Боть

1 (001)

2008

*Худанц шарайд Б.Чинзориг
Буриад Судлалын Академийн
гүйцэтгэх захирал*

“БУРИАД СУДЛАЛЫН АКАДЕМИ”-ИАС ЗОХИОН БАЙГУУЛЖ БУЙ АЖЛЫН ТУХАЙ

Академийн товч танилцуулга

2007 оноос М.Одмандах буриад судлалын төв байгуулах талаар анхлан санаачилж, 3-р сараас нэр бүхий эрдэмтэдтэй санал солилцож, анхны хурлыг 2007 оны 5-р сарын 26-ны өдөр МУБИС-ийн А байрны 307 тоот өрөөнд Г.Цэрэнханд, Г.Гантогтох, Б.Ширнэн, Г.Батцэрэн, М.Одмандах, Б.Ууганбаяр, Б.Чинзориг, Д.Ариунаа нарын бүрэлдэхүүнтэй хийж, бичиг баримт, дүрэм журам боловсруулах, ТББ болгон хуулийн дагуу бүртгүүлэх ажлыг М.Одмандах, Б.Чинзориг, Б.Ууганбаяр нарт даалгасан юм.

Анхлан Буриад Судлалын Төв байгуулахаар ярилцаж байсан боловч нэр давхардсан тул 2007 оны 11-р сард Буриад Судлалын Төвийн дүрмийг хэлэлцэж явцад Академи гэж нэрлэхээр тогтож, “Буриад Судлалын Академи” үүсгэн байгуулж, 2008 оны 3-р сарын 5-нд хуулийн дагуу бүртгүүлж, ТББ-ын гэрчилгээ, тамга тэмдэгээ авч, хийх ажлын үндсэн чиглэлийг тодорхойлж, ажлын төлөвлөгөөгөө нарийвчлан гаргаж ажиллаж байна.

Академийн зорилго нь “Буриад судлалын чиглэлээр эрдэм шинжилгээний ажил эрхэлж буй Монгол улсын иргэн судлаач, эрдэмтэд бүх талын дэмжлэг үзүүлэх, тэдгээрийн эрх ашгийг хамгаалах, гадаад орнуудын энэ чиглэлийн байгууллага, эрдэмтэн судлаачидтай хамтран ажиллах, гадаад дотоодод мэргэжил дээшлүүлэх, сурч боловсрох, эрдэм судлалын ажил эрхлэхэд туслах ба мөн буриадын түүх, хэл соёл, угсаатан, зан заншил, аман болон утга зохиолыг шинжлэх ухааны аргазүйн үүднээс сурвалжлан цуглуулж, судлан тодорхойлох, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээхэд оршино” гэж тодорхойлсон бөгөөд ашгийн төлөө бус нийгэмд үйлчилдэг, эрдэм судлалын ажил эрхлэх төрийн бус байгууллага юм.

Тус байгууллагын Удирдах зөвлөлийн гишүүдээр доктор, профессор Г.Гантогтох, Г.Цэрэнханд, доктор, дэд профессор, Г.Батцэрэн, Р.Чүлтэмсүрэн, доктор Б.Ширнэн, докторант Д.Ариунаа, магистр Б.Ууганбаяр нар, Удирдах зөвлөлийн дарга бөгөөд Ерөнхийлөгчөөр доктор М.Одмандах, Гүйцэтгэх захирлаар магистрант Б.Чинзориг, Зөвлөхөөр доктор, профессор Г.Цэрэнханд, Нарийн бичгийн даргаар магистр П.Нармандах нар сонгогдон ажиллаж байгаа ба академийн дэмжигч гишүүнээр 90 гаруй, гишүүнээр 20 гаруй хүн бүртгүүлээд байна.

Хийж буй ажлын тухай

Бид 2008 оны 3-р сарын 28-нд “Буриад судлалын өнөөгийн байдал, хөгжүүлэх чиг хандлага” сэдэвт дугуй ширээний ярилцлагыг буриад судлаачид, эрдэмтэн мэргэдийг оролцуулан хийсэн бөгөөд академийн хийх ажлын төлөвлөгөөг танилцуулж, санал солилцон, үндсэн чиглэлээ нарийвчлан тодорхойлж авлаа.

Энэ дугуй ширээний ярилцлагын үеэр эрдэмтэд бүтээлийн дээжээсээ академид хандив өргөснөөр бид одоогоор 20 гаруй номтой болж, номын сангийн эх сууриа тавиад байна. Мөн академийн дотоод зохион байгуулалтыг оновчтой болгох үүднээс салбартай байхаар тогтож, салбарын эрхлэгч нарыг сонгон ажлыг нь эхлүүлээ.

Манай академийн Түүх, угсаатан судлалын салбарын эрхлэгч Б.Ширнэн, Хэл, зохиол судлалын салбарын эрхлэгч Г.Гантогтох, Соёл, урлаг судлалын салбарын эрхлэгч Г.Батцэрэн, Гадаад харилцаа хамтын ажиллагааны салбарын эрхлэгч Б.Дашням, Эх бичиг, сан хөмрөгийн салбарын эрхлэгчээр Б.Чинзориг нар ажиллаж байна.

2008 оны 4-р сарын 9-12-ны өдрүүдэд Хөвсгөл аймгийн Мөрөн хотод аймгийн ЗДТГ-аас зохион байгуулсан “Дархад, Буриад судлалын зарим асуудал” сэдэвт Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хуралд академийн гишүүдээс илтгэл хэлэлцүүлээ. Мөн 5-р сарын 14-нд Дорнод аймгийн төвд Дорнод Монголын дээд сургуулиас санаачлан ОХУ-ын Буриад Улсын Их Сургуультай хамтран зохион байгуулсан “Буриад ертөнц: үзэл баримтлал ба хэл соёлын бодлого” сэдэвт Олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд манай академийн гишүүдээс таван хүн илтгэл хэлэлцүүлсэн бөгөөд ОХУ-ын Буриад улс, Эрхүү мужын Усть Ордын тойрог, Агын тойргоос ирсэн төлөөлөгч нартай хамтран ажиллах талаар гэрээ, хэлэлцээ байгуулж, Чита мужын Агын тойргын буриад хэлний сургалттай Зүтгүлийн дунд сургуультай хамтран ажиллах санамж бичигт гарын үсэг зурлаа. Мөн БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны Хайлаар хотын Хөлөнбуйр дээд сургуулийн Монгол судлалын сургуультай хамтран ажиллах талаар ярилцаж, урьдчилсан байдлаар тохирлоо.

ОХУ-ын Агын тойргийн Зүтгэлийн дунд сургуулиас манай академийн үйл ажиллагааг дэмжих үүднээс буриад хэлний сурах бичгийг хандивлахаар хэлэлцэж тохирсноос гадна Монголын буриад сумдын Ерөнхий боловсролын дунд сургуультай хамтран ажиллах, шифийн харилцаа тогтоохоор болоод байна. Ингэснээр буриад сумдын хүүхэд, сурагчид буриад хэл аялгуугаа мартаггүй байх, ёс заншлаа сэргээн хөгжүүлэхэд тодорхой ахиц дэвшил гарна гэдэгт бид итгэж, найдаж байна.

Цаашид “Буриад ертөнц” сэдэвт хурлыг хоёр жилд нэг удаа Олон улсын төвшинд хийж байхаар тогтож, зургаан хүний бүрэлдэхүүнтэй зөвлөл байгуулж, тэргүүнээр нь академийн Ерөнхийлөгч М.Одмандах сонгогдсон байна. Манай академиас буриад судлалыг хөгжүүлэх талаар нэлээд ажлыг санаачлан, зарим зүйлийг хэрэгжүүлж эхлээд байгаа бөгөөд буриадын түүх, угсаатны зүй болон хэл аялгуу, урлаг соёлыг шинжлэх ухааны үүднээс судлан цуглуулах, залуу хойч үедээ ёс заншил, түүх соёлоо өвлүүлэн, заан сургах талаар тодорхой төлөвлөгөө гаргаж хэрэгжүүлэхээр төлөвлөөд байна.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Хуасай М.Одмандах
Буриад Судлалын Академийн ерөнхийлөгч
МУБИС-ийн багш, доктор /Ph.D/

МОНГОЛ ДАХЬ БУРИАД СУДЛАЛЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ, ЦААШДЫН ЧИГ ХАНДЛАГА

Хураангуй

Энэхүү өгүүлэлдээ Монгол дахь буриад судлалын түүх, өнөөгийн байдлыг чиглэл бүрээр нь тодорхойлон гаргаж цааш нь ямар ажил, судалгаа хийх боломж, шаардлага байгааг тодруулахыг хичээсэн болно.

Монголд буриад судлал нь нэгдсэн системтэй болж хараахан амжаагүй байна. Хүмүүс өөр өөрсдийн сонирхол, хүслийн дагуу энэ тэнд, тархай бутархай, хэсэг бусаг байдлаар судлаж байгаа боловч хүмүүст тодорхой судалгаа алга байна. Ихэнх тохиолдолд аман зохиол, хэл аялгууны материал нь эх хэрэглэгдэхүүний төвшинд цуглуулсан зүйл олон боловч нарийвчилсан судалгааны ажил хийж, нэгдсэн дүгнэлт гаргасан нь харьцангуй цөөн байгаа юм. Тиймээс цаашдаа дээрх баялаг эх хэрэглэгдэхүүнийг нарийвчлан судлах нь өнөөгийн буриад судлаачдын өмнө тулгарсан чухал ажил болоод байна.

1. Буриад судлалын өнөөгийн байдал

Монгол судлалын нэгэн салбар болсон “буриад судлал” одоогоос 60 гаруй жилийн тэртээ эхэлсэн хэдий боловч монгол судлалын нэгэн хавсарга судалгааны хүрээнд явж ирснээс бус бие даасан судлагдахууны хувьд төдийлөн нарийвчлан судлагдаагүй явсаар өдий хүрсэн байна. Монголын түүх-угсаатан зүй, ардын аман зохиол, урлаг, утга, соёл судлал зэрэг судалгааны хүрээнд тодорхой эрдэмтэд судалгаа хийж, ШУА-ийн Хэл зохиолын болон Түүхийн хүрээлэнгээс эрдэм шинжилгээний экспедицээр 10 гаруй удаа монголын буриадуудын амьдран суудаг аймаг, сумаар явж, аман зохиол, түүх, угсаатны зүйн холбогдолтой, эд өлөг, эх хэрэглэгдэхүүнийг сурвалжлан цуглуулж, хүрээлэнгүүдийн сан хөмрөгт хадгалсан байна.

Гэвч тал бүрээс нарийвчлан судалсан зүйл нэн ховор байгаа нь Монголд “буриад судлал” төдийлөн бие даасан салбар болоогүйг харуулж байна. Энд түүхэн нөхцөл шалтгаан байсныг үгүйсгэх аргагүй. Харин энэ үед академич Б.Ринчин, түүхч, эрдэмтэн зохиолч Х.Пэрлээ, угсаатан судлаач эрдэмтэн Х.Нямбуу, доктор, профессор Б.Сумьяабаатар, Ж.Цолоо, Г.Гантогтох зэрэг манай нэртэй судлаачид тодорхой хүрээ, хязгаарын дотор эрдэм судлалын ажил эрхэлж, илтгэл, өгүүлэл, ном товхимол нийтлүүлж байсан нь сайшаалтай хэрэг юм. Тэд бол монгол дахь

буриад судлалын эх суурийг баттай тавьж өгсөн гавьяатай хүмүүс. Түүний буухиа өнөөдөр улам батжин, өргөжин тэлж байгааг бид харж байна.

Харин 1990 оны ардчиллаас хойш монголын ястан угсаатнууд түүх, аман зохиол, хэл, соёл, ёс заншлаа сэргээх, түүнийг судлан тодорхойлох талаар чөлөөтэй болж, төдий чинээгээр судлаачид бие даасан эрдэм шинжилгээ судалгааны ажлыг хийх болсон нь **монгол судлалд** чухал зүйл байсан юм. Үүний үр дүнд цөөнгүй эрдэмтэд ойрд, дархад, хотгойд, буриад судлалын чиглэлээр эрдмийн зэрэг хамгаалж, нэг сэдэвт зохиол болон эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, ном, нэг сэдэвт зохиол бичиж хэвлүүлэх болсон нь монгол судлалд, тэр дундаа ястан, угсаатан судлалд тодорхой ахиц дэвшил гарсныг харуулж байна.

Өнөөдөр Боржигон судлалын төв, ойрд судлалын “Тод номын гэрэл төв”, Хотгойд судлалын төв, Буриад судлалын академи, Дархад судлалын нийгэмлэг зэрэг ТББ-ууд бий болж ШУА-ийн харьяа хүрээлэнгүүд болон гадаадын судалгааны байгууллагуудтай хамтран түүх, утга соёл, ястан угсаатны соёл, ёс заншил, аман зохиолын талаар эрчимтэй судалгаа хийж байгаа нь “Монгол судлал”-д оруулж буй тэдний хувь нэмэр юм. Ингэж монголчууд өөрсдийн ястан, угсаатны талаарх иж бүрэн судалгааг бүрэн хийж чадах аваас **монгол судлал** жинхэнэ утгаараа хөгжиж, шинжлэх ухаанд үнэтэй хувь нэмэр болох боломжтой.

Буриад судлалын асуудлаар сүүлийн жилүүдэд манай улсад “Алтаргана-2000” наадмын хүрээнд “Буриад монголчуудын угсаа-түүхийн зарим асуудал”, 2008 оны 4-р сард Хөвсгөл аймгийн Мөрөн хотод “Дархад, Буриад судлалын зарим асуудал”, мөн 5-р сарын 14-нд Дорнод аймагт Дорнод дээд сургууль, ОХУ-ын Буриад Улсын Их Сургуультай хамтран “Буриад ертөнц: үзэл баримтлал ба хэл соёлын бодлого” зэрэг Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал зохион байгуулсан нь буриад судлаач эрдэмтдийн хувьд бүтээсэн хийснээ олон нийтэд түгээхэд ихээхэн ач холбогдолтой болсон юм. Мөн зарим эрдэмтэд гадаад улс орнуудад болсон эрдэм шинжилгээний бага хурал, симпозиумд удаа дараа оролцож илтгэл хэлэлцүүлж, цөөнгүй өгүүлэл, судалгааны бүтээл хэвлэгдэх болсон нь монголын буриад судлал бие даасан нэгэн салбар болон хөгжих боломжтойг харуулж байна.

Буриад судлалыг хөгжүүлэхийн төлөө бие сэтгэлээ чилээн, оюун бодлоо хөвчилж байгаа Б.Сумьяабаатар, Г.Гантогтох, Г.Цэрэнханд, Р.Рэгэндорж, Л.Галбаабадраа, Д.Дамдинжав, Д.Ханджав, Т.Галсан, Б.Ширнэн, А.Оюунтунгалаг нарын судлаачдын буухиаг үргэлжлүүлэх залуу судлаачдыг бэлтгэх нь монголд буриад судлал тасралтгүй, залгамж холбоонд хөгжих бодит боломжийг нээх юм. Ахмад, залуу судлаачдын нягт холбоог хангах нь бидний цаашид анхаарах гол зүйлийн нэг гэж бодож байна.

Буриад судлал ийм төвшинд хөгжихөд 1994 оноос эхэлсэн буриадын “Алтаргана” наадам үнэтэй хувь нэмэр оруулсан бөгөөд буриад гэсэн ухамсар, сэтгэлгээ, буриад монголчуудаа гэсэн сэтгэлийг бадраасан, цаашид судалгаа шинжилгээний ажил эрхлэх зайлшгүй шаардлагатай төдийгүй цаг нь болсон гэдгийг ухааруулсан том үйл явдал байсан юм. Тийм учраас “Алтаргана” наадмын түүхэн ач холбогдол, ирээдүйн үүргийн талаар мартаж хэрхэвч болохгүй бөгөөд цаашид улам өргөн дэлгэр болгож, буухиаг таслалгүй авч явах нь монгол улсын хэмжээний асуудал болоод байна.

2. Буриад хэл, аялгуу судласан тойм

Монгол эрдэмтэд буриад-монгол хэл аялгууны талаар бие даасан дорвитой судалгаа шинжилгээний бүтээл сүүлийн жилүүдэд цөөн боловч хэвлэгдсэн байна.

Профессор Ж.Санжаа “ОЦМХ-ний авиазүй” бүтээлдээ буриад-монгол хэлний авиа зүйн зарим онцлогийг дурьдсан, профессор Ц.Өнөрбаян “ОЦМХ-ний үгзүй” бүтээлдээ үгзүйн талын зарим онцлогийг дурьдсан ба мөн академич Д.Төмөртоогоо “Монгол хэлний түүхэн хэлзүй” номын 1 боть “Түүхэн авиа зүй” бүтээлдээ буриад хэлний авианы зарим түүхэн хувьсал онцлог талаас нь судлаж дүгнэлт гаргасан байна.

“Монгол хэлнүүдийн харьцуулсан хэл зүй” /1983 он/ хамтын бүтээлд авиа зүй, үг зүй талаас нь харьцуулан судласан байна. 1987 онд Г.Гантогтох “БНМАУ-ын нутгийн аялгууны толь бичиг” /Буриад аялгуу/-ийг бичсэн боловч 1988 онд цөөн тоогоор хэвлэгдэж, мөн 1992 онд Сөүл хотод цөөн тоогоор хэвлэгдсэн нь манай судлаач, хүмүүст төдийлөн хүрээгүй байна. Уг толь нь орчин цагийн монголд хэлний буриад хэл аялгууг судлах үгийн сангийн гол хэрэглэгдэхүүн болохуйц том бүтээл болсон юм.

Хэл шинжлэлч, доктор Б.Ширнэн “h”-авиаг судлахын оршилд” /УБ, 2005/ гэсэн h авианы тухай авиан зүйн талаас нь мөшгин хөөсөн нэг сэдэвт судалгааны бүтээл нь буриад хэл аялгууны нэгэн өвөрмөц онцлогийн нэг “h” авиаг дэлхийн хэл аялгууны ижил төстэй үсэг болон авиалбарын талаар иж бүрэн судалгаа хийсэн нь ихээхэн олзуурхууштай ажлын нэг болжээ.

Буриадын хэл аялгууг дагнан судлаж Т.Цэрмаа “Ага аялгуу” /2004/, Г.Батзаяа “Монгол хэлний нутгийн аялгуунуудын авианы харьцуулал” /2007/ зэрэг сэдвээр докторын зэрэг хамгаалсан бол МУИС-ийн багш Г.Гантогтох “Буриад аялгууны үгийн сангийн бүрэлдэхүүний онцлог”, “Монгол зан үйлийн аман зохиолын уламжлал” зэрэг сэдвээр дэд докторын болон шинжлэх ухааны докторын зэрэг хамгаалсан байна. Дээрх судалгаанд буриадын хэл аялгуу, тэр дундаа үгсийн сангийн талаас нь харьцуулан судалж дүгнэлт хийсэн нь буриад судлалд томоохон хувь нэмэр болсон гэж дүгнэж болох юм.

Буриад монгол хэлний аман аялгууг судлахад хэрэглэгдэх тулгуур эх материалын арвин их цуглуулга нь ШУА-ийн ХЗХ-ийн номын сангийн сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. ХЗХ-ийн нутгийн аялгуу судлалын эрдэм шинжилгээний ангийн судалгаа, мөн МУБИС-ийн эрдэм шинжилгээний ангийн судалгааны материалуудад түшиглэн буриад хэл аялгууг судлан, авиазүй, үгзүй, үгийн сангийн төвшинд иж бүрэн судалгаа хийх нь нэн шаардлагатай байна. Мөн саяхан Дорнод дээд сургуулийн багш, докторант С.Алтанцэцэг “Буриад хэл аялгууны зөрөөтэй үгийн толь” /2007/ бэсрэг толь бичсэн нь Дорнодын хорь, ага аман аялгууны халх аялгуунаас зөрөөтэй үгийг тайлбарлан хэвлүүлсэн нь судлаачдад нэн хэрэгтэй ном болсон байна.

3. Буриад аман зохиол судлалын тойм

Буриад судлалын нэгэн салаа мөчир болсон буриадын аман зохиол судлах ажил монгол улсад нэлээд хэдэн жилийн өмнөөс эхэлсэн боловч нэгдсэн системтэй уялдаа холбоотой судалсан судалгаа хараахан алга байна. Өнөөдөр буриадын аман зохиолыг цөөхөн эрдэмтэд

Монголын буриадын аман зохиолыг Б.Ринчен, Ц.Сумъяабаатар, Х.Сампилдэндэв нар анхлан, бөө мөргөл, угийн бичиг, хуримын зан үйл, яруу

найргийг нь судалсан. Ч.Содном “Буряад арадай дуунууд” (1964), Г.Цэрэнханд “Буриад зан үйлийн дуу” (1988) түүвэр, Тойсомын Галсан “Монголын Буриадын амрагийн дуу” (1994), “Буриад язгуур домгийн товчоон” (1998), Афганистаны Абдул Мажид “Монголын буриадын ардын дууны яруу найргийн онцлог” (1994), Д.Бямбасүрэн “Буриад түмний гарал, түүх, угсаатны онцлог” (2003), Д.Дамдинжав, “Бөртэ чоно, Барга баатар, Алун Гуа нарын судалгааны зарим асуудалд” (2004), Д.Ханджав, С.Батбилиг “Буриад-Монголчуудын тотем, уриа дуудлагын тухайд” (2002), Р.Чүлтэмсүрэн Дорнод аймгийн нэрт зайран агсан, буриадын галзууд омгийн Чойжилын Цэрэнгийн тухай “Хэцийн дуу тасраагүй” өгүүлэл, Г.Гантогтох буриадын бөө мөргөл, угсаатны зүй, зан үйлийн аман зохиолыг судалж, Дорнодын Багшийн сургуулийн багш С.Алтанцэцэг буриадын зан үйлийн дууг нарийвчлан судалж байна.

Судлаач Тойсомын Галсан буриадын язгуур домгийг судалж эрдмийн зэрэг хамгаалсан нь одоогоор хийгдээд байгаа иж бүрэн судалгааны нэг болсон байна. Аман зохиол судлаач, хэлшинжлэлийн шинжлэх ухааны доктор, профессор, МУИС-ийн багш Г.Гантогтох, доктор, профессор Ж.Цолоо нар хамтран олон жилийн турш сурвалжлан цуглуулсан эх хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан “Арван гурван ноёдын дуун” /2007/ эмхэтгэлийг хэвлүүлсэн нь буриадын аман зохиол судлалд үнэтэй хувь нэмэр болсон жинтэй бүтээл юм. Гэвч буриадын ардын аман зохиолын эх хэрэглэгдэхүүнийг бүрэн судалж, чиглэл чиглэлээр судалгааны ажил эрхлэх боломж их байна. Тууль, явган үлгэр, зүйр цэцэн үг, оньсого таавар, хууч яриа, домог, зан үйлийн аман зохиол, буриадын хуримын аман зохиол гэх мэт сэдвүүд бараг хөндөгдөөгүй атар хэвээр байна. Цаашид залуу судлаачид эдгээр сэдвээр ажиллах бүрэн боломжтой байна.

Монголын талаас аман зохиол судлаач Ч.Содном 1964 онд “Буряад арадай дуунууд” нэртэй 300 орчим дуу багтаасан нэгэн эмхэтгэлийг хэвлүүлэхдээ Дорнод, Хэнтий аймгийн буриад нарын дунд өргөн дэлгэрсэн, нийтлэг сэдэв бүхий ардын дууг багтааж, оршил тайлбар хийн хэвлүүлсэн нь нэлээд сонирхол татах эх хэрэглэгдэхүүн болсон байна. 1983 онд Н.Дулмаа “Хувьсгалын дуу” гэсэн бяцхан эмхэтгэлийг нот, оршил тайлбарын хамт 70 гаруй дууг багтааж хэвлүүлсэн нь хувьсгалын сэдэвт буриад ардын дууг судлахад чухал хэрэглэгдэхүүн болсон ном юм. 1988 онд “Буриад ардын зан үйлийн дуу” гэсэн эмхэтгэлийг доктор Г.Цэрэнханд эмхэтгэн хэвлүүлсэн бол 1994 онд Т.Галсан “Монголын буриадын амрагийн дуу” түүвэр, 2004 онд ардын армийн хурандаа асан Б.Цэрэн “Буриад дуунай түүбэри” /2005/, Л.Галбаабадраа “Хөвсгөл нутгийн буриад зоны суух хуурын сургалтын буриад дууны түүвэр” /Мөрөн, 2008/ зэрэг түүвэр хэвлүүлсэн нь буриад дууны судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнийг баяжуулсан хэрэг юм.

Мөн Афганистаны монголч эрдэмтэн Абдул Мажид 1995 онд буриад дууны судалгаагаар эрдмийн зэрэг хамгаалсан бол СУИС-ийн багш Г.Батцэрэн мөн буриад дууг судлан урлаг судлалын ухааны докторын зэрэг хамгаалсан явдал нь уг сэдэв судалгааны эргэлтэнд баттай орж, судлаачдын анхаарлыг татсаныг гэрчилнэ. Энэ бүхнээс үзэхэд буриад дууны судлал нэлээд өргөжин хүрээгээ тэлсэн нь харагдаж байна. Гэвч эмхэтгэн хэвлүүлсэн нь нэлээд буй боловч нарийвчилсан судалгаа хараахан бүрэн хийгдээгүй байна.

Буриад туулийн талаар Дорнод Дээд Сургуулийн багш докторант Б.Шагдаржав нэлээд зүйлийг хийж, цөөнгүй туулийг буриад хэл аялгуунаас орчин цагийн монгол

хэлрүү хөрвүүлэн хэвлэлд бэлтгэснээс гадна, ажиглалт, шинжилгээ дүгнэлт хийж байгаа нь буриадын тууль судлалд оруулж байгаа томоохон хувь нэмэр юм.

4. Буриадын түүх судлалын өнөөгийн байдал

Монголын буриадуудын түүхийн судалгаа нэлээд ахицтай байгааг онцлон дурдах хэрэгтэй байна. Түүхийн талаар нэлээд эрдэмтэд бүтээл туурвиж байгаагаас гадна ахмад настууд өөрийн мэдэх хүрээнд буриадын гарал угсаа, түүхийн талаар судалгаа хийсээр байна. Тухайлбал, судлаач Р.Рэгзэндорж, Д.Дамдинжав, А.Оюунтунгалаг, Б.Санжаадамба, Г.Батжаргал, Т.Галсан, Д.Ханджав, Б.Ууганбаяр, Б.Ширнэн, С.Ишбалжир, Д.Бадамням нарын зэрэг олон судлаач, багш нар буриадын түүхийн тодорхой асуудлыг сонгон авч өөр өөрийн судалгааг хийсээр байна.

Буриадын угсаа гарвал, түүхийн талаар монголд сүүлийн хэдэн жилд хэд хэдэн хурлыг хийсэн нь түүх судалгаанд түлхэц үзүүлсэн ажил болсон байна. Уг хурлуудаар буриадын угсаатны зүйн болон түүхэн талаас нь нэлээд асуудлыг дэвшүүлэн тавьж, шийдвэрлэхийг зорьсон байна. Монголын буриадын түүхийн талаарх судалгаа нь гарал үүслийн талаар болон их нүүдэл, 1930-аад оны их хэлмэгдүүлэлтийн талаар голлон анхаарч ирсэнээс гадна ихэвчлэн монгол руу нүүсэн гурван удаагийн нүүдэл, 1930-аад оны их хэлмэгдүүлтийн талаар анхаарч ирсэн нь нэг талаас өрөөсгөл хандлага гэж үзэж болохоор байна. Мөн монголын буриад сумдын түүхэн товчоог бичиж гаргасан нь буриадын түүх судлалд үнэтэй хувь нэмэр болсон бүтээлүүд болсон байгааг тэмдэглэн хэлэх нь зүйд нийцнэ. Дорнод аймгийн Баян-Уул, Баяндун, Дашбалбар, Цагаан-Овоо, Хэнтий аймгийн Дадал, Биндэр, Батширээт зэрэг сумын түүхэн товчоонд буриадын түүхийн чухал чухал мэдээ баримтууд байгаа нь түүх судлалд эргэж харах, судлан тодорхойлох шаардлагатай юм.

С.Баттогтохын “Нууц хуйвалдаанаас нугалаа завхралд”, А.Нямаа, Батцэцэг “Орос дахь монгол угсааны хүмүүс”, Д.Дамдинжав “Монголын буриад зон” /2002/, “Монголд дагаар орсон буриадын товч түүх” /Чойбалсан, 2000/, “Шинэ монголын төлөө тэмцэж явсан буриадууд тэдгээрийн хувь заяа” /2006/, Д.Бадамням “Буриадууд цагааны оргодол гэж үү” /2000/, Алтаргана наадамд зориулсан “Буриад монголчуудын угсаа-түүхийн зарим асуудал” сэдэвт олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл /2000/ зэрэг бүтээл болон монгол улсын түүхийн ботиудад буриадын түүх, гарал угсааны талаар судлан шинжилсэн байдаг.

МУБИС-ийн БС-ийн багш доктор, дэд профессор А.Оюунтунгалаг монголын буриад нарын түүх, угсаатны талаас нь судлан “Монголын буриад” сэдвээр түүхийн ухааны докторын зэрэг хамгаалсан нь буриадын түүх судлалаар хамгаалсан иж бүрэн судалгааны нэг болсон юм.

5. Буриадын угсаатан судлалын өнөөгийн байдал

Буриад монголчуудыг угсаатны зүйн талаас нь дагнан судалсан судалгааг цөөн бус хэвлэгджээ. Монголын угсаатны зүйн судалгааны нэгэн бүрэлдэхүүн хэсэг болж судлагдсаар өдийг хүрсэн байна.

Судлаач Х.Пэрлээ, Б.Ринчен, Х.Нямбуу, Г.Цэрэнханд, Б.Сумьябаатар, Б.Ширнэн, А.Оюунтунгалаг, Д.Ханджав нарын зэрэг эрдэмтэн судлаачид буриадын угсаатны зүйн талаар чамбгүй судалгаа хийжээ. Нэрт эрдэмтэн Х.Пэрлээ “Нэгэн гэрийн түүхийн тухай” /1958/, Б.Ринчен “Сэлэнгийн зургаан эцгийн тухай” /УБ., 1959/, “Хори-буриадын нэгэн угийн бичгийн тухай” /1965, Мажар/, С.Сумьябаатар

“Буриадын угийн бичгээс” /1966/, Г.Цэрэнханд “Буриадын гарал үүсэлд холбогдох тэмдэглэл”, Х.Нямбуу “Буриад”, “Ойрд” цуврал өгүүлэл, Д.Бямбасүрэн “Буриад зоны уг гарал угсаа” /2003/, Б.Ширнэн “Тэнгэр уншихуй” /2004/, А.Оюунтунгалаг “Монголын буриад” /2004/ зэрэг бүтээлд буриадын гарал угсаа, угсаатны зүйд холбогдох олон асуудлыг хөндөж, ялангуяа буриадын бөөгийн гарал үүсэл, домог, шүтлэг, аман билэг талаас нь судалгааны эргэлтэнд оруулсан явдал нь энэ чиглэлийн судалгаанд үнэтэй эх хэрэглэгдэхүүн, судлагдахуун болж байна.

Өнөөдөр буриадын бөө судлал харьцангуй сайн хөгжсөн бөгөөд үүнд судлаач, академич Б.Ринчен, доктор, профессор С.Дулам, доктор, профессор Д.Бум-Очир нарын оруулсан хувь нэмэр үлэмж их юм.

Эдгээр бүтээлээс харж байхад буриадын хувцас, эд өлөг болон идээн соёлын талаар судлан тодорхойлноос гадна ёс заншил уламжлалын талаар эх хэрэглэгдэхүүнийг хэвлүүлсэн учраас хойч үеийн судлаачид судлан тодорхойлох шаардлагатай болжээ.

6. Буриад судлалын цаашдын чиг хандлага, тулгамдсан асуудал

Өнөөдөр монголд буриад судлалыг тодорхой систем дэс дараатай, бодлого чиглэлтэйгээр эрдэмтэн судлаачдын хүч, боломж, бололцоог нэгтгэн чанарын шинэ шатанд гаргах нь цаг үеийн шаардлагаар бидний өмнө тавигдаж байна.

Буриад Судлалын Академи нь эхний ээлжинд “**монгол дахь буриад судлал**”-ыг хөгжүүлэхэд анхаарахаас гадна гурван гүрний буриадын аж амьдрал, ёс заншил, түүх, угсаатны зүйн судалгааг харьцуулан судалж, бүх талын судалгаа шинжилгээний ажлыг иж бүрэн хийхийн тулд үйл ажиллагаагаа чиглүүлэн ажиллахаар төлөвлөж байгаа бөгөөд өмнөх судлаачдын хийсэн бүтээснийг дахин давтахгүйгээр шинэчлэн хөгжүүлж, буриад судлалыг шинэ шатанд гаргахад анхааран ажиллана.

Бидний өмнө шийдвэрлэх нэг чухал зүйл бол буриад судлаачдын залуу халааг бэлтгэх, тэднийг сургаж дадлагажуулах, сэтгэл зүрхээрээ буриад судлалын ажлыг эрхлэн ажиллах залуучуудыг олж, тэднийг дэмжин туслах, эрдэм судлалын ажлын арга зүйд сургахаас гадна гадаад хэлний мэдлэг боловсролыг дээшлүүлэх, хөрш орнуудын буриад судлаачдын туршлагаас суралцуулж, цаашдын эрдэм судлалын ажилд нь чиглүүлэх юм.

Монгол орны буриад сумдын нутгаар 10 гаруй удаа экспедициэр сурвалжлан цуглуулсан эх хэрэглэгдэхүүнийг шинжлэх ухааны эргэлтэнд оруулж, олны хүртээл болгохын тулд холбогдох хүрээлэн, байгууллагууд-тай хамтран ажиллах талаар төлөвлөж байна. Энэ бол сүүлийн 50 гаруй жилд олж цуглуулсан юугаар ч солишгүй чухал баялаг юм.

Мөн буриад судлалын чиглэлээр бичсэн ном, гарын авлага, эрдэм шинжилгээ, судалгааны бүтээлийг хэвлэн нийтлүүлж судлаачдын хүртээл болгох нь буриад судлалд оруулах томоохон хувь нэмэр болохоос гадна судлаачдын хөдөлмөр зүтгэл, буриад судлалд оруулсан гавьяаг жинхэнэ утгаар нь олны сонорт хүргэх боломжийг бүрдүүлж байгаа юм.

Манай академиас буриад судлалыг дараах зүйлээр өргөжүүлэн судлах, үйл ажиллагааны дараах чиглэл гаргаад байна. Үүнд:

1. Буриадын түүх, угсаатны зүй, хэлзохиол, утга соёл, бөө, шашин соёлын талаарх судалгааг явуулж, эрдэм шинжилгээний бага хурал зохион байгуулах, гарсан үр дүнг нийтийн хүртээл болгох,

2. Буриад монголчуудын түүх-угсаатан, хэл соёлын талаарх мэдээллийг цуврал сэтгүүл, сонин, бусад мэдээллийн хэрэгслүүдээр хүргэх, мөн сургалт, соёлын өдөрлөг зохион байгуулах,
3. Гадаад орнуудад амьдарч байгаа буриад монголчуудтай утга соёлын харилцааг тогтоон хөгжүүлэх, тэдний аж амьдрал, ахуй соёл, түүх угсаатан, аман билгийн талаар эрдэм шинжилгээний экспедиц, аялал зохион байгуулах,
4. Буриадын түүх, угсаатны зүй, аман болон утга соёлын бүтээл, ховор ном, дурсгалуудыг хэвлэж, эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулах,
5. Буриадын ардын язгуур урлаг, үндэсний спортыг судлах, сурталчилан дэлгэрүүлэх ажлыг зохион байгуулах,

зэргээр тогтмол үйл ажиллагаа явуулах бөгөөд эрдэм шинжилгээний бага хурал, эрдэм шинжилгээний сэтгүүл, буриадын аман билэг болон угсаатны зүйн талаар экспедици зохион байгуулах, цуврал ном товхимол гаргах зэрэгт гол анхаарлаа хандуулан ажиллаж, тасралтгүй тогтмол үйл ажиллагаа явуулан, олон нийтэд буриадуудынхаа талаар зөв бодол, хандлага төлөвшүүлэх нь чухал байна.

Мөн гадаад харилцааг өргөжүүлэхэд анхаарч ОХУ-ын буриад болон БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйрын Шинэхээний буриад монголчууд-тайгаа эрдэм шинжилгээ болон соёлын харилцааг тогтмолжуулж, эрдэм шинжилгээний ажилтнуудыг сургах, харилцан солилцох, туршлагаа хуваалцах, хамтарсан эрдэм шинжилгээний экспедицийг зохион байгуулах зэрэг ажлыг хийх нь буриад судлал олон улсын төвшинд хөгжих боломж, бололцоог нээх болно.

Ингэснээр буриад судлалыг иж бүрэн хандлагатай, гурван гүрэнд буй буриад судлалыг уялдаа холбоотой, харилцан бие биенээ нөхсөн, залгамж холбоотой болгоход манай академийн үйл ажиллагаа чиглэнэ. Бид бүгдээрээ буриад судлалыг дэлхийн төвшинд гаргахын төлөө гар, сэтгэл нийлэн ажиллана гэдэгт итгэж байгаагаа энэ ялдард хэлэх гэсэн юм.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Моотгон Д.Бадамням

Буриад Улсын соёлын гавъяат зүтгэлтэн

ШИЛДЭЙ ЗАНГИЙН БААТАРЛАГ, ЭМГЭНЭЛТ ДУУНЫ УЧИР

1727-1728 он ганц Шилдэй зангид гай түйтгэр учруулсан төдийгүй нийт нүүдэлчин монголчуудад, хүчирхэг хөрш нартаа хуваагдан бусдын эрхшээлд түмэн зовлон эдлэхийн эхлэл болсон жил байлаа. Энэ бол хаант Орос, Манж Чин улс хоёрын хооронд хил тавьсан жил байлаа.

XVII зууны эхнээс ойн мод шиг олон орос хүмүүс Уралын нурууг даван Сибирь нутаг руу нөмрөн орж, улмаар Байгаль далай хүртэл тархан, Буриадын нутагт хүч түрэн ороод, тэр нутгийн нүүдэлчин “мунгал”¹-уудын газар нутгийг булаан эзэмшиж суурьшсан нь тодорхой. Энэ үеэс эхлэн буриад зон “Ойн модон олон гү. Ород мангад олон гү” гэж ярилцах болжээ. Энэ нь буриад зон Орос гүрэнд “сайн дураар нэгдсэн” хэрэг байлаа гэж түүхийг гуйвуулан, “Буриадууд Орост сайн дураар нэгдсэний 300 жилийн ой!?” хэмээн сүржигнэж байсан нь саяхан. Тэгвэл энэ бол худлаа гэдгийг батлах баримт “Буриадын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд”-эд (“Сборник документов по истории Бурятии. XVII век”. Улан-Үдэ, 1960) өдий төдийгөөрөө байна. Жишээ болгон ганц хоёр баримт дурдъя: Тавьтын ноён П.Зарубины Ангар мөрний цаадах Брацкийн² нутагт 1651-1653 онд дайтсан тухай илтгэл бичигт “Өчүүхэн барлаг намайг цэрэг аваад Лена мөрний эхэн хавийн галт зэвсэг бүхий албаны хүмүүстэй хамт Брацкийн дуулгаваргүй нутгуудыг эрхэндээ оруулаад, тэндэх мунгалын тэрсүүд тайж нарыг миний хүчирхэг мугарт захируул... гэснийг ёсоор болгов” гэсэн бол атаман Иван Похабов илтгэлдээ “Брацкийн тайж нар эндэх острогоос³ урваад албат нартайгаа хамт Мунгалууд руу нүүн одлоо” гэжээ.

Мөн Енисейн воевод⁴ В.Е.Голохвастов Цагаан хаан Алексей Михайловичид 1666 оны 8 дугаар сарын 14-нд илгээсэн өргөх бичигтээ “Эрхэм дээдэс Таны өчүүхэн барлаг миний бие Баргузинд острог байгуулаад тэндээсээ тавьтын ноён Гаврилка Ловцовт 16 цэрэг, хөлсний 3 цэрэг захирсан аравтын ноён Оська Васильевыг өгөөд, бас хааны сан хөмрөгөөс хорооны зэс их буу 1, төмөр мөхлөг сум 40 ширхэг, их хэмжээтэй дарь олгоод, Сэлэнгэд цутгадаг Чика голын адагт ... шинээр шивээ бэхлэлт байгуул, Братск, Түнгүс, Мугальск хүмүүсийг их эзэн хаан Таны үүрдийн барлаг болго... гэж явуулсан... Тэд Чика гол дээр ...4 талдаа өндөр цамхагтай” 60 шажин⁵ тойрог бүхий острог байгуулаад, бүслэлтийн үед хамгаалалт болох шуудуу ухав, шуудууны дотроо үзүүртэй шор олныг зоов” гэсэн байв. Энэ тухай буриадуудын үйлдсэн заргын бичигт: “Атаман Иван Похабов биднийг зүйл бүрээр хүчирхийлэн зовоож, элдвээр хавчин боогдуулж, эмс охидыг хүчээр эдлэн,

самууран завхайрч, мал сүргийг дээрэмдэн, зүйрлэшгүй ихээр айлган сүрдүүлж байна...” гэжээ.

Зөвхөн энэ хэдэн баримтаас үзэхэд буриад зон Орост сайн дураар нэгдэн ороогүй нь тодорхойгоос гадна энэ нутгийн хүмүүс уг гарвал, хэл, соёл нэгтэй монголчуудтайгаа нэгдэх их дүрвэлт энэ үеэс эхэлсэн гэж үзэх үндэс байна.

Уугуул нутаг усандаа эзэн байж чадахаа больсон Хори буриад зоноос Галзууд омгийн зайсан Бадан Турахин, 23 настай Абжа буюу Эрээшхэн удаган нар тэргүүтэй 52 хүн мориор түмэн бэрхшээл туулан алс холын Москва хүрч, I Петр хаанд айлтгал бичиг гардуулжээ. Хаан айлтгал бичгийг үзээд энэ “инородчууд”⁶ зүгээр нэг энэ хүртэл зүтгэж ирээгүй, зовлондоо туугдсан нь лавтай тул тэднийг тайвшруулан өөртөө татаж чадвал Алс Дорнодод бэхжихэд тустай гэж алсын хараатай сэтгээд “Дагаар орсон нутгийн хүмүүсийг хавчин дээрэлхэж үл болно Тийм хэрэг өдүүлсэн хүмүүсийг хатуу цээрлүүлэх болно” гэсэн утга бүхий зарлиг гаргаж нийтэд тунхагласнаас хойш буриад зоны байдал нэг хэсэгтээ зөөлөрч иржээ.

Энэ үеэр Их Монгол гүрний дорнод хязгаарт байсан Манж нар хүчирхэгжээд Хятадын Бээжин хотыг эзлэв. Дараа нь өвөрлөгч монголчуудыг, бас Халх монгол, ойрад монголчуудыг дараалан эзэллээ. Ийнхүү Манж Чин улс Орос гүрэнтэй маш урт газраар халз тулан учрах боллоо. Энэ хоёр гүрэнд эзэмшил газраа тодорхойлон хил тогтоох шаардлага гарсан тул хоёр талаас төлөөлөгчид томилон хэлэлцээ хийж эхлэв. Үүнд Оросын талаас элчин сайд Ф.А.Головин, Чин улсын талаас бүрэн эрхт төлөөлөгч Сонгот нар 1689 оны 8 дугаар сарын 27-нд хэлэлцээ хийж “Нэрчүүгийн гэрээ”⁷ гэгчийг байгуулав. Дараа нь Оросын элчин сайд С.Л:Владиславович-Рагузинский Манжийн бүрэн эрхт төлөөлөгч Чабина, Тэгүт, Тулишен нар 1727 оны 10 сард Хиагтад хэлэлцээ хийж Соёны нурууны Шавийн даваанаас Эргүнэ голын Абагайтын толгой хүртэл хил тавих гэрээ байгуулжээ.

**“Хилэ татаһан учир манай монгол арадта ехэхэн хохирол асарааһан. Юүб гэхэдэ, энэ үе болотор элдэб газарай монголиууд, халхашье, буряадшье, ойрадшье зон бэе бээдээ сүлөөтэй ябалсадаг байгаа. Харин хилын бий болоходо зарима буриадууд хилын саана үлэшэһэн юм. Тэдэнэй нэгэн Шилдэй занги байгаа”¹³ гэж бичсэн. Тийм ээ Орос, Манж хоёр их гүрний тавьсан хилээс болж хуваагдсан Азийн цээжинд орших Их Монгол үндэстний хүмүүс олноороо хэлмэгдэн хохирсны зөвхөн нэг нь Шилдэй занги даруй мөн.*

Эдгээр гэрээний дагуу хил тавих ажил шуурхай эхлээд 1728 он гэхэд шувтарчээ. Буриадын нэрт монголч эрдэмтэн, доктор Ш.Б.Чимитдоржиев энэ тухай: “Хил тогтоох үеэр Шилдэй занги 800 албат нарынхаа хамт Улз, Хэрлэн гол, Далай нуур хавиар нутаглаж байсан бололтой. Ширабнимбуу Хубитуевын “Оросын гүрний зүүн Сибирийн дотор агч Буриад хэмээх ястан зоны гүрэн гарсан ба түүний дотроос Хори”¹¹ эцгийн буриад зоны түүх”-д бичсэнээр бол Шилдэй занги хил тавих ажилд идэвхтэй оролцож явсан Шодо Болтирог гэдэг тайж хүний ойрын хамаатан галзууд омгийн хүн байжээ. Ойрын төрөл нь хилийн цаана үлдэх болсонд санаа зовсон Шодо уугуул нутагтаа даруй нүүж ир гэж хэлүүлсний хариуд Шилдэй занги өөрийн засуулыг⁹ илгээн “Хэрвээ морь хэрэгтэй бол ардаг хүрэн тэргүүтэй 6 морь, эмээл хэрэгтэй бол алтан эмээл авагун” гэж хэлүүлжээ. Шодо Болтирог энэ үгийн “Хилийг Ардаг хүрэн болон тэр хавийн 6 гол, Алтан эмээл гэдэг уулыг

оролцуулаад тавих хэрэгтэй” гэсэн далд утгыг үл ойлгон, баярхаж байна гэж бодоод хил тавих газрыг сонгох талаар ямар нэг санаачлага гаргалгүй өнгөрчээ.

“Хори буриадын хураангуй түүх” гэдэг нэр нь үл мэдэгдэх зохиогчийн сурвалж бичигт Ширабнимбугийн бичсэнийг бараг хэвээр нь давтаад, “Засуул тэргүүтэй Шилдэй зангийн элч нар хилийн дээс тавих газрыг сонгон бичигтэй цагаан чулуугаар тэмдэг тавьсан¹⁰” тухай дурджээ.

Эдгээр түүх бичгээс гадна “Балжин хатны тухай дурдалга (тууж)” гэх мэт Буриадын түүхийн сурвалж бичгүүдэд гардаг “Алтан эмээл” хэмээх уул, Ардаг хүрэн гэдэг гол” манай улсын дорнод хилийн цаахна Шинэ барга хошууны нутагт байдаг.

Мөн “Хори буриадын тухай Ацгатын товчоон” хэмээх гар бичмэлд Шилдэй занги хилийн цаана үлдсэн шалтгааныг дээрх байдлаар өгүүлээд, хил тогтоогдсоноос хойш хэдэн жилийн дараа “1730 оны үес Шилдэй занги 800 өрх албат нараа аваад хил давахыг оролдоод Оросын хасаг цэрэгт баригдан Манжийн ноёдод цаазлагдсан...” гэж дурдсанаас гадна Шилдэй зангийн дууны нэг хувилбарыг сийрүүлжээ:

Найман ханатай гэрээ

ачаалан ябажа гарлаа би

Найман зуун албатаяа

дагуулан ябажа гарлай би

Тэмээнэйнгээ олондо

тэнюүн газар бэдэрлэй би

Тэнэгэйнгээ ехэдэ тэбхэр

хили алхалай би

Адуунайнгаа олондо арын

шивээ бэдэрлэй би

Айдарайнгаа ехэдэ алтан

хили алхалай би

Хонинойгоо олондо хоту

шивээ бэдэрлэй би

Холшоройгоо ехэдэ хүндэлэн

хили алхалай би

Хара хүхэ мориёо харайжа

хүсэгдэхгүй гэжэ наналай би

Хан баабай эзэнээ харадажа

барихагүй гэжэ наналай би

Энэ зууны өөр нэг хувилбарыг Ж.Бадамдаш “Алтаргана” хэмээх буриад ардын дууны эмхтгэлдээ оруулжээ.

Шэлдэй занги

Гунан гунан хараханайнь зай да зай

Гүйдэл шэнжэнь адли

Гүлмэр багахан зангийнъ зай да зай

Нуудал шэнжэнь адли

Өдуунайнгаа олондо, зай да зай

*Аранга шэбээ бодхолойб
Айдарайнгаа ехэдэ, зай да зай
Алтан хилэ алхалайб
Хонинойнгоо олондо, зай да зай
Хобто шэбээ бодхолойб
Холшоройнгоо ехэдэ, зай да зай
Хуули хилэ алхалайб
Тэмээнэйнгээ олондо, зай да зай
Тэбхэ шэбээ бодхолойб
Тэршээгэйнгээ ехэдэ, зай да зай
Тэгшэ хилэ алхалайб
Гунан гунан хараханинь, зай да зай
Гурбан хүлдөө шүдэртэй
Гүлмэр багахан зангинь, зай да зай
Гурбан дабхар сэрэг соо
Дүнэн дүнэн хараханинь, зай да зай
Дүрбэн хүлдөө шүдэртэй
Дүүхэн багахан зангинь, зай да зай
Дүрбэн зүгтөө сэрэгтэй
Хажа л мүнгэн хаадагни
Хажуу газар жэбэрбэл
Хайран бага наһамни
Харийн газар нүгшэбэл*

Энэ бол голдуу Онон голын Дадал, Биндэр, Батширээт сумын буриадуудын дуулдаг хувилбар бололтой. Ага нутгаас гаралтай Улз голын буриадуудын дуулж заншсан хувилбар ийм:

*Гунан гунан харахамни
Гүйдэл дундаа зогсобо
Гүлмэр багахан Шилдэй занги
Идэр дундаа зогсобо
Хайбан хайбан харахамни
Хатар дундаа зогсобо
Харахан баахан Шилдэй занги
Идэр дундаа зогсобо
Хүхэ түмэр хаадагни
Хүбиийн оёрто жэбэрэбэ
Хүйхэр хүхюүн Шилдэй занги
Хүнэй гарта оробо
Хара түмэр хаадагни
Хадын оёрто жэбэрэбэ
Харахан залуухан Шилдэй занги
Харийнхинай гарта оробо
Арбан сагаан шүдээ
Зууһан зандаа хэбтэхэб
Ара ла буриад нютагаа
Бусаһан шэнди ханахаб*

*Хорин сагаан шүдэээ
Зуухан зандаа хэбтэхэб
Хори Буриад нютагаа
Бусаһан шэнди ханахаб*

Ж.Цолоо, Г.Гантогтох нарын цуглуулсан хэвлэлд бэлтгэснийг Антоон Мостаэргын ивээн тэтгэж хэвлүүлсэн “Арван гурван ноёдын дуун” (буриад ардын аман зохиолын цоморлог) номд ийм нэг хувилбар байна:

*Гунан гунан харахамни
Гурван хүлдөө шүдэртэй
Гүрмэлзэгшэ Шэлдэй
Гурбан давхар сэрэг соо
Дүнэн дүнэн харахамни
Дүрбэн хүлдөө шүдэртэй
Дүрмэлзэгшэ Шэлдэй
Дүрбэн давхар сэрэг соо
Үхэрэйнгээ олондо
Үндэр шэбээ бодхолойб
Үлиэрэйнгээ ехэдэ
Үргэн хили алхалайб
Хонинойгоо олондо
Хото шэбээ бодхолойб
Холшоройгоо ехэдэ
Хуулийн хили алхалайб
Тэмээнэйгээ олондо
Тэнюү шэбээ бодхолойб
Тэнэгэйнгээ ехэдэ
Танюүһтата хили алхалайб
Алаг эрээн нюдэмни
Аяга соогоо шэрьехэнэ
Алда хара гээзэгэмни
Гүрлээтээ хагдархана
Дурагар хар нюдэмни
Долон соогоо шэрьехэнэ
Дэлим хара гээзэгэмни
Томолёотоёо хосорхоно
Мүндэгэрхэн толгоймни
Мухарин ошон хэбтэхэ лэ
Манжу муухай дайсан
Манхагнан ошин үдъхэлхэл
Хара дурагар нюдэмни
Хараһан зандаа хэбтэхэ лэ
Хайратай баатар бээмни
Хара шоройдо дарагдаха ла
Эрээн хара нюдэмни
Энеэбхилэһэн зандаа хэбтэхэ лэ
Эдир баатар бээмни*

Энэ газарта хосорохо ло

Ийм олон хувилбараар бүх буриад зоны 300-аад жил дуулсаар ирсэн энэ баатарлаг бөгөөд эмгэнэлт дууны утга агуулгыг молхи миний бие тайлбарлахыг оролдох хэрэгцээ шаардлага байхгүй. Харин Орос гүрэнд хүчээр эзлэгдсэн Монгол гүрний умард хэсгийн (одоо Буриад хэмээн нэрлэгдэх болсон) нүүдэлчин эсгий туургатанд ямар хувь тавилан тохиосныг цухас дурдахыг оролдоё.

Монгол хэмээх ертөнцөөс таслагдан оросын төр захиргаа, цэргийн тогтолцооны эрхшээлд орсон олон монгол овог аймгуудын аж байдал, соёл, зан заншилд оросын нөлөөгөөр тодорхой өөрчлөлтүүд гарснаар барахгүй тэр олон монгол аймгууд нэгдэн нягтарч буриад хэмээх нэг угсаатан бүрэлдэн тогтох үйл явц эхэлсэн сайн талтай ч түүнд өнөөх оросын нөлөө буюу миний бодлоор орос хэмээх их үндэстний дээрэнгүй үзэл, хүчин мөхөс бага үндэстэн ястнуудыг хүчээр уусгах бодлого ямагт саад бэрхшээл учруулсаар иржээ.

Хаант засгийн үед засаг захиргааныхаа овгийн тогтолцоог устгуулж, оросын газрын эздийн эрхшээлд орон, малын бэлчээр, хадлангийн газаргүй болсон малчид “бичигт цагаан чулууны цаана гарч, хүнээ хүн болгох, малаа мал болгохоор”¹¹ өмнө зүг рүү хил даван нүүж эхэлжээ. Тийнхүү дүрвэж нүүгчдийн үр сад нарын нэгээхэн хэсэг нь та бид нар байна.

Хаант засгийг түлхэн унагасан Ленин тэргүүтэй большевикуудын засаглалын үед Буриадуудыг Автономит муж¹² болгоод дараа нь бүр Автономит Буриад Улс¹³ болгосныг баярлан тэмдэглүүштэй. Ийнхүү улс хэмээх статустай болж урам зориг сэргэсэн буриадын ард түмэн уламжлалт соёл, аж байдал, заншлаа сэргээн хөгжүүлэх их ажилд шаламгайлан оржээ. Үүний ганц жишээ хэлэхэд Буриад улсын дотор буриад-монгол хэл, орос хэл хоёр тэгш эрхтэй байсан тул буриад аймаг сумдад бүх албан хэргийг буриад хэлээр, монгол бичгээр хөтөлж байв.

1926 онд хэл соёлоо хөгжүүлэх асуудлаар тус улсын хэмжээний анхдугаар зөвлөлгөөн болж, Монгол улсын Судар бичгийн хүрээлэнтэй хамтран монгол бичгийн хэлний нэгдмэл зөв бичих дүрэм, нэр томъёо боловсруулах төлөвлөгөө баталсан байна. Энэ үеэр буриадын сэхээтэн мэргэд олноор төрөн гарч, хэл соёлоо хөгжүүлэх хэрэгт ихээхэн амжилт олж байсныг тоочоод баршгүй. Гэтэл Сталины үеийн хууль бус, хүний ёсноос гадуур үйл ажиллагаа эхэлснээр тэр сайхан эхлэл буюу сэргэн мандалт тасарсан нь туйлын харамсалтай.

Юуны өмнө буриад-монголчуудын мянгаад жилийн түүхтэй бичгийг устгаснаар их хэлмэгдүүлэлт эхэлсэн гэж болно. 1931 онд буриад овог аймгуудыг нэгтгэж байсан сонгодог монгол бичгийг халж, оронд нь эхлээд латин, дараа нь кирилл бичиг хэрэглэх болсон явдал ард түмний нэгдмэл байдал, хэл соёлын хөгжилд ихээхэн хор хохирол учруулав.

1937 онд нэгдмэл Буриад улсыг гурав хувааж, засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, соёл, аж байдлын нэгдмэл байдлыг алдагдуулав. Энэ тухай доктор Ш.Б.Чимитдоржиев бичихдээ: “Манай ороной түүхэдэ 1937 он шимэрүүн хатуу, хуули буса юүмэнүүдээр дүүрэн гажа буруу он байгаа. Агуу ехэ ударидагша (Сталиныг хэлжээ-Д.Б.), тэрэниие тойроһон холо харасагүй удамаршад манай дундаһаа хэдэн зуун мянган ухаатай бэрхэ хүбүүдыемнай хоролон абажа, ГУЛАГ-ай хүйтэн бараагуудга абаашажа хаяһан, зобооһон, хюдаһан гээжэ. Ямар бэрхэ, һайн хүбүүд, басагаднай халааб!”

1937 онд хара ханаата хүнүүдэй ханаашалгаар манай Буриад-Монголой республика гурбан хэсэг боложо таһалагдаһан, буриад-монгол арад нэгэдэлээ алдаһан гэжэ... Тэрэ үеһөө эхилэн манай буриад-монгол арад алишье талаараа һуларжа эхилээ. Нэн түрүүн соёл болбосоролнай, хэлэ бэшэгнай хохиролд ороо. Литературна хэлэн хүгжэхээс болёо...”¹³ гэжээ.

Нэг хүнийг тахин шүтэх үе дуусч, Хрущевийн дулаарлын үе эхэлсэн гэх боловч Буриадын ард түмэнд халгаатай үйл явдлууд үргэлжилсээр байв. “1958 оны зун Н.Хрущев нэг өдөр учиргүй уурлаад (энэ нь НҮБ-д БНМАУ элсэх гэхэд гурав хуваагдсан гээд халгаахгүй байсантай холбоотой гэдэг.-Д.Б.) Буриад-монгол гэдэг нэрийн сүүлийн хэсгийг авч хая гэдэг ээлжит “мэргэн зарлиг” айлдсаны дагуу юм мэдэхгүй манай дуулгавартай дарга нар 1958 оны 7 сарын 7-нд “Монгол” гэдэг үгийг хассан тогтоол гаргасан юм даг”¹⁵ гэж Балдоржийн Пунцаг бичсэн байна.

Яг энэ үеэр, тэмээ бол нүүдэлчин монголчуудын бэлгэ тэмдэг мөн гэж ихэд мэдэмхийрэн дүгнээд буриад зоны эдэлж хэрэглэж байсан тэмээг хоморголон устгасан гажиг явдал бий. Үүний дараа 1973 онд Буриад улсад цэцэрлэгээс эхлээд бүх сургуульд буриад хэлээр хичээл заахыг хориглосон. Үүний улмаас олон зуун буриад хэлний багш ажилгүй болж, буриад хэлээ мэдэхгүй бүхэл бүтэн үе өсөж бий болжээ. Энэ бол Брежнев хэмээх бас нэг “мэргэн удирдагчийн” учруулсан гай.

Ардчилал, даяарчлалын өнөө үеийн гол зарчим бол бусдын эрхийг хүндэтгэх явдал гэж үздэг. Гэтэл Оросын удирдагчид яагаад энэ зарчмыг хүндэтгэхгүй бусдыг эрхийг хөсөрдүүлсээр байна вэ?! Өмнөх удирдагч нарынхаа алдаа завхралыг засах гэж Горбачев өөрчлөлт шинэчлэлтийг эхлүүлсэн, бололцооныхоо хирээр зассан. Гэтэл түүнийг зайлуулаад гарч ирсэн Сталинч товарищууд, жишээ нь Чеченийн өөртөө засах эрхийг хөсөрдүүлж, чеченчүүдийг хүйс тэмтрэх бодлого явуулсан., явуулсаар байна. Бас буриад зоны өөртөө засан тохинох эрхийг үл хүндэтгэн Буриадын хоёрын хоёр автономит тойргийг КГБ-ын тагнуул товарищ Путин устгачихлаа. Халам халаг!! Үлдээд байгаа ганц Буриад улсад маань гар бүү хүрэг гэж хөх мөнх тэнгэртээ залбирья!

Олон зуун жилийн турш ийм хүнд бэрх сорилт, басамжлал, доромжлолыг нэр төртэй даван туулж, буриад-монгол гэдэг үндэс язгуураа, хэл соёлоо, зан заншлаа хадгалан өдий хүрсэн Буриадын эрэлхэг зоригтой, тэсвэр хатуужилтай, өндөр их соёлтой ард түмэн өв соёлоо, хэрвээ өнөөх товарищууд элдвээр гоочлоод байхгүй бол, сэргээн мандуулах нь лавтай.

“Идсэн эрүү хувхайрч, идүүлсэн бут ногоорох” цаг ирнэ ээ. Бурхан үз ээ.

Зүүлт

1. Мунгал-Монголыг тэр үеийн бичиг баримтад мугал, мунгал гэх мэтээр бичдэг байсан нь тэр бичиг үйлдэгчид бичиг номд маруухан байсантай холбоотой байж мэднэ.
2. Брацкий-Ангарын эхин хавийн эхирис, булгад мэтийн монгол овог аймгуудыг “брацк, брат, братские люди” гэж нэрлэж байв.
3. Острог-шивээ, бэхлэлт, Оросууд Ангар мөрний эхнээс аваад Эрхүү гол, Баргажин, Сэлэнгэ, Үдэ гол гэх мэт газарт хэдэн арван острог байгуулан дорно зүг ахисаар бүр зүүн хязгаарын Нэрчүү гол дээр острог байгуулжээ.
4. Воевод-мужийн ноён, мужийн цэргийн захирагч

5. Сажен-алд, дэлэмтэй дүйх уртын хэмжээ
6. Инородец-орос бус харь төрлийн гэсэн утгатай гадуурхсан өнгө аястай үг
7. Нерчинский договор-Большая Советская энциклопедия. XVII боть.
8. Кяхтинский договор-мөн тэнд XIV боть.
9. Засуул-Оросын хасаг цэргийн есаул гэдэг цолын уугуул дуудлага нь
10. Тэмдэг тавьсан “бичигт цагаан чулуу” хаана байгаа нь тодорхойгүй. Хилийн шугам болгохоор сонгосон газарт тэмдэг тавьсан бол ганц газар тавиагүй байх ёстой. Хэрвээ тийм аваас “бичигт цагаан чулуу”-ны нэг нь Улзын голын хойт биед орших Доргон толгойн оройд байгаа байх.
11. 1921 оны хавар Алс Дорнодын Бүгд Найрамдах Улсын бүрэлдэхүүнд Автономит Буриад-монгол муж байгуулагджээ. Түүнд нийт 110000 хүн амтай Ага, Баргажин, Хори, Чикой (Сүх гол) аймгууд багтаж байв. Мөн тэр жилийн 10-р сард ЗСБНХОУ-ын бүрэлдэхүүнд хоёр дахь 1921 оны хавар Алс Дорнодын Бүгд Найрамдах Улсын бүрэлдэхүүнд Автономит Буриад-монгол муж байгуулагдав. Түүнд багтсан Түнхэн, Бохан, Алайр, Эхирид-Булгад, Сэлэнгэ аймгуудын нийт 185 гаруй мянган хүн амын 70 % нь буриад байв.
12. 1922 онд иргэний дайн дуусч, АДБНУ-ыг татан буулгаад ЗСБНХОУ-д нэгтгэсний дараа Буриадын ард түмний хүсэлтээр 2 автономит мужийг нэгтгэн Зөвлөлт Социалист Автономит Буриад Монгол Улс байгуулах зарлигийг ЗСБНХОУ-ын Төвийн Гүйцэтгэх Хороо 1923 оны 5-р сарын 30-ны өдөр гаргажээ. Түүнд Түнхэн, Бохан, Алайр, Эхирид-Булгад, Хори, Троицкосавск, Баргажин, Ага аймгууд, Дээд Үдэ үезд багтаж байв. Аймгууд хошуудад, үезд волостид хуваагдаж байв. Буриад улсын Засгийн газар, гэгээрэл, эрүүл мэнд, хууль зүй, дотоод явдал, газар тариалан-хөдөө аж ахуй сангийн яамд байгуулагдав.
13. “Как исчезла единая Бурят-Монголия” (1937 и 1958), Улан-Үдэ, 2004-“Нэгдмэл Буриад-монгол улсыг хуваасан нь”, нүүр 112.
14. Мөн тэнд, нүүр 33.
15. “Бурятия” сонин 1997-03-17.
16. КГБ-Улсыг аюулаас хамгаалах хороо, манайхаар Дотоод явдлын яам.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

*Хагшууд Шарайд Г.Батцэрэн
ОХУ-ын Буриад Улсын
Урлагийн гавьяат зүтгэлтэн
СВИС-ийн багш, доктор /Ph. D /,
дэд профессор*

НЭРЬЕЛЭГ

/Буриад ардын дуут бүжгийн уламжлал/

Буриад зон дуут бүжгээр маш баялаг уламжлалтай билээ. Ардын дуу тухайн ард түмний зан заншил, ахуй, хэл, газар зүйн байрлал зэрэг олон хүчин зүйлсийн нөлөөгөөр бүтдэг. Буриад зоны дунд зохиогддог “Галын наадам” нь түүдэг гал тойрон “Ёохор”, “Ээрэмшэлгэ”, “Хатар”, “Нэрьелгэ” зэрэг дуут бүжиг бүжин дуулдаг уламжлалтай билээ.

Эрт цагт Галын наадам хийхдээ хоёр хэсэг түүдэг асаан галын хурц гэрэлд тойрон зогссон залуусаас хэн нэг нь эхэлж дуулахыг шийдэж ядан байтал хэн нэгэн эмэгтэй:

Галые манайхи носоохо
Гайхамшигтай гэлсэгшэ
Ганса нэгээр дуулаха
Эшэртэй гэлсэгшэ

гэж гоцлон дуулахад хүрээлэн зогсогсод залган авч буриад бүжгийн дууны түгээмэл дахилт болох

“Айхор, яахор, яахоръя

“Яахоржэ байжэ наадъяа”

гэсэн үгээр дуулан бүжиглэдэг. Тэгэхдээ эхлээд хоёр басгад, нэг хүбүүнийг дундаа хийн гал тойрон бүжиглэж дуулж наадах ба сүүлдээ нийт залуус хоёр хэсэг болон хүрээлж, гар гараасаа барилцаад нар зөв тойрон найган ганхан, дуулан бүжиглэцгээдэг.

Энэ үед дуулах дууг “Хатарай” буюу “Нааданай дуу”, “Нэръяелгын дуун” гэж нэрлэдэг. Эдгээр дууг бүжгийн хөдөлгөөний айзам хэмнэлийг зохицуулах зориулалттайн зэрэгцээ Галын наадамд оролцогсдын сэтгэл санааг илэрхийлэх үүрэгтэй. Тэгэхдээ бүр эртний үед аялгууны зориулалттай саланги тусгай үгсийн давтамж байснаа үгийн урлагийн шинж нь ихсэн хөгжсөн бизээ.

Хуримлах ёсонд бэрийг үдэх, Галын наадамын үед “Ээрэмшэлгэ”, “Нэръяелэг” зэрэг бүжгүүдэд тус тусад нь зориулсан дуу дуулдаг. Өөрөөр хэлбэл эл хоёр бүжгийн хослол байдаг боловч “Нэръяелэг” голлодог. Нэръяелэг бүжиг нь “Ёохор”, “Ээрэмшэлгэ” бүжгийн хэмнэлээс нилээд удаавтар, намуун хөдөлгөөнтэй, найган бүжих бүжиг бөгөөд үг дан нь тохирсон “Баруун өндөр ууланд хүү-өөг” гэсэн намуун дөлгөөн айзамтай шүлэг байдаг.

Нэръяелгийн бүжгийн үед дуулах дуу нь Ёохор, Ээрэмшэлгэ зэрэг бүжгийн дуунаасаа эрт цагт цөөвтөр байснаа орчин цагт бүжгийн хэмнэлд тохирсон олон дууг дуулах болжээ.

Буриадын аман зохиол судлаач, эрдэмтэн Д.С.Дугаров “Бурятские народные песни” бүтээлдээ 1961 онд Буриад нутгаас “Нэръяен” гэдэг нэрийн дор нилээд хэдэн дуу бичиж авсан тухайгаа дурьдаад эл үгийг “Нэръяехэ” – “Поднимать шум, гремет” үгчилэн орчуулаад “Веселится” гэж утгачилан тайлбарласан байдаг. Д.С.Дугаровын тайлбарласнаар Ниргэх буюу Нэръяехэ гэдэг нь ниргэн нижигнэн хөл нийлүүлж, хөгжилдөн бүжиглэх гэсэн утгатай үг болно. Галын наадамд хөгжилдөн бүжиглэхдээ залуус эрэгтэй эмэгтэйгээрээ ялгаран талцан дуулах дуу, нийтээрээ хамтран найган бүжих үеийн дуу гэж байдаг. Тухайлбал:

Набтагар дээр гарч

Наран гартал бүжиглэе

Намжир бардам хүбүүдые

Номхортол бүжиглэе.... гэж басгадуудай дуулахад хүбүүд:

Тэбхэр сагаан одоной

Тэгшэртэлни наадъяа

Тэнэг бардам басгадаа

Тэмтэртэл нь наадъяа... гэж талцан бүжиглэж байхдаа харилцан мэтгэлцэн дуулж байсны ул мөр байгаа бол:

Баруун өндөр ууланд хүү-өөг

Өарын тухай шилүүс хүү-өөг

Бас л цаана нь харахад хүү-өөг

Баглагар зандан шиниус хүү-өөг гэх мэтээр дуулдаг эл дууг нийтээр нэгдэн найган бүжиглэхдээ дуулдаг байжээ. Эдгээр бадгийг ажиглахад тухайн үед хийх бүжгийн байдалтай дууны аяны айзам, хэмнэл зохицож байсан байдал харагдаж байна

Тухайлбал:

Эрэгтэй, эмэгтэйгээрээ талцан харилцан мэтгэлцэж дуулах дээрхи дууг хурдан хөдөлгөөнт бүжгийн үед дуулж болох бол сүүлийн дуу удаан хөдөлгөөнтэй найган бүжих бүжгийн хөдөлгөөнд зохицсон нь илт байна.

Мөн /ээ-хөөг, хүү-өөг/ хэмээн бөөгийн яруу найргийн сүүл холбох аргыг ашиглан зохиосон энэ дуу Нэръялгын дууны нилээд эрт үед хамаарах нь лавтай байна. Эрдэмтэн Д.С.Дугаров Нэръялгыг буриад хөгжим дууны нэн эртний төрөл зүйл ба агуулгаараа эртний эцгийн эрхт овогт нийгмийн анчин аймгийн ертөнцийг үзэх үзлийг тусган илэрхийлжээ тэмдэглэсэн байдаг.

Харганын найгалтаар найгая
Хандагайн хатаралтаар хатаряа
Бургааһанай найгалтаар найгая

Бугын хатараар хатаряа... гэх зэргээр өгүүлэн буй эл дуут бүжиг анчин овог аймгийн дунд үүссэн байж болох юм.

Буриадын аман зохиол судлаач, эрдэмтэн М.Н.Хангалов “Хатар” бүжгийн хөдөлгөөнийг Монголчуудын ан агнах үеийн ёс журамтай харьцуулхаад “Энэ бүжиг бол эртний үеийн нийтийн, ан зээгт авын ёс журмыг үйл хөдлөлөөр хуулбарлан тусгасан”... болохыг тэмдэглэсэн байдаг.

Тэгвэл бүжигт ан агнуурыг үйл хөдлөлөөр дүрслэх явдал нь эрт үед их ав хоморгын өмнөх дасгал сургууль байсан төдийгүй ангийн олз омог нэмэгдүүлэх зориулалттай зан үйлийн чанартай үйл хөдлөл байснаа хөдөлгөөний урлагийн шинж нь дэвжин хөгжсөн бизээ.

“Монголын Нууц Товчоо”-ны 117-р зүйлд Онон мөрний Хархонаг-ийн хөндийд Хотола хаан өргөмжлөөд Хархонаг-ийн саглагар модны дор “Хабиргата хаулаха, эбүдүг-тэ үлхэг болитала дэвсэн бүжиглэж хуримлав. Монгол-ун жиргаланг дэбсэн хуримлан жиргаха бүлээ” хэмээн тэмдэглэгдэн үлджээ. МНТ-ны зарим галиг эхэд /Хабиргата хаулаха, эбүдүг-тэ үлхэг болитала дэбсэбэ/ гэдгийг зориут хашилтанд бичсэн байдаг нь зүй ёсоор анхаарал татаж байна.

Эртний Монголчууд саглагар модыг зан үйлийн зориулалттайгаар шүтэн түүнийг тойрон янз бүрийн тайлга, ёслол үйлдэн бүжиглэж нааддаг байжээ.

МНТ-ны 117-р зүйлд “...одоо бид амраглан явъя гэж Тэмүжин Мэргэдэйн Тогтоогаас олзолж авсан алтан бүсээ Жамуха андад бүслүүлж, Тогтоогийн эрмэг халиуныг Жамуха андад унуулав. Жамуха хариуд нь Увас Мэргидийн Дайр-Үсүн-ээс олзолж авсан алтан бүсээ Тэмүжинд бүслүүлж, Дайр-Үсүний эвэрт ишгэн цагаан морийг Тэмүжинд унуулав. Ийнхүү анд боллоцоод:

Хорхунаг Жубурын хөндийд
Хулдгар хуны өвөрт
Саглагар модны дор
Сайхан хурим үйлдэж
Сайтар бүжиглэн жаргаж
Санаа сэтгэл нэгдэж
Сайн нөхөд болоод
Шөнө нэгэн хөнжилд орж хонох бүлээ

Дээр өгүүлж буй бүжиг бол Буриад ардын “Хатар”, “Ээрэмшээлгэ” бүжигтэй агаар нэг байна. Мөн эртний гарлаараа үүнтэй шууд холбогдох “Нэръялгэ”:

Хажуу ла зүлэг ногооёе
Халцартал нь наадъя

Хажуугийнхаа ханжуургыг
Хангир янгир наадъя
Хартай бардам хүбүүдыг
Харштал нь наадъя
 Үзүүр зүлэг ногооеы
 Үлтиртэл нь наадъя
 Үхэнэйнгээ даруулгыс
 Хангинатал нь наадъя
Үндэр дээрэ гаражэ
Үүрэй сайтал наадъя
Үе хултай хүбүүдые
Үгы болтол наадъя
Набтар дээрэ гаражэ
Наран гартал наадъя
 Намжир бардам хүбүүдые
 Номхортоло наадъя
 Солмон соохор одоной
 Сохо дээрэ гартал наадъя
 Собоо бардам басгадые
 Сомсортоло нь наадъя... гэхчилэн дуулдаг билээ.

Эртний Нэръялгын дууны үгийг үзвэл МНТ-ны 57-р, 117-р зүйлд “Монголын жаргалан” болсон “бүжиг хурим”-ын тухай, “Саглагар модны дор, сайхан хурим үйлдэж” сайтар бүжиглэн жарган буй тухай дурьдсантай төстэй байна. Нэръялгын дуу эрт үед зохиогдсон нь эргэлзээгүй байна.

Хажуу зүлэг ногоог халцартал

Үзүүр зүлэг ногоог үлтиртэл...нь наадаж байх тухай эл дуунд өгүүлсэн нь “Хабиргата хаулаха, Эбүдүг-гэ үлхэг болитала дэбсэбэ”-гэй холбоотой байна уу гэдгийг авч үзье.

Тойрон бүжгийн хэлбэр, хөдөлгөөн ижил байна. МНТ-нд үүнийг “Монголын жаргалан нь дэвсэн хуримлан жаргах” гэсэн байхад Буриад ардын дуунд “Үүр цайтал, цолмон цоохор одны цох дээр гартал нааддаг” гэснээрээ бүжгийн зорилго, цаг хугацаа адил байна. Буриадын уг дууны мөр МНТ-нд тэмдэглэгдэн үлдсэн үг хоёрын мөрийн утга, шүлгийн бүтэц, зохиомж адил төдийгүй зарим үг /халцартал/, /үлтиртэл/ наадах гэсэн үгнүүд таарч байгаа нь энэ дуу МНТ-ны Хотоло хаан өргөмжилсэн үеэс эдүгээ хүртэл аман хэлбэрээр хадгалагдаж ирсэн гэх бүрэн үндэстэй байна.

Тухайн үеэс эдүгээ хүртэл дуут бүжгүүд хэрхэн өөрчлөгдөн, эртний Монголчуудын баярын энэхүү хөдөлгөөнт бүжгүүд Буриад ардын урын санд хэрхэн уламжлагдан хадгалагдаж ирсэн бэ гэдгийг судлах зайлшгүй шаардлагатай байна гэдгийг судлаачдад сонордуулахаар энэ сэдвийг сонгон авлаа.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Балданов А.Л., Орхокова Л.А.
*Усть-Ордын багшанарай мэргэжэл
дээшлүүлгын институт*

ЭРХҮҮГЭЙ ОБЛАСТИЙН УСТЬ-ОРДЫН ОКРУГАЙ НАЦИОНАЛЬНА ПОЛИТИКЫН ХҮГЖЭЛГЭ

Буриад Усть-Ордын округ - олон яхатан хүнүүдтэй нютаг. Округ соомнай 100 гаран ондо ондоо яхатан ажаһуудаг. Тон үндэһэн буриад зон 30%-нь болоно. 2008 онһоо манай буриад округ тус ондоо өөрынгөө ёһо заншал саашаа үргэлжэлүүлхэ эрхэтэй Эрхүүгэй областиин хуби болобо. Мүнөө боложо байһан арад зоной политическэ, экономическэ ажабайдал гүрэнэй национальна политикаһаа дулдыдажа, национальна соел культураяа хүгжөөжэ ба эрдэм һуралсалаа урагшань ябуулжа байна. Олон яхатанай зон бэе бээдээ нягта холбоотойгоор хандана. Шажанһаа гү, али национальна асуудалнуудһаа болон элдэб ушарнууд болоногүй.

Харин мүнөө үедэ буриад зон өөрынгөө хэлэ бэшэгээ дүүрэн хэрэглэнэгүй. Тиимэһээ шиидхэгдээгүй асуудалнууд гаражал байдаг. Иимэ юумэн юундэ болоноб гэхэдэ, гүрэнэймнай хэлэн ород хэлэн байна, үндэһэн хэлэнэй хүгжэхэ үйлэнүүд үсөөн байна. һургуулинуудаар хэлэн үзэгдөөшье һаа, бүхы ажа байдалдаа буриад зон хэлэеэ һайса хэрэглэнэгүй. Гүрэн хадаа ехээр анхаралаа табижа, һанаһан хэрэгээ дууһан бүтээнэгүй. Бүхы юумэн ород хэлэн дээрэ болошоно. Тиигээшье һаа, манай округ соо буриад соел культура хүгжэжэл байдаг. һургуулинууд элдэб янзын ажал ябуулжал байдаг. «Сагаалган» гэжэ һайндэрһээ эхилээд, жэл соо олон

һайндэрнүүд болодог. Бишыхан үхибүүдһээ эхилээд, томо хүнүүд хабаадалсажа, ажалаа хэдэг. Тиибэшье, округ соомнай ехэл хүдэлмэри ябуулагдаха еһотой гэжэ һанагдана. Энэ хадаа юум бэ гэхэдэ ехэхэн округ доторхи программа зохогдохо еһотой.

Нэгэдэхинь хадаа, буряад зон өөһэд хоорондоо өөрынгөө хэлэн дээрэ үргэнөөр хөөрэлдэхэ еһотой. Хүдөө нютагаар зон хөөрэлдөөшье хадаа, округой центртэ ерэхэдэ ородоор дуугаралдашадаг, городто ошоходоо, ородоор хөөрэлдэхөө оролдошодог юм. Юундэб гэхэдэ ганса буряад зон ажаһууна бэшэ, харин бэшэ бэшэ яһатан олон. Тиибэшье, манай һанахада, үшөө үргэнөөр суглаа хуралнуудые хэжэл байхада үлүү болохогүй. Багшанарай элдэб янзын форумууд, хүүгэдэй олимпиаданууд, шэнжэлэлгын ябуулганууд, соел культурын ба муниципальна бүридэлнүүдэй хүдэлмэри хэлэ хүгжөөлгын аргууд болоно. Тиимэһээ округһоо гадна Буряад республикатай, Монгол оронтой, Хитадтай холбоотой байгаа һаа, ехэ һонин байха гэжэ тоолонобди. Дүй дүршлээрөө хубаалдаха, бэе бээдэе ошолсохо, ерэлсэхэ, хүүгэдэй делегацинуудые ябуулжа, танилсуулжа, хэлсээ холбоо бүридхэжэ байгаа һаа, ямар гое байха гээшэб. Иимэ конференцинуудые үнгэргэжэ байхада, хэлэн уран болохо, эб найрамдал хүсэ шадалтай болохо.

Хоёрдохоор, өөрынгөө буряад хэлэндэ һайнаар һургаха еһотойбди. Бүхы һуралсалай ажал ябуулга, библиотекэнүүдэй фонднуудые ехэ бололго, буряад хэлэн дээрэ уран зохоолнуудые хэблэлгэ, бишыхан үхибүүдэй ба литературна зохоолнуудые хэблэлгэ гэхэ мэтэ хүдэлмэри үргэнөөр хэгдэхэ еһотой юм.

Тиибэл, багшанарай ба бэшэшье ажалшадай хүдэлмэри һайжаруулжа, өөрынгөө үндэһэн хэлэн дээрэ ажалаа ябуулаа һаа, хэлэн хүгжэжэл байха байна.

Гурбадахяар, буряад зон өөрынгөө еһо заншал, шажанаа алдангүй, саашань хүгжөөхые харана. Энэ талаар округ соо ехэхэн хүдэлмэри ябуулагдана. Усть-Ордаманнай Гүрэнэй ансамбль «Талын аялганууд», Уран гарай центр, Арадай уран гүйсэдхэлгын центр, «Уран зурагай һургуули», «Хүгжэмэй һургуули», Хүүгэдэй уран гарай центр гэгшэд бии. Эдэмнай өөрын еһо заншал сахилга, хэлэн ба бэшэгээ үзэлгэ, хубсаһа хунараа шэнжэлэлгэ, эрдэмээ шудалалга, искусство үзэлгэ, шажанай ябуулга, спорт ба соел культурын ажал гэжэ хубаарна. Эдэ бүгэдээ саашань хүгжөөхын түлөө, хүдөө нютагай һургуулинууд ба соелой байшангуудай хүдэлмэришэд ехэ үүргэ дүүргэдэг юм. өөрынгөө хүдөө нютагһаа ехэ хүдэлмэри ябуулхаһаа гадна, аймагай ба округой конкурсуудта хабаадалсадаг. Тиигэжэ өөрынгөө заншал алдангүй ябахаа эрмэлзэдэг. Тиибэшье, баһа шэнжэлэлгэнүүд хэрэгтэй. һайндэрнүүдые бэлэдхэхэ, үхибүүдэ бишыханһаа уран хүгжэлгэдэ һургаха, һургуулинуудтаа үшөө үргэнөөр үзэхэ ябуулганууд баһал сэнтэй юм. Спортивна ба национальна нааданууд уран һайханай – театральна, хореографическа, фольклорно ажал ябуулга баһал ехэ түсэб эринэ.

Дүрбэдэхээр, эдэ бүгэдэ ажалнуудые округ соо хүнүүдэй өөһэд дундаа зохидоор хандаха асуудалнуудые шийдэхэ еһотой. Тиигэхын тула, нэгэ хэды саг болоод лэ, олон яһатанай хандалгые үзэжэ, зарим ажалаа хамта сугтаа ябуулхые хараха гэжэ һанагдана, үгы хадаа ондоо яһатанай дуратай ажал ябуулгада туһалжа, саашаа хамта хүгжэжэ ябаха еһотой.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

*Бодонгууд Д.Буджав
Өндөр настан,
судлаач*

ХОРЬ БУРИАДЫН УГ ГАРЛЫН ТУХАЙ

Эртний дундад зууны үе, тухайлбал, VI зууны дунд үеэс манай эриний II мянган жилийн эхэн хүртэл Байгал далайн эрэг хавийн нутаг хоёр талаараа курыхан, байырк /байегт/ турк угсаатанд эзлэгдсэн байжээ. Эднүүс бичиг үсэгтэй, янз бүрийн гар урлал хөгжүүлэн амьдарч байсан хэдий ч аж ахуйн үндэс нь хагас нүүдлийн мал аж ахуй байв.

Чингэс хааны үед Баргажин Түхэм гэдэг нэрээр Байгалын эргэн тойрны нутаг дэвсгэрийг тэмдэглэсэн төдийгүй турк хэлтэй курыханууд дайжин явсны дараа ойн монголчуудын угсаатан нүүдэллэн ирж суурьшсан байдаг. 1201 оны үед Баргажин Түхэм гэдэг омог угсаатан үүсч бий болсон тэгээд нэгдсэн улсад захирагдах болсон гэж бий. Харин буриадын ард түмний түүхийг зөвхөн XVI зуунаас эхэлсэн гэж түүхийн ухааны доктор Б.Р.Зоригтуев үзсэн байдаг. (1)

XVII зууны эхэнд Байгал хавийн үндсэн угсаатан дараах байдлаар суурьшин нутаглаж байжээ. Ангар, түүний булан тохойгоор Булагадууд, Эрхүү, Хито, Цагаан голын бараан, зүүн, өмнө хөндийгөөр нь хонгодорууд суурьшсан байна. Лена мөрний дээд хэсгээр эхирит угсаатан, Байгалын өмнөх Үд голоор хорьчууд, Хилго голоос зүүн тийш Халхын нутаг дэвсгэр эхэлж байжээ.

Хорьчууд нь бүх буриад угсаатны нэгэн адил нүүдлийн мал аж ахуй, ан гөрөөг эрхлэн, амьдралын хэв маяг тогтворгүй, нутаг байнга сэлгэн нааш, цаашаа нүүдэллэн амьдарч байжээ. Энэ нь их төлөв бэлчээр, ан гөрөө хийх нөхцлөөс болж хоорондоо маргах, албатууд ам зөрөлдөх асуудал гардаг байсантай холбодог байв.

Хэрэв хорьчууд эрт цагт, дундад зууны эхээр Бйаагл орчмоор идээшин нутаглаж байсан бол дундад зууны сүүлээр Байгалын чанадад гарч нутаглах болжээ. Гэхдээ XVI зууны хоёрдугаар хагаст хорь-буриадууд уугуул эх нутагтаа амьдрахаар буцаж ирсэн гэж тэмдэглэгдсэн байдаг ажээ. (2)

Хорь угсаатны идээшиж суурьшсан газар нутагтай холбогдуулан ард түмний дунд өргөн тархсан Заян Наваа-гийн тухай нэгэн домог дээр тогтон өгүүлье. Зарим судлаачдын үзэж байгаагаар Заян Наваа нутаг Төвдийн өмнөд хэсгийн Сүмбэр уулын районд Их Гималайн салбар ууланд байдаг, тэнд хорийн эртний нутаг бий гэдэг. Зарим нь алс холын Ирак дахь /Мосул хотын районд/ Нава-гийн нутаг дэвсгэр газрыг хорийнхны өлгий нутаг гэж үзэж буйгаа таамаглан гаргасан байгаа. Гэхдээ энэ бүхэн шинжлэх ухааны баттай нотолгоо аваагүй байгаа билээ. Эл бүхнээс үзэхэд хорьчууд нэг газраас нөгөө рүү, тэгэх тусмаа алс хол газарт хүртэл байнга нүүдэл суудал хийж байсан гэдэг нь харагддаг. XVI-XVII зуунд хорийнхны нүүдэл, нутагшлын байдлыг Буриадын он тооллын бичигт үндсэндээ үнэн зөв тусгаж чадсан, тухайлбал, XVII зууны эхэн үеэс аваад тэд Үд, Хилго, Ана, Худан, Курба, Байгал хавийн Хударийн тал, мөн Ингэда, Үлирэнгэ, Тур, Ага голын дагуу, Аргун, Дорнод Байгалын чанад хүртэл тарж тогтвор суурьшилтай нутаглах болсон гэж тэмдэглэсэн байна. (3)

Хорийнхны эрхэлдэг үндсэн ажил бусад буриад овогтны нэгэн адил мал аж ахуй байсан. Адуу, үхэр, хонь, ямаа, тэмээ маллана. Буриадууд эрт цагт дундад зууны үед гахай маллаж байсныг аман зохиолын зарим материал, археологийн олдвор зүйлүүд гэрчилдэг гэдэг. (4) Мал аж ахуй нь малыг бэлчээрээр маллах аргад голлон суурилсан байдаг. Энэ нь олон зууны туршлагаар боловсруулагдаж үүссэн арга технологи гэж болно. Нүүдэл суудлыг жилд хэд хэдэн удаа хийдэг байсан ба эргэлтийн тоо хэмжээ нь малын тоо толгой, уг газар орны байгаль цаг уурын нөхцлөөр тодорхойлогдоно. Өвөлжөөндөө ойрхон, усны эх үүсвэртэй, хадлан цавчлан авах боломжтой газраа малын хөлөөс хамгаалан өвс тэжээл авахад зориулж ашигладаг байв. Тэд эрт цагийн усжуулалтын систем өнөөдрийг хүртэл хадгалагдаж ирсэн байдаг.

XVII зуунд хорьчууд бусад буриад угсаатны нэгэн адил Орос улсад харьяалалтай болсон ба харин буриадын Орост нэгдсэн баримт материал нь төгс төгөлдөр буй байгаа юм. Энэ үйл явц нарийн төвөгтэй, зөрчилтэй асуудлын нэг гэж бичигдэх болж байна. Зарим газар нутагт буриад, оросын холбоо харилцаа нь намдуу тайван шинжтэй байсан бол бусад газруудад хэрүүл сөргөлдөөн, зэвсэгт мөргөлдөөнд хүрч байсныг баримт материал гэрчилдэг юм. Буриадууд эд хөрөнгийн албан татвар, оросын эрх мэдэлд орохоос татгалзаж, зарим газарт оросын нутгийн цэргийн ахлагч, мөнгө хүүлэгчид хааны засаг захиргааны нэрээр зүй бус ааш авир гаргаж байсныг эсэргүүцэн тэмцэлдэж байсан мэдээ сэлтүүд эх сурвалж бичгүүдэд тусгагдсан байдаг.

Нутгийн ба мужийн цэргийн ноёд, эрхтэн, дархтаны нэгэн хэргээр буриадууд өөрийн төлөөлөгчдийг муж, нийслэл хот руу илгээж дээд шатны газарт гомдол мэдүүлж байсан байдаг. 1702-1703 онуудад хорь буриадын төлөөлөгчид Москва, Оросын хаан I Пётр хаанд очиж уулзаж байсан нь үүнийг гэрчилнэ. I Пётр хаан хорь буриадуудад үржил шимтэй газар эзэмших эрх олгох зарлиг буулгасан байдаг. Энэ зарлигийн 300 жилийн ойг 2003 онд тэмдэглэсэн билээ.

Хорийн буриадын угийн бичгийг Хоридой мэргэнээс эхэлж бичдэг. Түүний дотор Бабжа баатар, Балжин хатан, Шилдэй - занги нарын нэрийг онцгой хүндэтгэлтэйгээр оруулдаг юм. Хоридой нь Барга баатарын гурав дахь хөвүүн байсан. Хоридой мэргэний гурван эхнэрийн нэг болох Баргажин - гоо бол Бэд улсын сурвалжтаны нэгнийд өсөж өндийсөн эмэгтэй гэдэг. Тэр нь Алан-гоо гэж ганц охиныг төрүүлсэн бүлгээ. Хоридой мэргэний Шаралдай гэдэг эхнэрээс таван хүү төрсөн байдаг. Галзууд, Хуасай, Хүбдүүд, Гушид, Шарайд гэж нэртэй байсан. Хоридой мэргэний нөгөө нэгэн эхнэр болох Нагадайгаас Харгана, Бодонгууд, Худай, Батанай, Цагаан, Халбин гэж зургаан хүү төрсөн байдаг. Эд нар бүгд өөр өөрийн нэрээр отог омог шинээр үүсгэн өсөж өнөржсөн түүхтэй. Тэд өвөг эцэг Барга баатар болон өөрийн эцэг Хоридойн захиа гэрээсийг дагаж 424 онд Байгалын урд эргээс өмнө зүг рүү нүүж Түвд, одоогийн Хятадын Бээжин хотын ойролцоо газар, өмнөдийн дөчин есөн хошуу, хойт халх - Монголын нутгаар амьдарсан гэж түүхлэгддэг. (5)

Хорь... Хоридой ... Хоридой мэргэн, түүний эцэг хөх тэнгэрийн хун шувуун охинтой гэрлэн 11 хүүтэй болсон гэж домоглогддог түүх ч бий.

Хорь буриадын түүх иймэрхүү гайхалтай сонин зүйл олонтой билээ. Хорьчуудыг Азийн хамгийн их нүүдэл хийж амьдарсан нэгэн ястан гэж үзэхэд болно. Хорийнхонтой холбоотой гэхээр домог, өвөг аймаг, газар нутаг янз бүрийн нутаг оронд олноор тааралддаг гэдэг. Хорийн 11 эцгийн төлөөлөл Өвөр Монгол, Халх, Монгол, Халимаг, Төвдөд амьдарч байдаг ажээ. Якутын Саха-д Улуу, Хоролорын гэх олон тооны отог омгийн залгамж зон бий ажээ. Шинэ, Хуучин баргын ихэнх нь өөрсдийгөө Хоридой мэргэнээс эхлэлтэй гэдэг. Усть-Ордын тойрогт Галзууд, Батанай, Халбин, Хангин омгийн ойрхны ахан дүүсийн зон олонтой уулзаж болох ба тэнд Хорёод, Шарайд, Худайн голын хөндий гэж нэртэй суурин газрууд бий ажээ. Агын тойргийн эзэд нь хорьчууд буюу хорийн 8 эцгийн төлөөлөл юм. Манай Монол улсын Дорнод, Хэнтий аймгийн буриад зон Хоридой мэргэний үр сад, тэр хүний удам залгамж болон өнөржиж яваа ард түмэн билээ.

Ашигласан материал

1. Чимитдоржиев Ш. Буриадын түүх бичгүүд ба уг бичгийн тухай. 2000.
2. Краткий путеводитель по памятным местам и достопримечательностям Хижингинскоо района. 2005.
3. Дамдинжав Д. Монголын буриад зон. 2002.
4. Бямбасүрэн Д. Буриад түмний гарал, түүх угсаатны онцлог. УБ.2002.
5. Буриад монголчуудын гарал үүсэл, түүхийн зарим асуудал. Э/ш-ний бага хурлын материалын эмхэтгэл. 2000.
6. Монголын нууц товчоо. Хоёрдах хэвлэл. Уб., 1957.
7. Галсан Т. Буриад язгуур домгийн товчоон. УБ, 1998.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Шарайд Г.Гантогтох
Буриад Судлалын Академийн
Хэл, зохиолын салбарын эрхлэгч,
МУИС-ийн багш, доктор /Sc.D./,
профессор

БУРИАД ТУУЛЬС ДАХЬ ЗАН ҮЙЛИЙН УЛАМЖЛАЛ

Буриад зон эрт урьд цагаас эхлэн үлгэр туульсыг зохион хайлж, үеэс үед уламжлан иржээ. Буриад ардын туульс цаглашгүй арвин бөгөөд судалгааны хэрэглэгдэхүүн болон судлагдсаар эдүгээ зуу гаруй жил болжээ. Гэсэн хэдий боловч судалж амжаагүй зүйл асар арвин байна. Үүний нэг нь буриад туульс дахь зан үйлийн уламжлал юм. Гэтэл буриад туульс буриад зоны аж төрж ирсэн ёс заншил, зан датгал, хэв суртал, зан үйлийг үе үеэр нь үргэлжлүүлэн өвлөн хадгалж дархалсаар иржээ.

Буриад туульс дахь зан үйлийн уламжлалыг авч үзэхэд төрт ёсны зан үйлийн уламжлал, аж төрөх ёсны зан үйлийн уламжлал, мөргөл залбирлын зан үйлийн уламжлал бүрэн цогцолжээ.

Төрт ёсны зан үйлийн уламжлал. Төрт ёс гэдэг тухайн үндэстэн ястны түүхэнд оршин тогтнож эмхлэн байгуулсан төр засаг, омог овгийн байгуулал, барьж хэрэгжүүлсэн хууль цааз, хэв журам, заншиж тогтсон зан заншил, хүндэтгэж бишрэн дагадаг захирч захирагдах ёс зэргийг агуулсан хүн зоны харилцааны уламжлал шинэчлэл юм.

Төрт ёсны зан үйл нь ёсыг ёслон төрийг төрлөн, уулзаж учран харилцахдаа хэрхэх хийгээд хүндэтгэн найрсах ба нэр хүнд ёс журмаа сахих, ачлал тус, өршөөл нигүүлсэл халамж хайр, гэхсээл цээрлэл тэргүүтнийг агуулсан хүмүүсийн харилцааны соёл юм. Буриад туульсад төрт ёсны уламжлал маш арвин байгаа бөгөөд буриад Жангарын туульд: *Түрэ гэжэ түбхыжэ ёһо гэжэ ёдойжо нууба ха*

(*төр хэмээн төмбийж ёс хэмээн ёмбойж суув гэнэ*) гэж өгүүлжээ. Ёоро Ёгшоолой туульд туулийн баатар Ёоро Ёгшоолой Харалтуу мэргэн хааны охиныг гуйхдаа борвин дээрээ бохилзон, тахим дээрээ тахилзан хүндэтгэн найрсаж байна. Ёоро Ёгшоолой баатар хүнийхээ нэр хүнд, шударга ёс, журмыг сахиж хүнд хүчир нум сумаа тосож угтсан хүнд өгөлгүй, хүргэн хүүгийн ёсыг дагаж морио бариулалгүй, төв шударгын ёсыг дагаж босгон доор хөндлөн хэвтсэн хүнээс жийрхэлгүй дээгүүр нь алхаад, хааны харцнаас далдиралгүй орж ирж байна. Осодор мэргэн туульд хүч бяд муутай амьтдыг хүчтэний савраас аварч хожим ач тусыг нь хүртдэг. Айдуурай мэргэн туульд Агуу ногоон дүүхэй албат зондоо Заха ёһоо харыг, Түрэ ёһоо хахийт гэж чандлан захиж хэлдэг. Алтан шагай хүбүүн туульд: өөрийг нь харваж алсан Ёргоодой мэргэнийг Алтан шагай мэргэн мориныхоо ачаар ахин амилаад байхдаа өршөөн нигүүлсэж мөнхийн усаар амилуулаад анд нөхөд болдог. Ёоро Ёгшоолой туульд: Адуу малдаа эзэн болсон эрэмгий шаламгай мангасын охиныг хайрлан халамжилж их хатнаа болгож авдаг. Аламж мэргэн туульд: Харын ихээр хардаж борын ихээр бордсон Хар, Шар зутан хоёр авгаа гэсгээн цээрлүүлдэг. найдар Буйдар туульд: Хоёр дүүгээ хорлосон харьял гоохон эгчээ морины сүүлнээс чиргүүлж цээрлүүлдэг гэх мэт төрт ёсны зан үйлийн үйлдлийг өгүүлсэн өгүүлэмж гэвэл далай баян.

Буриад ардын баатарлаг туульс дахь зан үйлийн төрт ёсны уламжлалыг мэнд хүндийн, нялхсыг угтах зоог шүүс хүндэтгэлийн, найр наадмын, хурим тойн зан үйл, үг хэллэг хэмээн авч үзэв.

1. Мэнд хүндийн зан үйл, үг хэллэг.

Буриад Гэсэрийн туульд: *“Боржон хангай боһогынь боггүй арюунаар алхаж хаан амараар амаршалба, хатан мэндээр мэндэшэлбэ. Толгой гурбан тэнгэришүүл баруун гараар золгожо бардам хүүрээ хэлсэбэ, ута гараар золгожо уран хүүрээр ушарба”* гэж байдаг нь мэнд хүндийн зан үйл тодорхой, үг хэллэг яруугийн жишээ мөн. Хаан амраар амарчилж, хатан мэндээр мэндчилэх гэдэг төрт ёсны мэндчилгээ. Буриад монгол зоны заншлаар эр хүний амар амгаланг Амар мэндэ хэмээн амарчилж, эмэгтэй хүнийг мэнд ээ гэж мэндчилдэг. Осодор мэргэн туульд: *Хаан мэндээр мэндэшэлбэ хатан дорообоор дорооболбо* гэсэн хэллэг байдаг. Хатны бие лагшин эрүүл мэндийг нь асууж байгаа хэвшмэл хэллэг. Буриад аялгуунд *мэндэ дорообо* гэсэн хоршоо үг байдаг. Дорообо гэдэг нь орос хэлнээс орсон *здоров* гэсэн үгийн буриад дуудлага юм. Ёоро Ёгшоолой туульд: *Үбэр мэргэн эсэгэмни Амар хайн ябана гүт* гэж элбэрэлт мэндчилгээгээр мэндэлдэг. Аламж мэргэн туульд: *Мэтэр гэсэн биеэрээ хадам баабай мэндэ! гэжэ мэндэшэлжэ оробол даа Хадам эхэ мэндэ! гэжэ хадам эхээ мэндэшэлжи байбал даа.* Хэмээн ёст мэндчилгээгээр мэндэлдэг. Буриад зон айлд орохдоо эхэлж бурханд мөргөөд гэрт байгаа хүн бүхнийг нэг бүрчлэн хандаж мэндчилээд, адуу мал сүрэг мэндэ гэж сурдаг заншилтай билээ.

2. Нялхсыг угтах зан үйл, үг хэллэг

Нялхсыг угтах зан үйл нь буриад туульсад төрсөн гарсан тоонотыг нь хэдий цагт, хаана, аль зүгт, ямар газар гэдгийг нарийн дурдаж өгүүлсэн байдаг. Аламж мэргэн туульд: *“Урайни уриндоло урин сагай түрүүндэ лө газаада ехэ далайяа гарим дээрээ түрэбэ, газар ехэ дайдаяа гүрүм дээрээ түрэбэ. Зүүни хаани зүгтэ лэ зүгэй хани дайдада гушин хаани гурьбида гурбан сэеын булууда түрэн гаран яргабала”* (Урьдын урд цагт урин цагийн эхэнд гадаад их далайн эрэгт, газар их

дэлхийн өнцөгт зүүний хааны зүгт, зүгийнхэний тэнд гучинхан толгодын дунд гурван цэгийн бэлчирт төрөн гаран жаргав гэнэ) гэх мэтээр тодорхой заасан. Буриад зон унасан газар, угаасан ус,хүй дарсан хөх чулуугаа тоонот хэмээн нэрлэж насан туршдаа сүслэн санаж явдаг заншилтай. Туульд энэ сэтгэлгээ тусч хаа явсан газраа алдар нэрээ хэлэхдээ төрсөн гарсан тоонотоо дурдан хэлж байдаг.

Хүүхэд олж жирэмсэн боллоо гэхийг туулийн хэллэгээр “*Алтан Шиэбшүүр хатани урда найхан хормойнь үргэлдэжэ байба ла, хойто найхан хормойнь ханжалдажа ороболо. Нууха сагаа ерэхэдэ ороо үргөөр заһажэ дэрэээ үндэрээр табижа Ёолон ёогшон хэбэтэбэ лэ*” гэж Осоодор мэргэн туульд гардаг. Хүүхэд тосож авч байгаа зан үйл “*Үе сагаан үбһэ үтэр түргэн абша үхинэй хүйһэ хүндэбэ. Улаан утаһаар уяба*” гэж Хаан Сагта абхай туульд гардаг.

Буриад туулийн хэллэгээр мэндлэх, төрөх, гарах гэсэн үгийг “*Мүн бэээ бээлбэ мүхэрээн шарай шарайлаба*” гэж хэлнэ. Бас энэ хэллэгийн нөгөө нэгэн утга нь туулийн баатар ямар нэгэн юманд хувилсан байгаад эргэж биедээ тохорвол мөн ингэж хэлдэг.

3. Зоог шүүс хүндэтгэлийн зан үйл, үг хэллэг

Буриад ардын туульс зоог шүүс хүндэтгэлийн үйл явдал үг хэллэгээр асар баялаг. Тууль болгонд бараг өгүллсэн бий. Туульд гардаг зоог шүүс идээг нэрлэвэл айраг, сэгээ, миша, шарууһа шүүһэ, төөлэй, бозо, тараг, саахар, улаан боодхо, архи, арза, хорзо, шүхэр шавай гэх мэт.

Гэсэрийн туульд: “*Алтан шэрээгээ татаба амтата эдеэгээ табиба, мүнгэн шэрээгээ татажа найхан эдеэгээ табиба, нуураар хэмнэмэ архияа аягалжа бариба, болдогоор хэмнэмэ михаяа асаралдажа табиба. Хан Хюрмас тэнгэри Сэгээн сэбдэг тэнгэрийн амтата эдээнэй найханда арбан хурганайгаа үзүүрыг таһа хазан алдаба эшэхын ехээр эшэбэ, сошихын ехээр сошобо. Сэгээн сэбдэг тэнгэри, Сэсэн ууган хатан хоёр Ай нохойл!... гэлдэжэ үгэ алдан байбад лэ*” гэж гардаг. Аламж мэргэн туульд: *Татахада һунаха табихада агшаха тажаа мүнгэн остоолоо табилдажа байба ла даа Агуу гоохон дүүхэйн. Далан зүһэнэй эдее дээжэ барин асаржа табилдажа байбал даа. Юһэн зүһэнэй боодхойе зүһэ бэрин асаржа табилдажа үгүбэл даа. Алта мүнгүн самбаараа бусалгажа асарба арбан толгой саахараа буталжа табилал. Уухайн найхан ундаараа ундулуулжа талгаба, идехүйн найхан эдеэгээр идеэлүүлжэ талгаба.* гэж гардаг нь туулийн тогтмол хэллэг болон хэвшжээ.

4. Найр наадмын зан үйл, үг хэллэг

Буриад Жангарын туульд: “*Хүри дүү, хуряахай хоёр уулзажа амгалан мэндэээ хэлэлсэжэ аяар тэрэ холо оронһоо орожо ерэхэ гээшэ ехэ һонин байна гэжэ Мийр мэргэн хуряахай ехэ баясжа, нашаганаса энежэ, ташаганаса хөөрэжэ, дэмбэ улаан тамхияа залалсажа шара саарһан дээрэ шатар табижа, хара саарһан дээрээ хаарта лүн хэжэ*” ханашигүй найхан наадангаар сэнгүүлжэ, гурбан хоногто гуда найрлажа, дүрбэн хоногто дүлэ сэнгэжэ эрдимтэ сагаан бумбаяа бэлэг үгэжэ мордуулба алтай.” гэж байдаг нь баяр наадмын тод томруун дүрслэл юм. Буриад түмний дунд хөзөр, шатар цэнгэл наадмын олон зууны уламжлалтай цэнгээний төрөл билээ. Хар толгойгоороо мөрий тавьж хааны охинтой хаарталддаг буриад Жангарын туулийн өвөрмөц сонин дүр дүрслэл.

Эрийн гурван наадмын дүр дүрслэл буриад монгол туулийн түгээмэл нэгэн төрөл нь байдаг тул жишээ авч дурдах нь илүүц.

Хатир наадмын дүрслэл “Шонхоодой мэргэн” туульд: *“Хара халюу малгайтай харамаалжин хара сэмбэн дэгэлтэй басгад гэшиэ хатаражса байха. Хүригэн хүригэн хүбүүн ерэ наашаа хатараяс гэжэ хэлэхэдэн буруу тээшиэ хараад гаралсажи орхёорой. Түүнэй удаада нааданда ошолдожи ябахато нэгэ хэхэг басгад хатаражси байхато хартуусхани малгайтай хүбэнтэй дэгэлтэй басгад сабахи плинс годоһотон хүригэн хүригэн хүбүүн ерэ хаашаа, хатараяе гэхүдэн буруу тээшиэ хараад гаралсажи ошиходои хамниган хүний басгад хушийн үнэр гарша хатаражси байха бидэ годон хани малгайтай хатаражси хэбтэжэ хүригэн, хүригэн хүбүүн ерэ наашаа, хатараяа гэхү бииз. Оролсожи хатаралдажи үхөөсэй л даа.”* гэж гардаг.

Найрлаж байгаа дүр дүрлэл буриад туульд түгээмэл. Хэлц хэллэг нь *“Арын хэсэ дэлдэжэ араяа зони дэлгэжэ, үбэрэй хэсэ дэлдэжэ, эбэрэй зони суглуулба. Нуураар хэмнэжэ архи гаргабала нугаар хэмнэжэ мяха гаргаба ла, юһэн үдэрөөр хэмнэжэ ехэ найр зугаа хэбэ лэ. Найман үдэрээр хэмнэжэ найр зугаа хэбэ лэ. Тагшаар хэмнэн уужал байба ла, таршагаар хэмнэн зугаалажа байба ла, сараар хэмнэжэ уужал байба ла, сагаар хэмнэн зугаалажа байба ла. Арбадахи үдэртөө тэлэрэбэ”* гэхчилэн хайлдаг.

5. Хурим тойн зан, үйл үг хэллэг

Хурим тойн зохиомж буриад монгол туульсын гол үйл явдлыг өгүүлдэг тул энэ зан үйл хийгээд үг хэллэг туульд туссан нь үлэмж буй. Туульсын гол баатар хүйт сүйт хүүхнээ алс хол нутгаас түмэн бэрхшээл туулж авч байгааг үлгэр туульсын зохиомжоор уран илтгэхийн зэрэгцээ буриад зоны хурим тойн ёс горимын дагуу өгүүлсэн өгүүлэмж туульд элбэг тохиолддог. Буриад монгол заншлаар босгож эхнэр авдаг эртний уламжлалт ёс хурим тойн зан үйлд өнөө боловч ёсолдог заншил бий. Осоодор мэргэн туульд тэнгэрийн охиныг хоёр эгчтэйгээ усанд шумбан наадаж байхад хувцсыг нь нууж аваад хэрэг зоригоо хэлж босгож авч байгаагаар гардаг. Хоёр эгч нь дүүгээ хүйт сүйт залуутайгаа жаргалтай сайхан суухын ерөөл тавьж нисэн оддог.

Нүгэлт нүцгэн гургууль туульд Төгс төлдөр хааны Цэдэндамба хөвгүүнд Гинари тэнгэрийн охиныг созол эрдэнээр бариад, хатан болгон суйвдаж өгч байгаа үйл явдал гардаг.

“Ёоро Ёгшоолой” туульд мангасын их хөрөнгийг эрэмгий шаламгай эрч их хүч хөдөлмөрөөрөө өсгөн хариулж арвижуулан дэлгэрүүлж өссөн мангасын үзэсгэлэнт сайхан охины эргүй эм, эзэнгүй зөөри би байна гэхэд нь сэтгэл нь уярч, их хатнаа болгон авсан үйл явдал гардаг.

Буриад туульсын баатрууд ихэвчлэн эрийн гурван наадамд эрэмгий шандсаа сорьж, гурван бооцоог авч, хүргэн хүүгийн сорилтыг давж байж заяаны шар сударт заасан хүйт сүйт хүүхнээ авдаг үйл явдал дэлгэрэнгүй. Буриад Жангарын туульд хүргэн сорих зан үйлийг басганай худалдаа гэж нэрлэсэн байдаг. Басганы худалдаагаар сүйлж эхнэр авч байгаа нь тэр ажээ.

“Ёоро Ёгшоолой” туульд Харалтуу мэргэн хааны өмнө борвин дээрээ бохилзож, тахим дээрээ тахилзаж байгаад гуйх гуулин толгой, мөргөх мөнгөн толгой тавинам гэж хэлэн охиныг нь гуйж авдаг.

“Осоодор мэргэн” туульд: хурим тойн найрт хутга тавилгүй мах идэж, хундага тавилгүй арван өдөр найрласныг өгүүлээд “Түрэ бүтэбэ төөлэй мухариба хурим бүтэбэ хубхай толгой мухариба” гэж хурим тойн явдлыг билигшээн хэлэлцэж

тардаг. Буриад заншлаар хурим тойн зан үйлд төөлэй залах ёс эрхэм байдгийг ийн өгүүлжээ.

BURIAD STUDIES

I Боть

'1 (001)

2008

Тойсомын Галсан

*Дорнод аймаг, Баян-Уул сум,
доктор /Ph.D./*

ТО ВАН ДИДОНО ХОЁР БУЮУ ҮХРИЙН ШИРЭЭР ГАЗАР НУТАГ АВАХ АРГА УХААНЫ ТУХАЙ

Өөр хоорондоо олон мянган модны зайтай орон газарт, хоорондоо 2600 жилийн зайтай цаг хугацааны зүйрлэшгүй алсад амьдарч байсан хэл хэлээ мэдэхгүй, харилцан хэрхэвч нэвтрэлцэж чадахгүй нэг нь Төв Азийн талын монгол, нөгөө нь Италийн хойгийн хоёр түүхт хүмүний амьдрал, хувь заяанд холбогдож гарсан үхрийн ширээр газар нутаг авсан арга ухааны тухай нэгэн сэдэвт домгийн тухай өгүүлье.

То ван буюу олноо сэцэн Тогтохтөр (1793-1868) хэмээн алдаршсан алтан ургийн нэгэн XIX зууны үед Дорнод монголд амьдарч байсан бөгөөд барга нар түүний нутгийн Дархан уулыг авах санаархал өвөрлөж, Манжийн хаанд зарга мэдүүлсэн юмсанжээ. Манжийн хаан сүрээр далайлган, уг уулыг Баргад өгөх шахсанд То ван энэ уулнаас нэг үхрийн ширний дайтай газар аваад, илүү гарваас их эзэнтэн танд өргөө гэсэн гэдэг. Чингээд То ван нас гүйцсэн шар гаргуулж, ширийг нь тэлэн талхиулж, сайн сурчнаар аргамж маягтайгаар маш нарийн зүсүүлж, түүгээрээ уг уулыг бүтэн тойруулж ороогоод халх нутагтаа буюу өөрийн хошууны мэдэлд авч үлдсэн гэдэг. Үүнээс хойш тэр уулыг дархалж Дархан уул гэх болсон домогтой.(1)

Хулд уул Тогтох төр вангийн үед манжид алдагдахад тэрбээр Манжийн хаанд хандаж: -Үхэхдээ шарилаа тавих үхрийн ширний чинээ газар авья гэсэн байна. Манжийн хаан То вангийн хүсэлтийг ёсоор болгон зөвшөөрөхөд тэрбээр, үхрийн ширийг нарийхан зүсч, Хулд уулыг тойруулан шилжүүлж тавьсаар газар хэмжсэн гэдэг домог шиг яриа бий. Гэхдээ үхрийн ширийг хичнээн ч нарийхан зүссэн Хулд уулыг бүтэн тойруулж болохгүй нь 1996 онд “Хэцүү Тогтохтөр ван” гэдэг түүхэн сэдэвт уран сайхны киноны зураг авалтын үеэр ажиглагдсан юм гэж То ван судлаач

Д.Дуламсүрэн бичсэн байна. Өмнөх домогт гараагүй бас нэг шинэ мэдээлэл бол домог дахь уулын нэр Хулд болох нь бидэнд тодорхой боллоо. Тэрбээр, Халх гол нутгийнхны настан буурлуудын үг яриаг нэлээд сонсож, сонин хэвлэлд гарсан домог тэргүүтнийг харьцуулан үзээд, То вангийн үхрийн ширний хэмжээтэй газар гэж хүссэн газар нь Хулд уул болох нь бодит үнэнд нийцэж байна. Холбогдох домог эл явдлаас үүджээ гэж үзсэн байна. Судлаач цааш нь “үхрийн шир” гэдэг хэмжихүйн нэгжийн талаарх хүмүүсийн ойлголтыг хүртэл сонирхон мөшгиж үзээд, Илдэн вангийн хошууны 40 000 ам км газрыг үхрийн шир дэвсэж авсан гэвэл хэн үнэмших билээ (2) гэсэн байна.

То вангийн эх нутгийнхаа уулыг үхрийн ширээр буцааж авсан домгийн талаар эрдэмтэн Д.Халтар, Р.Гончигдорж нар “То ван ба математикийн асуудлууд” сэдвээр илтгэл тавьж, бодлого зохиосон байна. Тэд бичихдээ “МЭӨ 800 жилийн тэртээ Финикийн гүнж ахайтан Дидоно хорон санаат ахаасаа зугтааж, өөрт нь өгсөн бухын арьсыг нарийн зүсэж хийсэн аргамжаар Газрын дундад тэнгисийн эрэг орчим газраас хамгийн их талбайтай хэсгийг таслан авсан тухай домог Римийн яруу найрагч Вергилий (НТӨ 70-19)-н “Энейда” туульст бичигдсэн байдаг. Гэтэл халхын хатуу журамт То ван яг ийм аргаар манж нараас газар таслан авч байсан тухай домог яриа байдаг төдийгүй өөрийнхөө ордыг тойруулан, дайснуудаас хамгаалсан хамгийн их бэлчээрийн талбайг агуулсан суваг ухуулж байсан нь түүхэнд тэмдэглэгдэн үлджээ... дэлхий дахинаа Дидоны гэж алдаршсан, бидний хувьд То вангийн гэж нэрлэж болохоор багц бодлого танилцуулья (3) гэсэн байна. Ийнхүү тэд математик сэтгэлгээний нь талаас “үхрийн шир”-ийг анхлан хөнджээ. “Энейн дуулал”-ыг орчуулагчийн анхаарал ч бас л математикч нарын нэгэн адил “үхрийн шир” -нд хэсэг зуур тогтож торсон нь аргагүй юм даа гэлтэй.

Хүн төрөлхтөний түүх, соёлд мөнхөрсөн алдарт туульс “Илиада”-гийн үйл явдал-герег хийгээд илион хүмүүсийн хоорондын арван жил үргэлжилсэн дайн Приам хааны тавин хөвгүүдийн сор болсон Гектор алагдаж, тэдний баатарлан хамгаалсан Трой хот овжин зальжин Одиссейн домогт модон морины арга ухаанд автсаны эрхээр эзлэгдэж, их түймэрт шатах үеэр Эней баатар өтөл буурал эцгээ үүрэн гал нурам болж буй төрөлх хотоо орхин гарч, нөхдийн хамт долоон онгоц хөлөглөн, долоон жил далайгаар явсаар байгаад, зургаа нь далайн шуурганд сүйдэж, дөнгөж ганц хөлөг онгоцтой эх газрын эрэгт хүрч ирсэн ажгуу. Маргааш өглөө нь янаг амраглалын тэнгэр Афродита гоо үзэсгэлэн төгөлдөр бүсгүйн дүрээр түүнтэй учран, угтан хүлээж буй учрал тохиол, ахуй насны нь хувь төөргийг зааварлан хэлнэ. Хэн хэн нь гашуун зовлон амссан Эней Дидоно хоёр хувь заяаны эрхээр ийнхүү учирч голомт бадраана.

Дидона бүсгүй уул нь Финийн толгой баян Сикейтэй гэрлэсэн юмсанжээ. Тэнгэр болоод хүмүний дундаас төрсөн титан Пигмалион Дидоногийн төрсөн ах бөгөөд Тирийн хаан байсан хэдий ч хүргэн Сикейтэйгээ алтны улмаас маргалдаж, улмаар, ариун шүтээнийхээ өмнө хүргэнээ хор шингээсэн сумаар харван хороосон ажгуу. Сикейн сүнс шөнө дөлөөр хайрт гэргийнхээ дэргэд сүүтэгнэн хүрч ирээд, цоо харвуулсан шархаа яран харуулж байгаад, яргалал болсон орон гэр орд харш, бузартсан бурхан шүтээнээс алсалж, эндээс үтэр холдон зайлагтун” гэж гэргийдээ зөвлөөд, алс холын аянд нь хэрэг болох алт, эрдэнэсээ нуусан газраа зааж, хэрхэн авах арга хэлж өгсөн юм байжээ.

Дидона бүсгүй эр нөхөр Сикейн сүнсний өчил үгэнд итгэж, хань нөхрийнхөө өс авч, төрсөн ахаа хороогоод, харь нутгийг зорин явсаар Италид ирж, газар худалдан авчээ. Зохиолд бичсэнээр

“Хөндий дүүрэн алттай ирээд авсан газар нь
Өнөө чиний зогсож буй энэ л хөрс шороо юм
Карфагены шинэ цайз, хана хэрэм босч байна
Эндээс худалдаж авсан газар нь алгын чинээхэн
Алдалбал ер хэмжээ нь бухын ганц арьс төдий”, (нэр нь хүртэл Бирс) байж л дээ.

Ш.Одонтөр бухын арьсны нэрийг хүртэл “бирс” гэж байгааг машид сонирхон, герегт бас **bursa** (хуулсан арьс) гэдэг болохыг тэмдэглэжээ. Эртний герег хэлний толь бичигт “бирсан”... (4) гэж бичсэн байдаг нь эртний монгол хэлний “фарисун” - “фарисун”-эдүгээ хэлний “арьс-” гэдэгтэй нэг гаралтай үг болох нь илэрхий байна. Буриадын “арахан” лугаа үгийн утга дүйж байна.

Газар худалдан авахдаа ашигласан хэмжүүр нь хоёр домогт адилхан сайтар элдэж нарийхан зүссэн үхрийн шир төдийгүй уул үхрийн ширний нэр нь монгол, герег хэлнээ бас л адилхан, нэг гаралтай үг болох нь энд ойлгомжтой боллоо.

Орчуулагч домогт өгүүлснээр финикчүүд нэг том бухын арьсыг зүсэж, газраа хэмжин хуваадаг заншилтай гэнэ гээд ийм маягийн домог монголын То вангийн домогт бий (5) гэснийг ч тэмдэглэх хэрэгтэй юм.

Афродита тэнгэр Эней баатартай ярилцах үедээ

“Харин энэ газар өмнө нь Ливийн эзэмшил байсан чиг

Хатуу байрын эцэст, өдгөө, Тирийн Дидонагийнх” гэснээс үзвэл Дидона ёс бусаар өөд болсон фини удмын нөхрийнхөө хөрөнгөөр Ливичүүдээс уул газрыг худалдан авсан нь мэдэгдэж байна.

Дээр өгүүлж буй монгол, герег домог “үхрийн ширээр газар авсан тухай” нэгэн сэдэвтэй учраас нарийвчлан судлахад сонирхолтой ажээ. Товчлон өгүүлбээс, газрын үнэ цэнийн асуудал юм. Газрын төлөө ур ухаан дайчилж байсан эртний бөгөөд хүмүн төрөлхтний мөнхийн сэдэв хөндсөн байна.

То ван монгол орон манжийн эрхшээлд байсан XIX зууны дунд үед газар нутгийнхаа ганц уулыг ч болов бусдад алдахгүй гэж чармайж байсан бол 2000 жилийн тэртээ Хүннүгийн зүүн талаар нутагладаг Дунху улсаас элч илгээж, хоёр улсын хил орчим байдаг хүн нутагладаггүй хэсэг газраа өгөхийг шаарджээ. Модун хаан түшмэдүүдээ цуглуулж хэрхэхийг зөвлөлдөхөд нэлээд хэсэг нь хайртай морь, хайртай хатнаа өгч болсон юм. Тэр муу жаахан газрыг өгөхөд яахав хэмээн зөвшөөрөх санал гаргажээ. Үүнд, Модун шаньюй маш ихээр хилэгнэн, мунхаг түшмэдийг цаазлах зарлиг буулгаж: - Адуун сүрэг байгаа цагт агт морь олдоно, Улс орон байгаа цагт хатан олдоно. Харин өвгөдийнхөө газар нутгаас өчүүхэн төдийг ч харьд өгч үл болно. Газар бол улсын үндэс хэмээн сургажээ (6) гэж гардаг.

Монголчууд Модун шаньюйн үеэс газрын үнэ цэнийг айхтар мэддэг, газраа эрхэмлэн шүтдэг, хуульчлан хамгаалдаг байсан нь их л анхаарууштай асуудал бөлгөө. То ван Хүннү гүрний хаан Модуны үеэс алтан ургийнхны цусанд шингэсэн их өвөг Чингис хааны үед ч дахин давтан зарлиглан бичигдээгүй хуулийг ягштал мөрдсөн нь эндээс харагдаж байна. Бидний өвөг дээдэс газаргүйдэхийн гачлан

зовлонг хэдийд ч хаана ч үзээгүй улс явсан даа. Үлэмжхэн цөөрч амь тэмцэн Эргүнэ хунд нутаглан өнөржин олширч байхдаа л уужим дэлгэр нутгийг хүсэмжлэн байсан явдал монголын эртний домогт бий. Ийн бодоход, монголын гол сурвалжит эртний овог аймаг - хияд боржигины нэрийн “киян” хэмээх үгийн утга ихээхэн нягтлуштай. Эрдэмтэн Г.Сүхбаатар нанхиадын түүх сурвалжаас уул үгийн утга нь “уулын догшин үер”-ийн нэр болохыг олж тогтоосон (7). Миний хувьд буриадын хэл ярианаас их усан үерийг “Цагаан морь” хэмээдэг болохыг мэдээлсэн билээ. (8). Үгийн гарбаль судлаачид аль хэдийнээс “хияд” хэмээх нь “цагаан” гэсэн үг болохыг “гялалзах, гялтайх, гял цал, гилбэлгээн” г.м. язгуур нэгт олон үгсийг харьцуулан нотлоод эдүгээ нэгэнт санал нэгдмэл болжээ. Японы умарт нутагт **каяато-казато** овгийнхон буй бөгөөд тэдний нэрийн утга нь “догшин салхи, шуурга” гэсэн үг юм билээ. “З, Ж” фонем “j” лугаа сэлгэцэх авианы хуулийг бодолцвоос, энэ нь бас л “кияд” “овог болоод орхино.

Өрнөдийн олон хэлнээ далайг “океан” хэмээн нэрлэдэг, эртний герегийн домогт “далайгаас ирсэн хүмүүс”-ийг ийн нэрлэдэг ажээ. Франц хэлний нэвтэрхий тайлбар толь”-д уул үгийг “хүн” хэмээн тайлбарласан байх юм. “Океан” хэмээх нь угтаа хаяа хярхаггүй их далай” гэсэн утгатай герег үг ажээ. Эртний герег хэлэнд ...**океан или океанос** нь Египетийн Нил мөрний эртний нэр (9) юмсанжээ. Нэн эрт үед Мисир нутгийн дундуур урсах Нил мөрнийг ингэж нэрлэж байсан нь хиян-киян нарын нэгэн хэсэг нь тэр цагт уул мөрний сав газарт он удаан аж төрж байсан гэдгийн баталгаа биш үү? Эзэмшин аж төрж байсан аймаг, угсаатны нь нэрээр уул,усыг нэрлэх явдал түгээмэл үзэгдэл билээ. Океанос гэхлээр далайн лусын хааны гүнж нарыг хэлдэг байна.Монголоор “усан дагина” гэдэгтэй л дүйх билээ. Тухайн харь нутгийнханд монгол удмын бүсгүйчүүл усан дагина шиг харагдаад байдаг нь дорнын яруу найрагч Б.Явуухулангийн

“Хүлгийн сайныг би адуунаасаа барилаа

Хүүхний сайхныг би Монголдоо харлаа” гэсэн мөрийг өөрийн эрхгүй санагдуулна.

Эртний герегийн домогт Уран, Геи хоёр тэнгэрийн дундаас төрсөн Океан тэнгэр /*бог водной стихии*/ байдаг билээ. Тэнгэр газрын дундаас монгол хүмүн эх сурвалжаа авсан гэдэг монгол домог зүйн ойлголттой энэ нь нийцэж байгаа юм. Усан эрхшээлт тэнгэр хэмээвээс зохимжтой агаад монголын сурвалжит “**киян**” аймгийнхны нэр нь эртний герегийн домогт далайн буюу усны тэнгэр болж ороод зогсоогүй улирах түүхийн урт хугацаанд олон улсын шинжтэй дэлхий нийтийн нэр томьёо болохдоо анхдагч дуудлага болоод “их ус” хэмээсэн үндсэн ухагдхуунаа тэр чигээр нь хадгалсаар ирсэн байна гэж үзэж байна. Киян-Океан нар евроази дахинаа түгэн тархсан соёлжуулагч баатар төдийгүй тэрхүү баатрын нэр болжээ.

То вангийн “Үхрийн ширээр уулаа авсан” домог-ийн түүхэн үндсийг мөшгин улбаалаад үзэхэд эртний Рим, Герегийн домгийн сэтгэлгээ рүү өөрийн эрхгүй хөтлөгдөн ороод зогсохгүй, мянганы их хүн эзэн богд Чингис хааны удмын То вангийн язгуур овог нь хүртэл хияд, -герегийн усан эрхшээлт Океан тэнгэртэй шууд хамааралтай болж байна. Усан эрхшээлт буюу далайн тэнгэр Посейдоны нэрийг эртний монголын “фусун –усан-ус” гэсэн үгээс гаралтай гэж үздэг эрдэмтэн ч бий.(10) Энэхүү дүгнэлт нь зөв зүйтэй юм гэдгийг олон баримтуудтай харьцуулан нягталсны эцэст миний бие олж мэдсэн билээ.

Хияд нарын дунд өнө эртнээс тархсан газрын үнэ цэнийн тухай домгийн цөм болсон “үхрийн ширээр газар авсан домгийн тархалт нь их л эртний бөгөөд уул монгол италид нэгэн голомтоос тархсан гэж үзвэл зохих байна. Монгол, герегийн нэгэн цөм бүхий олон арван домог, тухайлбал:

1. Финийн хааны охин Европа нь бухын дүрээр ирсэн Зевстэй нөхцөж, өрнө тивийг үүсгэн байгуулагч гурван хөвгүүд төрүүлсэн нь Асуйхан /Ази?1/ удган бухтай нөхцөж, бас гурван хүү төрүүлсэн лүгээ нэн адил,

2. Финийн хаан Агенорын хүү Европын ах Фив хотыг үүсгэн байгуулагч, 16 үсэг бүхий эртний герегийн цагаан толгойг зохиогч Кадмын нэр /Геродотын бичсэнээр/ монголын худам бичгийн нэртэй ижил,

3. То вангийн ордоо тойруулан барьсан суваг Балкан, Италийн хойгийн хот улсынхны хамгаалалттай агаар нэгэн,

4. Эней баатрын эцгээ үүрэн дайн дажны хөлөөс үтэр холдон одож буй нь их нүүдлийн цуваа элсэн цөлийн дунд усаар гачигдан сүйрэхийн даваанд араг дотор нуусан эцгийнхээ сургаалаар гунан үхрээ даган явсны хүчинд баян бүрдтэй залгаж, цуваагаа аварсан төдийгүй өтгөсийн амийг “цагаанаа цацаах, хард хахаах”-ыг зогсоосон хөвгүүн лүгээ ижил,

5. Трой буюу Илион хотын хаан Приам нь буриадын бөөгийн шашны тэнгэрийн нэртэй адилхан байдаг,

6. Ази, Европа хоёр тивийн хүн ардын үүслийн тухайд Асуйхан удганы гурван хөвгүүдийн нэр монголын болоод герегийн томоохон гурван аймаг, улс, угсаатны нэртэй ижилхэн байдаг зэрэг олон баримтууд То ван, Дидоно хоёрын нэгэн загварын арга ухаанаар газар худалдан авч байсныг тайлж өгөх гол түлхүүр болж байна.

Илион буюу Трой хотоос эцгээ үүрч долоон жил далайгаар тэнэсэн Эней баатар нөхдийн хамт Италийн хойгт хүрэлцэн очоод төрөлх Трой буюу Илион хотынхоо нэрээр овоглон өнөржиж, Итали даяар Юлий омог болж, эдний алтан ургаас алдарт Юлий Цезарь төрж гарсан бөгөөд Хүннү гүрний мандал бадралаас өмнөх үеийн манайхны өвөг дээдэстэй соёлын төдийгүй уг язгуур, угсаа гарлын хэлхээ холбоотон байсан байна. Ингэхлээр Эней болоод түүний удмын Цезарь нар Италид

“Хүннүгийн хаан Атилла

Хүндтэй маягаар заларна” гэдэг итали ардын дуу гарахаас өмнө очсон, тэнд төрсөн соёлжуулагч баатрууд юм. Ийм сэтгэл оюун болоод ахуй ёс зан заншлын тааламжтай хөрсөн дээр Атилла хаан морилсон нь зүй ёсны юм шүү.

Өрнөдийн Гэсэр судлаач зарим эрдэмтэд Цезарь хааныг Гэсэр хаан гэж тайлбарласныг буруутгах аргагүй юм. Гэсэр нэрийн талаар Ц.Дамдинсүрэн багш “Амдо улсын хаан” гэж, Б.Сумьябаатар багш солонгос хэл, түүхээс “көсыр хан” гэдэг үгийг олж, “бүхний ван” гэсэн цол болохыг тогтоосон. Эрдэмтэн Чандмань Персын хаан Ксеркс юм гэж цаг хугацааны хувьд урагшлуулсан шаталсан амжилтууд нь шинжлэх ухаан улам хөгжин байгаагийн тодорхой жишээ юм. Судлаачийн хувьд энэ талаар бас өөрийн байр суурь бий.

Эртний хоёр угсаатны үг, домог, овог аймгийн нэр тэргүүтнийг өөрийн боломжийн хирээр харьцуулсан судалгаанаас дуслын төдийг өгүүлэхэд ийм болой.

Номзүй

1. То ван судлал. Г.Аким. “То ван” - 93-р тал
2. То ван судлал. 7-р боть. 52-53-р тал
3. То ван судлал. 7-р боть. 24-р тал. Б.Халтар, Р.Гончигдорж.”То ван ба математикийн асуудлууд”
4. Х.Дворецкий. Древнегреческо-русский словарь М.1958
5. Ш.Одонтөрийн орчуулга Вергилий “Энейн дуулал” 2003. УБ.427-р тал
6. Х.Сампилэндэв. “Эзэн богд Чингис хааны домог оршивай” УБ.1996, ШУАХЗХ Монгол домгийн чуулган УБ.1999.35-р тал
7. Г.Сүхбаатар. “Өвөг монголчууд” УБ.
8. Т.Галсан. Буриадын язгуур домгийн товчоон УБ.1998.
9. Х. Дворецкий.Древнегреческо-русский словарь
10. Чандмань нар “Монгол хэлтдийн 8000 жилийн түүхийг мөшгих нь”. Хөх хот, ӨМӨЗОХХ 1997.

BURIAD STUDIES

I Боть

1 (001)

2008

Д.Дамдинжав
*Дорнод аймаг, Хэрлэн сум,
9 дүгээр баг, түүх судлаач*

БАЙГАЛ НУУР ОРЧНЫ ГАЗАР НУТАГ ЭРТ ҮЕЭС ЯМАР УЛСЫН МЭДЭЛД БАЙВ, ЯАГААД ОРОСЫНХ БОЛОВ

Буриад түмний тоонто нутаг Байгал нуурын орчин газар хэдий үеэс ямар улсын мэдэлд байв? гэдгийг эрт үеэс авч үзэх шаардлагатай байдаг.

Шинэ чулуун зэвсгийн үеэс Төв Азийн өргөн уудам тал нутагт суурьшин нутаглаж байсан нүүдэлчин олон аймгуудын нийгмийн дунд төр улс байгуулах уур амьсгал бий болж МЭӨ 111 зууны сүүлч үеэр Модун Шаньюй гэрч хүн гарч олон аймгуудыг байлдан дагуулж Азийн түүхэнд анхны нүүдэлчин Хүннү улсыг байгуулсан билээ.

Хүннү гүрэн Модун Шаньюйн үед өргөн уудам нутгийг эзэмшиж хүчирхэгийн туйлд хүрч, түүний газар нутаг тэр үед баруунаас Дорнод Түркестаны хот улсууд, өмнө зүгт Дорнод Ху аймгийн нутаглаж байсан Ляо голын эхний газар, өмнө зүгт Хятадын урт Цагаан хэрэм, умар зүгт Байгал нуурын хойт тал хүрч байв.

Сяньби улсын үед буюу МЭ-ний 11 зууны үед Байгал нуур бүхэлдээ Лена /Зүлэг/, Ангар мөрний цутгалын нэлээд хэсэг энэ улст харьяалагдаж байв.

МЭ-ний V зууны үед Их Нирун /Жужан/ улсын газар нутаг өмнөд зүгт Говь, умард зүгт Байгал нуур бүхэлдээ, өрнө зүгт Хар Шар, дорно зүгт Солонгос хүрч байжээ.

Түрэгийн үед Байгал нуур орчны өмнөд талын газар нутаг тэдний мэдэлд байв. МЭ-ний IV зууны үед байлдан дагууллын үр дүнд Түрэгийн газар нутаг ихэд өргөжин тэлж зүүн зүгт Солонгосын булангаас баруун зүгт Долоон усны газар хүртэл, өмнө зүг Цагаан хэрмийн хавь газраас умард зүг Байгал нуурын хойт тал хүрч байжээ.

Уйгарын хаант улсын үед /VIII/ эзлэн суусан нутаг нь баруун зүгт Алтайн уулнаас, зүүн зүгт Хянган /Хаан уул-Hiangang/-ы нуур хүртэл, өмнө зүгт Говь хүртэл, хойт зүгт Байгал нуур бүхэлдээ энэ улсын хойт хил хязгаар нутаг болж байв.

Киргизийн хаант улсын үед /IX зуун/ Байгал нуурын өмнө, зүүн өмнөх эрэг дагуух нутаг, Сэлэнгэ, Онон мөрөн бүхэлдээ энэ улст харьяалагдаж байв.

Хятад буюу Ляо улсын үед /1040 он/ Байгал нуурын өмнө, зүүн өмнөх нутаг, Сэлэнгэ, Хёлго, Ингода, Шилка мөрөн, Саяаны нуруу энэ улст харьяалагдаж монгол хэлт овог, аймгууд энд нутаглаж байжээ.

Ой хөвч, нуур цөөрмийн энэ нутагт тэртээх их нуудлийн балар эртнээс монгол овгууд амьдран суусаар иржээ. Эрт цагт Хүннүгийн эзэнт гүрний нэг хэсэг болж байсан эл нутаг 1207 онд Чингис хааны эзэмшилд хамрагдан орж, харин хоёр зуу гаруй жилийн дараа түүний хөвгүүдийн сул дорой захиргаанаас ангижран тасарч салсан ажээ.

Бүтэцийн хувьд түргэн эвдэрсэн монгол овог, аймгуулыг Чингисийн удмын Батмөнх Даян хаан /1466-1543/ дахин нэгтгэж өвөг дээдсийнхээ бараг бүх нутаг буюу өөрөөр хэлбэл өмнө зүг цөл Говиос, умар зүг Байгал нуур хүртлэх газрыг өөрийн захиргаанд хураан авчээ.

Монголын хүчирхэгжилт оргилдоо хүрч Карпатын уулсаас Номхон дөлгөөн далай хүртэл нэгэн бүхэл бүтэн эзэнт гүрэн бүрэлдэн тогтов. Түүнийг үндэслэгчид Ази, Европын хагсыг эзэлсэн энэхүү хэмжээгүй эрхт хаант улстаа “Ouiréar (Kunéar)” Кипчак гэдэг нэр өгчээ. Сибирь, Байгал нуур орчны газар нутаг бүхэл бүтнээрээ энэ улсын харьяанд оров.

Тогоонтөмөр хаан хятадаас хөөгдөж 1370 онд нас барснаас монголын Их Юан улс мөхсөн боловч Монгол улс мөхөөгүй өмнөд Сибирь, Байгал нуураас Их Цагаан хэрэм хүртэл, Хангайн нуураас Тэнгэр уул, Ляодун, Сычунь, Шэньси хүртэл уужим нутагт Монгол улс оршин тогтносоор байсан ба түүнийг түүх сурвалжид Хойт /Ар/ Юан улс гэж тэмдэглэсэн байдаг.

XVI зууны үед Ойрадын Гэрсэнз жалайр хунтайжийн ууган хөвгүүн Ашихай, түүний ач хөвгүүн Шолой Убаш хунтайжийн /орос сударт Алтан хаан гэж алдаршсан/ нутгийн хил нь зүүн тийш Сэлэнгэ, Тамирын голын эх, баруун тийш Алтайн урианхай, баруун буриад, Красноярск хүрч байжээ.

XVI зууны сүүлч үе /1580 он/-д Ермак Тимофеевич /?-1585/ гэгч Сибирийн газар нутгийн баруун сэжүүрийг байлдан эзлээд дорно зүг тийш давшиж зүүн арын Хүүлинг гэдэг хүрч, тэр нутагт Хүүлингийн острог /засаг захиргааны нэгж/ тогтоосноор Байгал нуур орчны газар нутгийг байлдан дагуулах аян дайны эхлэл тавигдаж Байгал нуурын хойт тал, Верхоленскд сууж байсан буриадууд 1583 онд оросын мэдэлд оров.

Ингэж оросууд Байгал нуур орчныг хасаг цэргийн хүчээр эрхшээлдээ оруулж эхэлснээр газар нутаг, байгалийн өгөөж хишгээр амьдарч байсан чөлөөт амьдралтай буриад зоньг байлдан дагуулах эхлэл XVI зууны сүүлч үеэс тавигдав.

XVII зууны эхээр хасаг цэргийн отрядууд баруун буриадын нутагт довтлон орж цус асгаруулсан тулааныг олон удаа хийж Байгал нуурын баруун буриадуудыг энэ зууны дунд үе хүртлэх хугацаанд оросын хааны мэдэлд оруулжээ.

Оросууд ингэж өрнөөс дорно руу эзлэн түрэмгийлэх аян хийж удаа дараа цэрэгжсэн отрядыг явуулж буриад зон олны тоонто нутаг болох Байгал нуур

орчныг булаан авч, зон олныг нь алж талах болсон эхлэлийг XVIII зууны эхэн үетэй холбон үзэж болох байна.

Энэ зуунд Халх Монголд гурван том аймаг, тухайлбал: Түшээт хан, Засагт хан, Сэцэн хан аймаг гэж байсан бөгөөд эхний хоёр нь хүчирхэг газар нутгаараа байгалын чанадын буриадуудын газар нутагтай шууд хиллэдэг байв.

Оросуудыг Байгал нуур орчны газар нутагт ирэхээс өмнө тэр хавийн буриадууд монгол ноёдод тогтмол бус алба барьж байсан бол Өвөр Байгалын буриадууд монголын Түшээт хан, Засагт ханы албат /харьяат иргэд/-ууд байв. Өөрөөр хэлбэл оросуудыг Өвөр Байгалд ирэхээс өмнө энэ газар нутаг Түшээт ханы бүрэн мэдэлд байжээ.

Энэ тухай Сибирийн түүх судлаачдын анхных болох П.А.Словцев бичихдээ: Энэ газар нутаг /Байгал нуур орчин Д.Д/ тухайн үедээ эзэн Чингисийн болон түүний үе залгамжлагчдын их гүрний бүрэлдэхүүнд багтаж байсан бол сүүлдээ XVII зууны дунд үе хүртэл халын хоёр ханы үгийг дагаж байсан ажээ гэж тэмдэгдсэн байдаг.

1646 онд 60 хүнтэй хасаг цэргийн отряд, том газар эзэмшигч боярын хүү Иван Галкины удирдлагаар Енисейгээс шинэ албатуудад татвар ноогдуулан хураах, Байгал орчмын газрыг тодорхойлон бичих, алт мөнгөний судлыг эрж хайх үүрэгтэйгээр гарчээ. Энэ отряд Баргажин голын адагт ирээд баргажинд шивээ барив. Бас Енисейгээс Шилк мөрний чиглэлд хасаг цэргийн отрядуудыг явуулж байв.

Иргэж олон тооны хасаг цэргийн отряд, алт мөнгөний эрэлчид олон удаа зүүн буриадад илгээгдэж, нэг их эсэргүүцэлтэй тулгаралгүйгээр Байгал нуурын зүүн талын газар нутгийг, зон олонтой нь эзлэн авчээ.

Оросууд Сибирийг эзэгнэж байх үед, монголын эзэмшилд байсан байгал нуур орчны газар нутаг, цаашлаад Хөвсгөл нуурыг эрх мэдэлдээ авахыг оросууд зүйл бүрийн аргаар сонирхож байв. Байгал нуурыг оросууд өөрсдийн эрхшээлд оруулах санаархал ямар байсныг доорх материалаас харж болох байна.

Үүнд: Оросын улс төрийн зүтгэлтэн, генерал - фельдмаршал Ф.А.Головин гэгч өөрийн тэмдэглэлдээ монгол ноёдтой байгуулсан дипломат хэлэлцээрээр хоёр улсын хилийн шугамыг тогтоох тухай гэрээний төсөл, худалдааны харилцааны талаар тодорхой бичсэн байна. Тэрбээр тухайн үед монголын Түшээт ханд явуулсан бичигтээ: Далбаа хөлөглөж загас барьж үзээгүй монголчууд Байгал нуур төдийлөн ашиг багатай тул түүнийгээ манай орост шилжүүлж, оронд нь бидний зүгээс мөнхийн найрамдал, найдвартай түшиг олж болох юм гэсэн санал дэвшүүлээд танайд шаардлагатай байгаа галт зэвсэг /цахиур буу/ 500 ширхэг, мөн дэлбэрэх бөмбөгөөр харвадаг гунан буу 10 ширхэгийг тус тус бэлэг болгон барихад бэлэн байгаагаа илэрхийлж байжээ. Оросууд ингэж монголын газар нутагт шунахайран зүтгэж байв.

Хаант Оросын зүгээс ийнхүү буриад монголчуудын газар нутгийг түрэмгийлэн эзэлж, зон олныг нь тарчилгаж, зовоож байсныг халх монголын ноёд ажиглагчийн байр суурьнаас зүгээр харж суусангүй.

1667 онд Зүүн гарын Сэнгэ тайж Красноярскийн бэхлэлтийг эзлэн байлдан дагуулагчдад заналхийлж, 1669-1670 онд Дай хунтайжийн монголчууд 15000 цэргийн хүчээр Нэршүүг эзлэн буриадуудыг хураан буцааж байснаас гадна 1674 онд тавнангийн Гэгээн тайж цэрэглэн хөдөлж байв.

1688 онд Баатар хунтайжийнхан 4000 цэргийн хүчээр Үдэ, Сэлэнгийн шивээг дайрч байх үед Галдан /1644-1697/ бошигт Түшээт ханыг довтолсноор монгол цэрэг буцаж буриадчуудыг өмгөөлөн газар нутгийг нь хамгаалж тэмцэх боломжийг бүр мөсөн алдахад хүргэсэн байна. Монголын дотоод байдал ийн хямарснаас халх монголын ноёд гадагшаа цэрэглэн дайтах чадваргүй болов.

Буриадчуудын ужигарсан хатуу эсэргүүцэлтэй тулгарсан учраас Байгал нуур орчны газар нутгийг байлдан эзлэх нь оросуудаас даруй жар гаруй жилийн хугацаа шаардсан юм. Ингэж оросуудаас Байгал орчны газар нутгийг зон олонтой нь эрхшээлдээ оруулах үйл явц буриад нутагт урт удаан хугацааны цус асгаруулсан тэмцлийн эцэст Орост ашигтайгаар сая биелэлээ олсон байна.

Хаант Орос улс 1680-аад оны үеийн байдлаар буриадчуудын дийлэнхийг өөрийн харьяат болгосон нь улс төрийн алсын хараатай бодлого байв. Энэ нь эхний ээлжинд Байгал нуур орчинд оршин суугч буриад, монгол хэлт овог аймгуудыг бариаг бүгдийг өөрийн албат болгох, дараагийн ээлжинд газар нутгийн асуудлыг олон улсын хэмжээнд шийдвэрлүүлэх бодлого байв.

Ингэснээр ч Монгол улс, манжид дагаар орж өөрийн гэх улс төрийн бодлогогүй байсан эгзэгтэй үед буюу 1989 оны Нэршүүгийн орос манжийн гэрээгээр Байгал орчны газар нутгийг орос улс өөрийн мэдэлд бүрэн авч, 1727-1728 оны Буурын хэлэлцээрээр монгол, оросын хилийн шугамыг татаж баталгаажуулав. Энэ нь монголыг тасчиж хуваасан үйл явдал байв.

Эх сурвалж

1. “БНМУ-ын түүх” /нэмж засварласан гуравдугаар хэвлэл/. Улаанбаатар хот 1984 он
2. “Историка культурный атлас Бурятый” Москва 2001
3. А.Столыпин “Москва, Бээжингийн завсар дахь Монгол орон” Улаанбаатар хот 2000 он
4. “Буриад-монголчуудын угсаа-түүхийн зарим асуудал” /Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал/ илтгэлүүд. Улаанбаатар хот, 2000 он
5. “Өдрийн сонин” Улаанбаатар хот 2001 он 171 /634/
6. “Ил товчоон” сонин. Улаанбаатар хот 1992 он 136 /69/

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Морман Д.Дашдаваа
Улс төрийн хэлмэгдэсдийн холбооны
Нийслэлийн салбар зөвлөлийн дарга

МОНГОЛ ДАХЬ УЛС ТӨРИЙН ХЭЛМЭГДҮҮЛЭЛТЭД БУРИАД ЗОН ӨРТСӨН НЬ¹

1930-40-өөд онд Монголд болсон их хэлмэгдүүлэлт гэдэг их хядлага бол Монголын шинэхэн түүхийн хамгийн эмгэнэлт явдал.

Монголд улс төрийн коммунист хэлмэгдүүлэлт 1921 оноос эхэлсэн байдаг. Гэтэл 1922 оноос коммунист хэлмэгдүүлэлт эхэлсэн гэж худал бичээд байх юм. 1921 оны намар түвд лам нар Богдын дэмжлэг, Японы туслалцаатайгаар ардын хувьсгалт засгийг түлхэн унагах гэж байна гэсэн зохиомол хэргийг сэдэж, саж лам Жамъянданзан тэргүүтэй олон түвд лам хуваргуудыг “Саж ламын хэрэг” гэгчээр хэлмэгдүүлэн баривчилсан байна. Харин түүнээс хойш буюу 1922 онд Бодоо, Чагдаржав нарын бүлэг, буриад Очиров, Туванов нарын бүлэг, 1924 онд Данзан, Баваасан нарын бүлэг гэх мэтээр зохиомол хэргийн хэлмэгдүүлэлтүүд жил бүр явагдсаар 1937-40-өөд онд бүр гаарч, хэдэн арван мянган гэмгүй хүнийг баривчлан шийтгэж, тэдний 4-ний 3-ыг нь буудан алсан байдаг.

Монгол дахь их хэлмэгдүүлэлт буюу их хядлага гэж ЗХУ-ын Дотоод Хэргийн Ардын Комиссарын газрын /НКВД/ орлогч дарга генерал М.Фриновский, Батлан Хамгаалахын Ардын Комиссарын газрын орлогч дарга генерал Д.Смирнов, Монголд суух бүрэн эрхт шинэ элчин төлөөлөгч С.Миронов нар манай НТХ, Засгийн газарт ч хэлж мэдэгдэлгүйгээр 1937 оны 8-р сарын 26-нд Улаанбаатарт гэнэт хүрэлцэн ирж, Фриновский нь дайчлан баривчилж устгах шаардлагатай гэх манай 115 хариуцлагатай ажилтан-сайд, дарга нар, цэргийн удирдлагуудын “Заговор” /Хуйвалдаан/ нэртэй нэрсийн жагсаалтыг 1937 оны 8-р сарын 28-нд Х.Чойбалсанд гардуулж, Х.Чойбалсан нь уг нэрсийн жагсаалтад орогсодоос 65 хүнийг нь 9-р сарын 10-ны шөнө дайчлан баривчлснаар эхэлсэн, гүтгэн гүжирдэж

¹ 2008 онд Хөвсгөл аймгийн Мөрөн хотод болсон “Дархад, Буриад судлалын зарим асуудал” сэдэвт Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хуралд тавьсан илтгэл.

хоморголон баривчилдаг, эрүүдэн тамалж худал хэрэг тулган хүлээлгэдэг, үй олноор нь хоморголон алж устгадаг фашист үйл ажиллагааг хэлдэг. Гэвч гэмгүй хүмүүсийг гүтгэн гүжирдэж зохиомол хэрэгт үй олноор нь хэлмэгдүүлдэг энэ ажиллагаа Монголд бүр 1937 оны 9-р сарын 10-наас өмнө эхэлсэн байсан гэж хэлж болохоор байна. 1933 онд “Японы тагнуулын хэрэг” буюу “Лхүмбийн хэрэг” гэдэг зохиомол хэргээр ганц жилд буриад голдуу 537 хүнийг баривчилж, фашист арга хэрэглэн хэрэг хүлээлгэж 317-г нь шийтгэхдээ 60-ыг нь буудан алах, 257-г нь янз бүрийн хугацаагаар хорихоор шийтгээд, бас 126 хүнийг Оросын Тундр руу зөвхөн ялтангуудаар хийлгэдэг хортой, хүнд ажил хийлгэхээр цөлж байснаас гадна лам нарыг барьж устгах зорилгоор зохиомолоор бий болгосон Ёнзон хамбын хувсгалын эсэргүү “Төв” гэдэг бүлгийн хэрэг гэгчид холбогдуулан 1937 оны хавар уг бүлгийн удирдагчид гэх Ёнзон хамба Лувсанхаймчиг, дэд хамба Дамдин, Монгол дахь тамгатай 13 хутагтаас үлдээд байсан сүүлчийн нь хутагт болох өндөр настай Манзушири хутагт Цэрэндорж нарын 23 том ламыг баривчилж, тэдний “хэргийг” 1937 оны 10-р сарын 4-7-нд Төв театрт “олны” өмнө шүүн таслахдаа 19-д нь буудан алах ял ноогдуулсан байна. Тэгэхээр зөвхөн сайд, дарга, цэргийнхнийг хоморголон баривчилсан 1937 оны 9-р сарын 10-ны баривчилгаанаар л их хэлмэгдүүлэлт эхэлсэн гэх нь зарим талаар учир дутагдалтай мэт.

Энэхүү их хядлагаар Монголын насанд хүрсэн эрэгтэй хүний 5 хүн тутмаас 1 нь баривчлагдаж, баривчлагдсан 4 хүн тутмын 3 нь буудуулсан байдаг. Энэ бол аймшигтай тоо. Тийнхүү ердөө 200-аад мянган насанд хүрсэн эрэгтэй хүнтэй байсан Монгол улсын 40-өөд мянган эрэгтэй нь баривчлагдаж, тэдний 30-аад мянга нь буудуулсан юм.

Их хядлагаар ийнхүү насанд хүрсэн 5 хүн тутмын 1 нь буюу 10 хүнээс 2 нь баривчлагдаж байсан бол Монгол буриадуудын хувьд 1937-1938 онд насанд хүрсэн эрэгтэй буриадуудын 10 хүн тутмын 9 нь баривчлагдаж, баривчлагдсан 10 буриад тутмын мөн 9 нь буудуулсан байна. Тийнхүү монголын буриадууд бол Монгол дахь улс төрийн хэлмэгдүүлэлтэд хамгийн ихээр өртсөн зоны нэг юм. Ганц баримт дурдья. ОБЭК-ын 1938.05.27-ны 20-р хурлаар орсон Хөвсгөл аймгийн 294 хүн, 1938.06.03-ны 21-р хурлаар орсон мөн аймгийн 319 хүнийг шийтгэхдээ энэ 613 хүний 507-г нь /83 %-ийг нь/ буудан алж, 106 нь /17%-ийг нь/ амь хэлтрүүлж 10 жилээр шийтгэсэн байгаа бол мөн тэр хоёр хурлаар шийтгэгдсэн 73 настай Цэмбэлийн Бизьяа нарын 30 малчин буриадыг болохоор ганцхныг нь амь хэлтрүүлж 10 жилээр шийтгээд бусад 29-ийг нь буудан алсан байх юм. /ОБЭК-ын энэ 20, 21-р хурлаар шийтгүүлсэн бүх хүний овог нэр, нас, хаяг, шийтгэлийн хэмжээг нь Ц.Оюунгэрэл, Ж.Л.Фолт нарын 2008 онд хэвлүүлсэн “Ногоон нүдэн лам” романы хавсралтаас тодорхой үзэж болно./

Монголын буриад нарын ихэнх нь оршин суудаг Дорнод, Хэнтий хоёр аймаг 1934 оны тоогоор 17,4 мянган буриадтай байснаас насанд хүрсэн эрэгтэй нь 6000 хүрэхгүй байсан боловч 5368 нь баривчлагдан хэлмэгджээ. Наашлаад Сэлэнгийн буриадын хувьд гэвэл Сэлэнгэ аймагт буриадууд 1920-30-аад онд ихэнхдээ Ерөө голын буриад хошуу нэртэйгээр одоогийн Ерөө сумаар оршин суудаг байсан ба 1937-38 онд насанд хүрсэн бараг бүх эрэгтэйчүүд нь баривчлагджээ. 1962 оны 1-р сард МАХН-ын ТХ-ны УТТ ба 2-р бүгд хуралд тавьж хэлэлцүүлсэн “Улсыг аюулаас хамгаалах байгууллагын ажилд гарч байсан алдаа завхралын тухай” НТХ-ны шалгалтын комиссын илтгэлд өгүүлснээр “Сэлэнгийн Ерөө сумын 2 багийн 100

орчим буриад өрхийн дотор эрэгтэй хүн ердөө 5” үлдсэн байсан байна. Мөн илтгэлд өгүүлснээр “үйлдлийн хэргийн холбогдолгүй Сэлэнгэ дэх /ДЯЯ/ хэлтсийн төлөөлөгч Лувсангийн Дамбыг буриад хүмүүсийг барихаас татгалзлаа гэж 1938 онд буудан алж байжээ”. Түүнийг “барих буриадгүй болсон” гэж ярьсныг нь буриадуудыг олж барихаас татгалзав гэж ийнхүү буудан алсан аж.

Эг-Сэлэнгийн буриад хошуу гэгдэж байсан Хөвсгөл, Булганы буриадууд ч дээр өгүүлснээр дээрхийн нэгэн адил хэлмэгджээ. Дархан аварга, хөдөлмөрийн баатар Дарийн Дамдин буриад тэргүүтэй аваргуудын өлгий нутаг Хөвсгөлийн Цагаан-Үүр сум харьцангуй цөөн буриадуудтай. Тус сумын 3-р багийн Халхан, Нарийн, Тохойгоор өвөлждөг Шар толгойн гэх буриадуудын эрэгтэйчүүд нь олноор баривчлагдснаас “1938 онд өвлийн идэш гаргах хүнгүй болж, Хажидмаагийн аав Санж гуай гэгч урианхай хүн тэдний өвлийн идшийг нь гаргаж өгч байдагсан” гэж 3-р багийн С.Норжид гуай гэрчлэн амьд сэрүүндээ ярьж байв.

Тийнхүү насанд хүрсэн 10 хүн тутмын 9 нь баривчлагдснаас 1944 оны хүн амын дэлгэрэнгүй бүртгэлээр Монголын буриад өрхийн 95 % нь өрхийн тэргүүлэгчгүй байсан байна.

Баривчлагдсан буриад нарын хэргийг үзэхэд, түүнчлэн баривчлагдсан 10 буриадын 9-ийг нь буудан алж, буриад нарт тийнхүү илүү чангаар хандаж байснаас үзэхэд буриадуудыг баривчлахдаа хувьсгалын эсэргүү хэрэгт үнэхээр оролцсон эсэхийг нь шалган цагаатгах уу, шийтгэх үү гэдгийг нь шийдвэрлэхийн тулд юм уу, тийм эсэргүү хэрэг байсан эсэхийг нь буюу бэлтгэгдэж байсан эсэхийг тогтоох зорилгоор тэднийг баривчилж байсан бус, тэднийг зөвхөн буудан алахын тулд л баривчилдаг байж гэсэн сэтгэгдэл төрнө. Их хэлмэгдүүлэлтээр халхчуудаас насанд хүрсэн 5 эрэгтэй тутмын 1 нь буюу 10 эрэгтэй тутмын 2 нь баривчлагдсан байхад цөөн тоотой буриад ястныг болохоор насанд хүрсэн 10 эрэгтэй тутмын 9-ийг нь баривчилж, баривчлагдсан 10 хүн тутмын 9-ийг нь буудаж байснаас үзэхэд насанд хүрсэн эрэгтэй буриадуудыг устган арилгах зорилготой, үлдсэн эмэгтэйчүүд, хүүхдүүдийг нь уусган арилгах тооцоотой байв уу гэж бодогдоно. Баривчлагдагсдын байцаалт гэдэг нь баривчлагдсан хүнийг заавал хэрэгт холбогдуулж устгуулах ганц зорилготой байлаа.

Энд нэг асуулт гарч байна. Феодал гэгдэх ноёд, язгууртнууд, тайж нар, чинээлэг амьдралтай хүмүүсийг болон лам нарыг бол ард олныг дарлагчид, тэднийг мөлжиж амьдрагчид, ангийн дайснууд, хувьсгалын эсэргүүнүүд гэсэн коммунист үзэл суртлаар устган үгүй хийх бодлого барьж байсан бол улаантан, цагаантан оросуудад хавчигдаж, ядрахдаа монгол ах дүүгээ бараадан орж ирсэн буриад ах, дүү нараа манай нам, төр 1930-аад оноос яагаад тийнхүү гэнэт үзэн ядаж, алж устгах гэх болов, уг нь тэдгээр буриадууд бол хэдийгээр харьцангуй цөөхөн тоотой ч нутгийн монголчуудыг ажил хөдөлмөрт ч, ахуй соёлд ч, эрдэм номд ч үлгэрлэж, бас ардын хувьсгалыг хийлцэж, бичиг баримтуудыг нь боловсруулалцсан хүмүүс биш билүү. Монголын анхны эмч, багш, эрдэмтэн, сэхээтнүүд нь голдуу тэрхүү цөөхөн буриадууд чинь байсан бус уу, буриадууд бол тусгаар тогтносон, хүчирхэг, нэгдсэн монгол улсаа дахин үүсгэн байгуулахыг санаархаж санаачлагчид байсан бус билүү гэсэн асуулт гарч ирнэ.

Жирийн монголчууд өөртэйгөө нэг үндэс угсаа, нэг хэл яриатай, нэг бичиг соёл, нэг зан заншил, шашин шүтлэгтэй, өөрийн үсэрсэн цус, тасарсан мах болох буриадуудыг хавчиж үзэн ядаж байсангүй ээ. Тэдний хооронд ямар нэгэн маргаан,

зөрчил гарч байгаагүй ээ. Тэгэхээр Монголын эрэгтэй буриадуудыг устгах бодлого бол Оросын бодлого байлаа. Харин Оросын энэ бодлогыг Монголын нам төр монголд уухайлан хэрэгжүүлсэн нь харамсалтай.

Оросууд яагаад манай буриадуудыг үзэн ядах болов? Орос дахь 1920-иод оны иргэний дайн, эмх замбараагүй байдал, дээрэм тонуул, өлсгөлөнгөөс зугтаан, түүнчлэн Монголыг тусгаар тогтнолоо сэргээн тунхаглаж эрх чөлөөтэй орон болов гэж баярлан Монголд орж ирсэн буриадуудыг оросууд Орос орноос дайжигчид, Оросоос салж бусад монголчуудтайгаа нэгдэх гэдэг панмонголистууд, ийм панмонголист үзлийг монголчуудын дотор дэлгэрүүлж, уг үзлийг газар авахуулж, буриадчуудын дотор салан тусгаарлах үзлийг өрнүүлж мэдэх аюултай хүмүүс, тэдний энэ үзлийг дэмждэг япончуудтай нийлж болох октябрийн хувьсгалаас зугтагчид гэж үзэж, Монголын буриадчуудыг залхаан цээрлүүлэх, устгах бодлогыг явуулсан юм. Нөгөөтэйгүүр Монгол улс 1921 оны ардын гэх хувьсгалаар большевик Оросын барьцаанд орж, улмаар Оросын хараат “улаан” орон болж, Монголын нам, төр нь Оросын гар хөл болсон нам, төр болж хувирсан явдал оросуудыг Монголд дураараа дургих, Монголын дотоод хэрэгт эрээ цээргүй оролцох, өөрийн большевик бодлого, үйл ажиллагааг Монголд тулгах, нэвтрүүлэх, дураараа явуулах өргөн боломж бололцоог нээж өгсөн байна. Ямар сайндаа Фриновский нар Монголын нам, төрд урьдчилан мэдэгдэхгүйгээр Монголд гэнэт орж ирж байхав? Ингээд Монгол дахь феодал, лам нар, буриадчуудын асуудлыг оросууд шийддэг болов.

Гэхдээ Монгол дахь улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийн ганц эзэн, ганц хариуцагч нь зөвхөн Оросууд биш юм. Монголын хэлмэгдүүлэлт, түүний дотор их хэлмэгдүүлэлт гэгддэг их хядлага бол Монголын нам, төр Монгол улсыг Оросын хараат болгосны гай, Монголын нам, төр Орост хэт бялдуучилж байсны үр дагавар, Монголын нам, төр Оросын атганд орж, түүний дуулгавартай зарц, гар хөл болж байсны үр дүн даруй мөн. Хараат байх, барьцаанд орох, бусдын гар хөл болох нь ийм хортой, ийм аюултай ажээ.

Манай нам, төр Хятадын хараат байсан улсаа Оросын хараат болгоод өөрөө Коминтерн ба большевикчдын гарт орсон юм. Ингээд ард түмнээ авран хамгаалах хүлээж төр барьсан МАХН Коминтерний төлөөлөгчийг Монголд урин суулгаж, дараа нь бас НКВД-гийн олон тооны сургагчдыг Монголоор дүүрэн залан ирүүлж Монголын ДЯЯ-ыг тэпнээр пиг дүүргэж, намынхаа удаа дараагийн их хурлаас “Коминтерний удирдлага, зөвлөмжийг намынхаа үйл ажиллагааны удирдамж болгож байхаар” намдаа дахин дахин даалгаж, “хар, шар харгисуудын үлдэгдлийг бүрмөсөн устган арилгахаар” намынхаа Программд оруулж, намынхаа 8-р их хурлаар “Хувьсгалын эсэргүү дайсан шар, хар ялгаагүй нийт феодал нар, Монгол ба Хятадын худалдаачид ба цагааны хулгай дээрэмчин Барон Унгерний үлдэгдлүүд /буриадчуудыг тийнхүү нэрлэжээ/ бүгдээрээ гадаадын хөрөнгөтөн ба Хятадын цэргийн эрхтний тагнуулчин этгээд даруй мөн” гэж дүгнэж, НТХ-ны 3-р бүгд хурлынхаа илтгэлд “Монгол дахь Японы тагнуулын хэргийг хэн удирдаж байсан бэ хэмээвээс мөн л буриадчууд” гэж заан ийнхүү феодал, лам нар, буриадчуудыг устгахыг уриалж, 1931.12.29-нд НТХ “Энэхүү феодалыг устгах явдлыг хурдан түргэнээр явуулж тус намын 9-р их хурал хүртэл үндсэн дор дуусгахыг” даалгасан нууц “онц тогтоол” гаргаж байв. Ингээд хууль ёсыг завхруулж, зохиомол хилс хэргээр феодал, лам нар, буриадчуудыг хоморголон

устгахад хүрээ. Хөвсгөлд томилолтоор явж байсан Хэнтийн Бат-Өлзийн Батдоржийг буриад болохоор нь баривчлан шийтгэж байсан баримтыг доктор С.Бадарч өгүүлсэн байдаг. Зарим хэт хувьсгалчид энэ хэлмэгдүүлэлтээр хэрхэн хийрхэж байсан тухай Хөвсгөлийн буриадуудын хэлмэгдүүлэлтийн талаар бичсэн өгүүлэлдээ судлаач Л.Галбаабадраа тодорхой бичсэн байдаг. Хэлмэгдүүлэлтэд идэвх зүтгэл гарган хийрхэж байсан хүмүүст нам, төр одон тэмдэг, алдар цол, албан тушаалаа хайрлахгүй хүртээн, МАХН-ын коммунист үзэл сурталд хийрхсэн тэднийг улам хөөргөн дэвэргэж байв. Энд нэг тодорхой баримт өгүүлье. Хөвсгөл аймгийн Рашаант сумын Хялганатын хүрээнээс эхэлсэн 32 оны бослогоор босогчдын өөдөөс тэмцээгүй, харин ч тэднийг дэмжсэн буюу тэдэнтэй нийлсэн гэх Хялгантын хүрээний эд хэрэглэгчдийн хоршооны нягтлан бодогч, эвлэлийн гишүүн, Их-Уул сумын уугуул, 23 настай Ш.Дондогдоржийг намын гишүүн Лувсанжамбаа цаазлахдаа түүнийг Далхын дуганын хавьд хээр аваачин Их-Уул сумын сарлаг хочит Санжаагаар туслуулан хүлж аваад, хоёр завжийг нь хутгаар ярж, амьдаар нь эрүүг нь зааж алсан байна. Ийм харгис аллага үйлдсэн Лувсанжамбааг эсэргүүнүүдтэй сайн тэмцсэн гэж цусан гавьяаны улаан тугийн одонгоор шагнаж, ардын хувьсгалын партизан болгож, Хөвсгөл аймгийн намын хорооны 1-р нарийн бичгийн даргаар өргөмжилж байжээ.

Эцэст нь дүгнэхэд Монгол дахь улс төрийн коммунист хэлмэгдүүлэлт, түүний оргил болох 1930-40-өөд оны Их хядлага бол монголын шинэхэн түүхийн хэзээ ч мартаж болохгүй хамгийн эмгэнэлт явдал. Гэмгүй, хэрэг хийгээгүй олон арван мянган хүнийг улс төрийн зохиомол хилс хэрэгт гүжирдэн гүтгэж, дайчлан баривчилж, тамлан зовоож, нотлогдоогүй, байгаагүй, хэргээр хоморголон хядаж устгасан энэ явдал бол эрүүгийн гэмт хэрэг бөгөөд тэгэхдээ Монголд урьд хожид гарч байгаагүй, Монголын бүх түүхийн хамгийн том гэмт хэрэг. Феодал, лам нар, буриад, барга, цахарыг сонгон хядсан тэр аллага бол хүн төрөлхтний эсрэг гэмт хэрэгт тооцогддог аймаглан устгах ноцтой гэмт хэрэг /геноцид/ мөн. Монголд ийм коммунист фашизм гарч, аймшигт хэлмэгдүүлэлт, аюултай хядлага явагдсан явдал бол юуны өмнө Монгол улс тусгаар тогтнож чадаагүй, хойт их хөршийнхөө хараат улс байсантай нь холбоотой. Гэвч Монгол улсад 1990 онд ардчилсан хувьсгал ялж /дашрамд өгүүлэхэд энэ ардчилсан хувьсгалын ялалтад Хөвсгөлчүүд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэв/, коммунист намын ганцаарчилсан дарангуйллыг эцэслэж, коммунист дэглэмийг устгаж, олон намын тогтолцоог бий болгож, шинэ ардчилсан үндсэн хуультай болж монгол улс сая нэг жинхэнэ ёсоор тусгаар тогтнож, гадаад орны хараат улс байхаа больсон хэдий ч энэ бүхэн нь хэлмэгдүүлэлтийг гаргуулахгүй байхын баталгаа болсонгүй. Үүний нотолгоо нь 2000-2004 онд 15000 хүн үзэл бодлоороо ялгаварлагдан ажлаасаа халагдаж, ажилгүй болж, амьдрал ахуйгаараа залхаан цээрлүүлэгдсэн явдал.

Үүнээс үндэслэн улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг судалж үзэхэд тухайн үеийн нөхцөл байдлаас үүдэн хэлмэгдүүлэлтийн хэлбэр байдал, арга ажиллагаа өөрчлөгдөн хувирч байдаг нь харагдав. Монгол улс гадаад ертөнцөөс тасарч, “хөмөрсөн тогоон дотор” байсан 1921-1950 оны үед манай нам, төр хууль ёсыг уландаа гишгэж, дураараа загнаж, улс төрийн худал, зохиомол хэргүүдийг үүсгэн, гэмгүй хүмүүсийг баривчлан устгаж байсан бол дэлхийн 2-р дайны дараа дэлхий 2 системд хуваагдаж, шинэ нөхцөл байдал бий болж, Монголын “хөмөрсөн тогоо” хагарч, дураараа алж устгаж болохгүй болоод ирэхийн хэрээр өөрөөр сэтгэгчид,

өөр үзэл бодолтнуудыг шорон гяндан, цөллөг, хавчлага, хяналт мөшгөлтөөр болон амьдал ахуйгаар нь залхаан цээрлүүлж хэлмэгдүүлдэг болов. Харин 1990 онд ардчилсан хувьсгал ялж, Монгол улс тусгаар тогтнон, Оросын хараат байхаа больж, олон намын тогтолцоо бий болж, ардчилагдахаар хэлмэгдүүлэлт нь нуугдмал аргаар явагддаг болж, өөр нам, өөр үзэл бодолтныг далдуур хяхан хавчих, ажилгүй болгон амьдрал ахуйгаар нь хохироох, тэдний амжилт бүтээлүүдийг дарах, шагнал урамшлаас хоцроох, зөвхөн өөрийн талынхныг магтан урамшуулах, эрэлт хүсэлт, тавьсан шаардлагад нь зориуд хариу өгөхгүй дарагдуулах зэрэг хэлбэрт шилжив.

Иймд улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг ямар нэг хэлбэрээр гаргуулахгүй байхад нөхцөл байдлаас гадна судалгаа хийж байх, сонор сэрэмжтэй байх явдал бас чухал ажээ.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

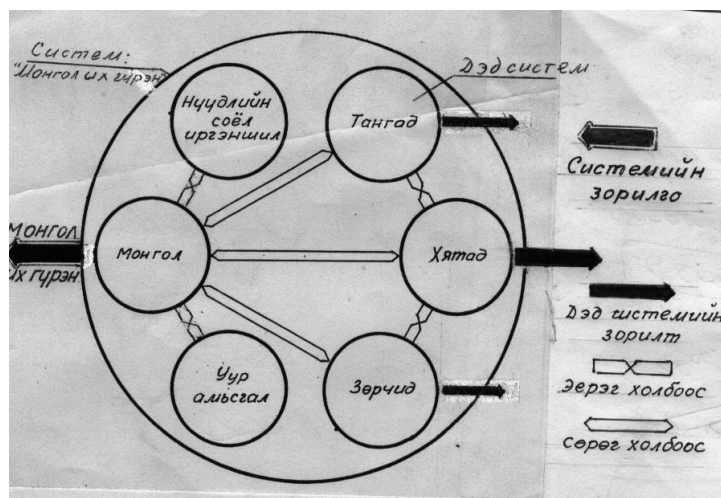
2008

Оргодой бодонгууд **С.Ишбалжир**
ШУТИС-ийн МИС-ийн
Зөвлөх профессор,
МУ-ын гавьяат багш,
доктор, профессор

БУРИАД ГЭЖ ХЭН БЭ?

I. Угсаатан судлалд системчлэн хандах нь: Ямарваа угсаатныг төлөвшүүлдэг хүчин зүйлсийг: гадаад (уур амьсгал, хөрш зэргэлдээ улс орон), дотоод (угсаатны оршин суудаг газар нутгийн байдал, угсаатны аж уламжлал ба зан төрх) гэж хоёр хуваадаг.

Азийн Их талын “Их монгол” гүрэн хэмээх системийн зураг

Энэхүү системийн 6 дэд системийг авч үзэхэд Монгол, Хятад хоёрын зорилго тэс өөр, харин Хятад, Тангад, Зүрчид нар хоорондоо эерэг холбоотой байхад бүх дэд систем Монголтой сөрөг холбоотой. Энэ агуу их зөрчил Монголыг агуу их гүрэн болгосон ба тэр хэмжээгээр уналтанд оруулсан. Энэ бол эсрэг тэсрэг зөрчилтэй, нэгдэлтэй байсны дагалдал мөн.

Тэгвэл Монгол угсаатныг төлөвшүүлэхэд эдгээр таван хүчин зүйл хэрхэн нөлөөлснийг авч үзье.

Эн тэргүүнд Лев Николаевич Гумилевын тухай товч өгүүлье. Л. Н. Гумилевын эцэг Николай Степанович (1886-1921) Оросын томоохон яруу найрагч, 1910 оноос яруу найраг дахь Акмеизмын (дээд зэрэглэлийн гэсэн утгатай *акме-цэцэглэх* хүч гэсэн үгнээс гаралтай) урсгалын тэргүүн байсан. Хувьсгалын эсэргүү хэрэгт оролцож байсан гэж большевикууд 1921 онд буудан хороосон. Л.Н.Гумилевын эх Анна Андреевна Ахматова (1889-1966) нь Орос, Зөвлөлтийн яруу найрагч, (Горенко овогтой орос эцэгтэй, Ахматова овогтой татар эхтэй) сэтгэл зүйд хүчтэй нөлөөлдөг шүлэг бичдэг байжээ. Мөн уран бүтээлдээ Зөвлөлтийн эсрэг үзэл тусгасан хэмээн олонтоо хэлмэгдэн шийтгүүлж байсан аж. Эсэргүү эцэг, эхтэй гэж Л. Н. Гумилевыг эхлээд Колымагийн Гулагт хорьсон. Дараа нь дахин баривчилж Цагаан далайн суваг байгуулах барилга дээр албадан ажиллуулсан түүхтэй.

Лев Гумилев Ленинградын Их сургуулийн Түүхийн анги төгссөн түүхч мэргэжилтэй, мөн угсаатны зүй, уур амьсгал судлах ухааныг нарийн судлаж угсаатан судлаач мэргэжлийг давхар эзэмшсэн. Тэрбээр “В поисках вымышленного царства”, “Этногенез и биосфера земли”, “Древняя Русь и Великая степь”, “Гунны”, “Черная легенда” зэрэг угсаатны түүхийн тухай өгүүлсэн ер бусын бүтээлүүдийг туурвисан.

2. Төв Азийн өндөрлөг: Хойд талдаа Саяны нуруу, Байгаль нуурын баруун зүүн бие, Шилка, Амар мөрний хөндий. Урд талдаа Их цагаан хэрэм, Зүүнгарын хотгорын хойд хэсэг, баруун талдаа Алтай, Тарвагатайн нуруу, зүүн талаараа Солонгосын хойг хүртлэх Хангай, их тал, өргөн говь хосолсон 5 орчим сая ам дөрвөлжин км талбайтай, далайн түвшнээс дунджаар 1000-1500 м өндөр энэ газар нутгийг Төв Азийн өндөрлөг хэмээдэг. Төв Азийн өндөрлөгийн хойт тал нь Хойт Герман, өмнөд Англитай нэг өргөрөгт, урд тал нь Грек, Итали, Хойд Испанитай нэг өргөрөгт оршдог хэдий ч эх газрын эрс тэс, хатуу ширүүн уур амьсгалтай.

Дээр дурьдсан Герман, Англи, Грек, Итали, Испани зэрэг орнуудын уур амьсгал нь ихээхэн чийглэг, урин дулаан, хөрс нь үржил шимтэй байхад Төв Азийн өндөрлөгт хуурай, хүйтэн урт өвөлтэй (заримдаа их хүйтэн өвөл – 40 хэмд хүрдэг), богино, халуун зуны улиралтай (заримдаа +40 хэм хүртэл халдаг), салхи шуургатай, хавсарган хүйтэн урт хавартай, дулаан дэлгэр богино намар зэрэг жилийн дөрвөн улиралтай. Хавар хур тунадас багатай, салхи ихтэй, шороон шуургатай, зун богино халуун +10 хэмээс +20 хэмд хэлбэлзэх боловч заримдаа +40 хэмд хүрэх нь бий. Хамгийн халуун, хамгийн хүйтэн өдрийн температурын жилийн зөрөө 20 хэмд хүрдэг. Нэг хоногийн өдөр шөнийн температурын зөрөө -20t хэмээс +25t хүрдэг. Хур тунадас багатай учир агаар хуурай. Далайн түвшнээс дээш 1000-1500 м өргөгдсөн учир агаар сийрэг, нарны илч хурц. /”Монголын нэвтэрхий толь”-оос/. Үүнээс шалтгаалан элдэв өвчин, түүний дотор халдварт өвчний нян үрждэггүй.

Гол мөрнүүд нь Хойт мөсөн далай, Номхон далайн усны хагалбарт багтдаг. Өөр улсаас Монгол орныг дайрч урссан гол мөрөн байхгүй. Ийм учраас Төв Азийн өндөрлөгийн ус агаар цэвэр ариун.

Монгол нутгийн тухай их зохиолч В.Инжиннаш ийн бичжээ. “Манай монгол газрын муут гаргаж тоочваас тэргүүнд, газар орон нь шороон хөрсгүй, салхи дэгдвээс шар хомог /тоос–С.И/ хийсэн дэгдэж тэнгэр газар нийлнэ, бас уул нь оройгүй, хад нь үндэсгүй, хаврын шуурга улайтал шуурч өөр газарт дэвшин эчмой /шилжинэ–С.И/. Хоёрдугаарт, усан урсгалгүй, зуны хурын ус ч битүү нуур тунамалд хурмой. Гуравдугаарт, цагийн амьсгал нь хүйтэн жихүүн, дөрөвдүгээрт, нарны ээлт хол алс, цас хяруу эрт, үрс жимс ургахгүй” гэхчлэн бичжээ. Төв Азийн өндөрлөгийн төв хэсэг – Монгол нутгийг их зохиолч В. Инжиннаш ингэж төсөөлсөн байх юм.

Хур бороо элбэгтэй, үржил шимтнй газар нутагтай, ой мод, ургамал элбэгтэй Хятад оронд өсч бойжсон Инжиннаш төрөлх Монгол нутгаа хараад сэтгэл дундуур байсан бололтой.

Төв Азийн өндөрлөгийн Гүн Галуутай нутгийн хүү Д. Нацагдорж:

Хэнтий, Хангай, Саяны өндөр сайхан нуруунууд
Хойт зүгийн чимэг болсон ой хөвчин уулнууд
Мэнэн, Шарга, Номины өргөн их говиуд
Өмнө зүгийн манлай болсон элсэн манхан далайнууд

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон

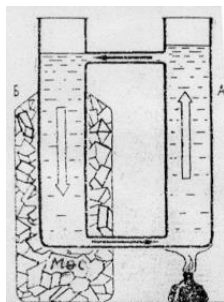
Хэрлэн, Онон, Туулын тунгалаг ариун мөрнүүд
Хотол олны эм болсон горхи булаг рашаанууд
Хөвсгөл, Увс, Бойрын гүн цэнхэр нуурууд
Хүн малын ундаа болсон тойром бүрд уснууд

Энэ бол миний төрсөн нутаг

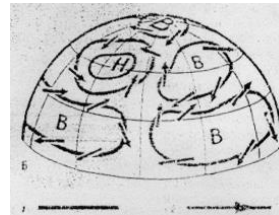
Монголын сайхан орон... хэмээн шүлэглэсэн нь Инжиннашаас илүү

зөв тусгасан хэрэг болжээ.

3. Агаар хэрхэн хөдөлгөөнд ордог вэ? Дэлхий агаарын бүрхүүлтэй, түүнийг агаар мандал /атмосфер/ гэдэг. Агаар мандал байнга хөдөлгөөнд оршдог. Учир нь нар агаарыг экватор орчимд ихээр, 2 туйл хавьд багаар халаадаг. Үүнээс агаарын

хөдөлгөөн үүсдэг. Зураг дээрх А, Б хоёр сав дээгүүр доогуураа холбоотой. А савыг халаахад ус дээшээ, Б савыг мөсөн дотор хийхэд хөрч доошлон усны эргэлт үүсгэдэг /Зураг 2/. Мөн энэ маягаар агаарын эргэлт үүсдэг. Үүнийг салхи гэнэ. Салхи шулуун замаар үлээдэггүй, уул нуруу зэрэг элдэв хөдөлгөөнд ордог. Үүнийг циклон гэдэг. Их халсан газрын агаар их даралттай болж дээшилдэг. Бага халсан газарт даралт багасч

саадаас болж эргэх

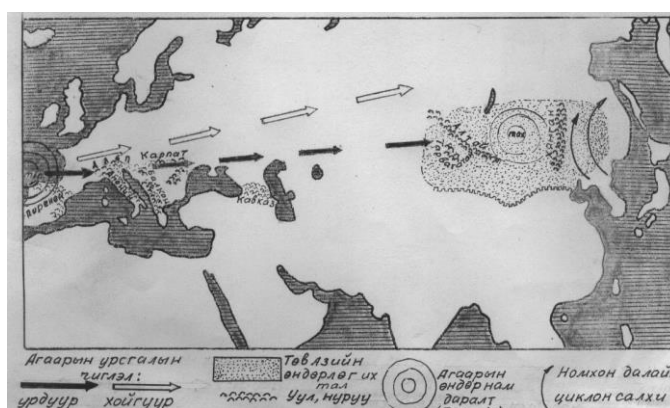
доошилдог. Их даралттай үед /В/ үед салхи гадагш салхилдаг. Үүнийг антициклон, бага /Н/ даралттай үед дотогш салхилдаг. Үүнийг циклон гэдэг. Энэ бол агаар хөдөлгөөнд орох эхний хэлбэр юм /Зураг 3/. Хоёрдахь

хэлбэр нь дэлхийн эргэлтээс шалтгаалдаг. Тухайлбал, А байрлалаас хойт зүг рүү чиглүүлэн пуужин харвахад хэсэг хугацааны дараа В байрлалд ирсэн байна /Зураг 4/. Энэ нь дэлхийн эргэлтээс болжээ.

Ийнхүү дэлхийн эргэлтээс болж бүх агаар мандал баруунаас зүүн тийш урсдаг. Үүнийг агаарын урсгал гэнэ. Агаарын дээд давхаргад агаар жигд урсдаг бол доод давхаргад циклон үүсгэдэг /Зураг 5/. Агаарын урсгал, салхи хоёр ямарваа орон нутгийн, түүний дотор Төв Азийн өндөрлөгийн уур амьсгалыг бий болгодог. Үүний тухай хойно өгүүлэв.

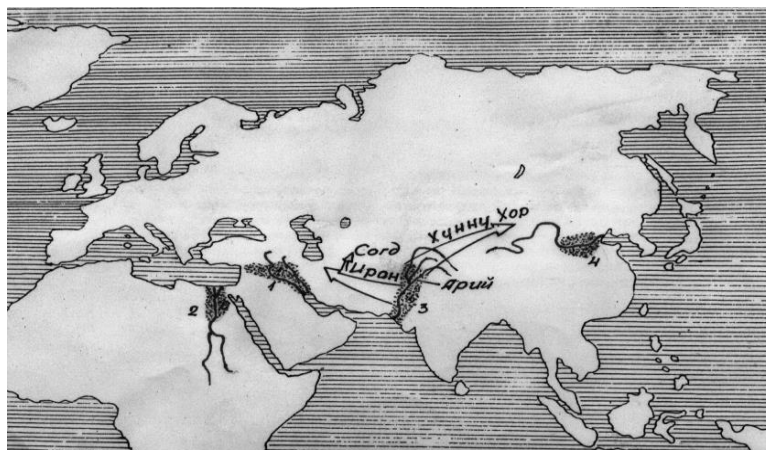
4. Төв Азийн өндөрлөгт хур түнадас хаанаас ирдэг вэ? Уур амьсгал судлаач Л.Н.Гумилевын бичсэн номыг уншаад ойлгосон хэмжээгээрээ тайлбар зураг хавсаргав. /Зураг 6/.

Хур тундас, газрын хөрсний үржил шимтэй байдлаар нь Төв Азийн өндөрлөгийг Их Хянганы нуруунаас баруун, зүүн тийш хэмээн хоёр хуваалтай. Хянганы нуруунаас баруун тийш орших Их талд хур тундас, зүүн талд ердөө 1000 км-ийн цаана байх Шар тэнгисээс бус 10,000 км-ийн цаана байгаа Атлантын гадаад далайгаас ирдэг аж.

5. Соёл иргэншлийн тухай товчхон: Хүн төрөлхтний түүхэнд одоогоос 5000 – аад жилийн тэртээ Тигр, Евфрат хоёр мөрний хөндий - Месопотамид /1/, Нил мөрний савын адаг - Миссир оронд /2/, Инд мөрний хөндий - Энэтхэгт /3/, Шар мөрний савын доогуур, дунд биеийн Нанхиадад /4/ анхны соёл иргэншил (civilization - хотын соёл) үүсчээ. Одоогоос 4500-3100 жилийн өмнө Европ дахинд Эллад оронд, 2700 жилийн өмнөөс Ром гүрэнд дамжин хөгжих болсон. Азид, Шар мөрний доод, дунд хэсгийн соёл иргэншил цаашид хөгжиж одоогоос 3400 жилийн тэртээд өндөр соёлт Инь хэмээх боол эзэмшигчдийн улс байгуулагджээ. Инд мөрний хөндийн Жагар оронд одоогоос 4500-3500 жилийн тэртээд Хараппын соёл иргэншил үүсэн хөгжжээ /Зураг 7/. (The Larousse Desk Reference. Page 312).

Эдгээр дөрвөн агуу их соёл иргэншлийн голомтоос салбарлан:

- Тариачны соёл иргэншил (Египет, Энэтхэг, Хятад)
- Хотын соёл иргэншил (Вавилон, Эртний Афин, Ром)
- Далайн соёл иргэншил (Венец, Голланд, Испани, Англи)
- Нүүдлийн соёл иргэншил (Түүрэг, Монгол, Араб) гэх мэт.

Мөн газар нутгаар нь

- Долоон голын (Балхаш нуурт цутгасан долоон голын нутгийн угсаатнууд)
- Өмнөд Америкийн Инкачуудын гэх мэтээр олон салбар соёл иргэншлийг дурдаж болно.

Нүүдлийн соёл иргэншлээс Төв Азийн өндөрлөг дэх Их талын Монголчуудын нүүдлийн иргэншлийг онцгойлон нэрлэж болох юм. Учир нь энэхүү соёл иргэншил нь бэлчээрийн МАА, ан агнуур, дээрмийн дайн гэсэн “тулгын гурван чулуу”-н дээр тулан үүсэж хөгжин Евразийн 3/4 дээр “Монгол мандал”-ыг цогцлоон байгуулсан түүхтэй. Чингэтэл, Төв Азийн агуу их нүүдлийн соёл иргэншил хаанаас үүссэн нь одоог хүртэл шийдэгдээгүй асуудал. Энэ талаар олон янзын тайлбар, таамаглал буй. Тухайлбал, хятадын түүхчид нүүдлийн иргэншлийг Шар мөрний хөндийн соёл иргэншлээс салбарлан үүссэн гэж үзсээр ирсэн. Монголын шинэхэн үеийн түүхч, эрдэмтэн, улс төрийн зүтгэлтэн Анандын Амар (1886-1941) Энэтхэгийн Инд мөрний хөндийд нутагтай арийчуудаас гаралтай гэж шинжлэх ухааны үндэстэй дүгнэлт хийжээ. Сүүлийн үед Тигр, Евфрат мөрний хөндий байгаа Наян Наваа нутгаас үүсэлтэй гэж батлах хүмүүс бий боллоо. /эдгээрийн тухай дээрх өгүүллээс үзнэ үү/.

Тайлбар: агаарын урсгал, салхи хоёр бол өөр өөр ойлголт. Агаарын урсгал дэлхийн эргэлтээс, салхи атмосферийн температураас тус тус хамааран үүсдгийг дээр дурдсан билээ. Пиренейн хойг, хойт Африкийн баруун талд Атлантын далайд үүссэн борооны үүл агаарын урсгалыг даган зүүн тийш урсана. Ингэхдээ Пиренейн уулсын систем, Альп, Апенин, Балкан, Карпатын уулсын систем, Кавказын уулс, Ил Тарвагатай, Алтайн нуруунд ихэнх хур тундасаа бороо болгон алдаад багахан хэсэг нь Их талд чийг авчирч ногоо ургаж, мал сүрэг таргалж, өвсөн тэжээлт зэрлэг ан амьтад үржин олширдог. Энэ нүүдэлчид тайван тухтай амьдардаг. Харин зүүн Европын төв, хойт хэсэгт ган болж, Ижил, Урал мөрний ус татарч жижиг гол горни ширгэснээс Каспийн тэнгисийн усны түвшин доошилдог. Атлантын далайн чийгтэй агаар хойгуур Төв Европ, Сибирийг дамжин урсахад ширгэсэн гол горхи, Ижил, Урал мөрөн үерлэж Каспийн тэнгисийн усны түвшин дээшилдэг. Харин Их талд хур тундасгүй ган болдог. Ган болоход Их талын нүүдэлчид мал хунараа туун урагшаа Тангад, Цагаан хэрэм баригдаагүй байхад Цинь, Хань улсын нутаг руу, зүүн тийш Хянганы нурууг даван Зүрчдийн нутаг руу бэлчээр хайн нүүдэллэхэд нүүдэлчдэд угаасаа дургүй нутгийнхан тэднийг хөөж, улмаар цуст мөргөлдөөн үүсдэг байв.

Хянганы нуруунаас зүүн тийшхи тал нутагт хур тундас хажуудах Шар тэнгис, Япон тэнгисээс ирэх учир хур бороо элбэгтэй, харьцангуй зөөлөн уур амьсгалтай, үржил шимт хөрстэй.

Атлантын далайгаас зүүн тийш чиглэсэн хур тундастай агаарын урсгал 300 жилийн давтамжтайгаар хойш урагш болдог гэж Л.Н.Гумилев тэмдэглэжээ. Үүнээс үндэслэн тэрбээр, “*нүүдэлчид цусанд дуртайдаа хөршүүдтэйгээ дайтаж байдаг бус амьдралын шаардлагаар дайн хийдэг*” гэж сонин дүгнэлт хийжээ. Энэ дүгнэлт

сонин боловч эргэлзээтэй мэт санагддаг. Газар нутаг булаалдаснаас болоод дайн дажин үүсэхийг алийг тэр гэх вэ? Харин 300 орчим жил болоод л их дайн болж байсан гэдгийг судалгаагаар батлах хэрэгтэй.

6. Нүүдлийн соёл иргэншил: Дэлхийн 5 тивийн олон газар оронд нүүдэллэн амьдардаг угсаатан олон. Төв Азийн нүүдэлчид бол бусдаас онцгой бөгөөд бэлчээрийн МАА, ан агнуур, дайн тулаан гэсэн “тулгын гурван чулуу”-н дээр оршиж байдаг. Халимагийн түүхч Эренжен Хара-Даван “Цэргийн соёл иргэншил” гэж нэрлэжээ. Мөн алив хэргийг төрийн Их хуралдай дээр хэлэлцэн шийдвэрлэдэг, хааныг их хуралдайгаар сонгодог байсан зэрэг нь ардчиллын хэлбэр байсан учир Л.Н.Гумилев Төв Азийн нүүдэлчдэд “Цэргийн ардчилал” байсан гэж бичжээ.

Хааны орд, Нийслэл хүрээ нь хүртэл Хангайн нурууны зүүн суга – Орхон голын сав, Хэнтийн нурууны баруун суга – Хэрлэн голын сав энэ хоёрын хоорондох уужим талд нийслэл хүрээ, хааны ордны хамт нүүж явдаг байжээ. Энэ бүхэн нь дэлхийд хосгүй Төв Азийн нүүдлийн соёл иргэншлийг бүрдүүлж байжээ.

Хосгүй нүүдлийн иргэншлээ сэргээе гэж ярьж байгаа хүмүүст хандаж хэлэхэд өнөөдөр МУ-ын хүн амын 1/3 – ээс илүү нь ганцхан Улаанбаатарт, 2/3 нь бусад том жижиг хот суурин газар суурьшин амьдарч байна. Ан агнуур, дайн дажин эдийн засагт нөлөө үзүүлэхээ больсон одоогийн нөхцөлд нүүдлийн соёл иргэншлийг сэргээх тухай ярих нь утгагүй л дээ.

Төв Азийн “Нүүдэлчин Монгол” гэдэг системийн дэд системүүдийг тус тусад нь товч өгүүлбэр.

Билчээрийн МАА: халуун хүйтэн, эрс тэс уур амьсгалтай, жилийн дөрвөн улиралтай Төв Азийн өндөрлөгт нүүдэлчдийн адгуулдаг таван хошуу мал нь тэжээлээ өөрөө олж иддэг зэрлэг амьтны шинж чанартай, жижиг биетэй. Том биетэй малын биеийн гадаргуу мөн л их байх учир хүйтэнд гадагш дулаан алдах талбай ихэсдэг. Иймд Төв Азийн нүүдэлчдийн мал нь өвлийн хүйтэнд, түүнчлэн идэш тэжээл хомс хаврын хавсрагатай үед дулааны алдагдал багасгах жижиг биетэй, эдэлгээ даах биеийн тэнхээ сайтай байдаг.

Эх орны дайны ахмад дайчин, Зөвлөлтийн армийн хошууч, их бууч Юрий Николаевич Кладухин үүнийг бичигчид: “Миний үхэр бууг өвлийн хүйтэнд Карпатын уулан дээгүүр Монгол морь л чирж гаргасан. Манай сайн угсааны том морьд хүйтэнд даараад хамрын ханиад хүрээд нус нь гоожно. Бас олон шуудайтай овъёосыг нь авч явахгүй бол өлсөөд үхнэ. Харин монгол морь бол хүйтэнд тэсвэртэй, урд хөлөөрөө цас мөс цавчаад дороос нь өвс хагд олоод иднэ. Гуядаад байхад бүх хүчээ шавхан зүтгэж чадна. Үнэхээр дэлхийг байлдан дагуулах унаа юм гэдгийг мэдэрсэн” хэмээн ярьж билээ.

Монголчууд хонины арьс элдэж дулаан дээл хувцас оёдог. Үхрийн арьсыг элдэлгүй хатааж бэгтэр хуяг хийдэг. Хонины ноосоор гэрийн эсгий, ширдэг оёдог. Мах, цагаан идээг хүнсэнд хэрэглэдэг. Удаанаар хадгалахад үл муудах борц, шар тос, хуурай сүү, ааруул, хурууд хийдэг. Нэг үгээр хэлэхэд иргэдийн ба цэрэг дайны хэрэгцээг бүрэн хангах бүтээгдэхүүн бэлтгэдэг. Энэ талаар Монголын эрдэмтдийн судалгаа арвин их бий.

Ан агнуур: Төв Азийн өргөн удам нутаг эртнээс нааш элдэв ан амьтнаар арвин баялаг байлаа. Адгуус амьтдыг ганц нэгээр болон хомроглон авлаж амин зуулгадаа нэмэрлэх явдал нь нүүдэлчдийн амьдралын салшгүй хэсэг болдог байв. Төрийн ав хомрогын үед тулалдааны дохио тэмдгийг ашиглах сургууль хийлгэдэг. Ер нь

Чингис хааны “дайсны 10 цэрэгтэй тэнцэх 1 цэрэг, 100-тай тэнцэх 10 цэрэг” хэмээх цэргийн урлагийн нэг нууц нь тулалдааны дохиог гарамгай ашиглаж шуурхай удирдлагыг сайн зохион байгуулдагт оршиж байжээ.

Дайн дажин: том жижиг дайн тулаан нь Төв Азийн нүүдэлчдийн аж төрөх ёсны салшгүй нэг хэсэг болж ирсэн ба дайны олз омог нь ялагчдын орлогын чухал хэсгийг бүрдүүлдэг байв.

7. Хор, Хори, Монгол, Буриад: Буриадын тухай анхны мэдээг Сибирийг эзлэн дагуулагчид 1609 онд хүлээн авчээ. Сибирийг эзлэн дагуулагчид, тэдний араас нүүн ирж суурьшигчид Байгалийн баруун, зүүн биеийн номхон хүлцэнгүй оршин суугчдыг “браты”, “братские”, “братские люди” гэхчлэн нэрлэдэг байсан. Чухам үүнээс “Буриад” гэдэг нэр үүсчээ. Түүнд “Буриад ястан бүрэлдсэн нь” гэдэг гарчигтай, XVII зууны газрын зургийг хавсаргажээ. (2.173, 179)

“Буриад” гэдэг шинэ угсаатны “түлхэлт” болж байгаа бол олон жижиг омог, аймгаас бүрэлдсэн байх ёстой. Зүүн талдаа Их Хянганы нуруу хүртэл, баруун талдаа Ил Тарвагатайн нуруу хүртэл, урд талдаа Их Цагаан хэрэм хүртэл, хойт талдаа Байгал нуурын зүүн баруун бие, Енисей мөрний эхэн хүртэл өргөн уудам нутагт оршин тогтнож асан Хүннү гүрэн МЭ I зуунд задран унахад түүний орыг залгаж Сяньби, Жужаан, Түрэг зэрэг улсууд ээлж дараалан байгуулагдаж иржээ. Чингэхдээ, Түрэгүүд өмнөх угсаатнуудаасаа өндөр соёлтой байсан учир одоо хүртэл мэдэгдсээр буй гүн ул мөрийг үлдээжээ. Энд, Түрэг гаралтай газар усны нэрийг дурдая.

Алтай – Алт+тау – алаг уул /тау-уул. Түрэг хэлээр/

Хэнтэй – Кен-тау – баялаг уул

Хянган – Кыйни – аадарт

Байгал – бай-куль – баян нуур /куль-нуур. Түрэг хэлээр/

Хөвсгөл – коп+су+куль – их уст нуур

Увс – Уп+су – гашуун ус

Хяргас – кыргы+су – хөдөөний ус

Тайлбар: “ус”-ыг уйгуржин монгол бичгээр “усу” гэж бичдэг. Халх Монгол хэлээр эцсийн “у”-г авч “ус” гэдэг бол Түрэг хэлтнүүд эхний “у”-г авч “су” хэмээдэг.

Байгалын баруун, зүүн биед амьдарч байсан омогт: хориуд, эхирисүүд, хонгодорууд (*өөрсдөө бид Хонгирад аймгаас гаралтай гэдэг. Эдгээр гурван аймаг хоорондоо угсаа гарвалын холбоотой. Үүнийг хойно тодорхой дурьдна*), баргууд, хамнигад, сонгоолууд, үзөөнгүүд, ашавгад, алайрууд, боохонууд зэрэг олон омог аймаг амьдран сууж 1207 онд Их Монгол улсын бүрэлдэхүүнд багтаж байгаад 1691 онд Өндөр гэгээн Занабазар тэргүүтэй Ар Монголын ноёд ихэс Манж Чин гүрэнд дагаар ороход, тэр үес нэн нэн хүчирхэгжин мандах болсон хаант Орос улс Сибирийг эзлэн дагуулах болсон үеэс буюу XVII зуунаас “Буриад” (Брат) гэгдэх болжээ. Иймд, XVII зуунаас өмнөх Монголын түүх судлалд “Буриад” гэх нэрийтгэл нэр үгийг хэрэглэхгүй байх нь үнэнд нийцэх буй заа.

8. Түүхэн баримт: I. Монголчуудын дээд үе хэн байв? Буриад улсын “Угай зам” /2006. 6.16/ сонинд түүхийн ухааны доктор Б. Дашибаловын бичсэн “Откуда вышли предки Монголов” гэсэн өгүүлээс доорх ишлэл авъяа. Түүнд, “монголчуудын гарал үүслийн тухай: анх үүсч буй болсон газар нутагтаа байгаа “автохтонууд” (язгуур нутгийн хүн ам-С. И.), Төв Азийн өндөрлөгт өөр газраас

шилжин ирж суурьшсан “аллохтонууд” (шилжин суурьшсан хүн ам-С.И.) гэсэн хоёр янзын таамаглал байдаг. Энэ хоёрын аль нь зөв болохыг археологи, антропологи, аман зохиол судлал, хэл шинжлэл зэрэг олон шинжлэх ухааны ололтыг генетикийн судалгаатай хослуулан судалж дээрх асуудлыг шийдэх хэрэгтэй. Монголчуудын түүхийг анхлан судалсан эрдэмтэд Төв Ази бол Монголчуудын уугуул нутаг гэж үзэж байв. XIX зууны эцэст Монгол орноос олдсон Руни бичгийн дурсгал, гэрэлт хөшөө, хүн чулуудын дурсгалаас үзэхэд тус оронд нэгэн цагт Түрэгүүд амьдарч байжээ. Их талын газар нутгийн болон ан амьтдын нэрсийн нилээдийг Түрэг хэлээр нэрлэсэн болох нь тогтоогдсон. Үүнээс үзэхэд Монголчууд Их талыг Түрэгүүдээс сүүлд эзэмшсэн болох нь батлагдав” гэхчлэн бичжээ.

Монголчуудын дээд үе хэн байв? гэх асуултанд орчин үеийн угсаатны онол тодорхой хариулт өгч чадаж байгаа. Тухайлбал,

- Хүн хүнээсээ төрдөг лүгээ нэгэн адил алив угсаатан угсаатнаасаа л төрдөг
- Хүн төрж, өсөж, нас бие гүйцэж, хөгширж, зөнөж үхдэг лүгээ нэгэн адил угсаатан төрж, өсөж, мандан бадарч, хөгширч, зөнөж, депопуляци /өөр угсаатан/ болж сөнөдөг.
- Хүн хамгийн их нь 130 орчим, дунджаар 70 жил насалдаг бол угсаатан хамгийн дээд тал нь 1500, дунджаар 1000 жил насалдаг.
- Нэг эхээс ах дүү олуул төрдгийн адил нэг томхон угсаатан депопуляци болоход олон угсаатан төрдөг.

Угсаатны энэхүү онолд тулгуурлан Монголчуудын дээд үеийг тогтоох оролдлого хийж үзье. А.Амарын “Монголын товч түүх”-д дурьдсан нэгэн сонирхолтой санааг энд ишлэе. “...Грум-Гржимайлогоос өгүүлсэн нь: Чингис хааны үеэс урьд хоёр мянган жилийн үед Азийн дотор олон улс, олон аймгууд ээлжлэн халалцсаар ирсний дотор Монгол хэлээр хэлэлцэгч овог аймгууд магад оролцон явсан нь сэжиггүй үнэн хэрэг хэмээвэл зохино” гэжээ. Үүнд, Төвдийн нэрлэдэг “Хор” /манай түүхчид “Хор Монгол” гэдэг. С.И./, нанхиад нарын хэлдэг “Ху” нь /”Ху” буюу Хүннү/ нэг төрөл угсаатан болох нь дамжиггүй. Монгол үндэстэн /Монголын өвөг-С.И./ мөн хэмээн таньж, Монголын түүх бичихдээ үүгээр үндэс болгож зохиосон байнам. Энэ ч мөн аргагүй үнэнтэй хэрэг бөгөөд Дорнод Азийн түүх судруудад тэмдэглэгдсээр ирсэн гэрч баримт бүхүй хэрэг мөн болно.

Үүнд, Монгол үндэстэн нь дээр дурьдсан олон нэр ба ялангуяа “Ху” /Хор-С.И./ хэмээх нэрээр нэрлэгдэж хэдэн мянган жилийн өмнөөс эхлэн Дорнод Азийн түүхэнд тэмдэглэгдсээр ирсэн явдал нэгэнт илт болох тул одоо Монголчууд чухам хаанаас үүсэн гарсан болохыг олж мэдэх хэрэгтэй болно. Үүнд, хоёр зүйлийн өгүүлэл байдаг бөгөөд нэг нь: Монголыг Нанхиадаас гаралтай гэдэг ба нөгөө нь баруун зүг Энэтхэг буюу Түрэгээс /Түрэгээс гэдгийг орхиж болно-С.И./ гаралтай гэдэг ажээ. Энэ хоёр саналыг одоо хүртэл шалган боловсруулж тасалсангүй, адил бусаар өгүүлсээр бөгөөд энэ тухай мөн ч шууд таслан өгүүлэх аргагүй боловч олон түүхэн дэх аман үг дээрх зарим өгүүлүүдийг авч улам улмаар шинжлэн боловсруулахад хэрэглэгдэхүүн болсугай хэмээн дорх зүйлүүдийг бичивэй.

1. Нанхиад нар бол дээр дурьдсан Хуньюй ба Шуньвэй зэрэг олон аймгуудыг Нанхиадаас гаралтай гэх учир Монголыг тийнхүү Нанхиадаас гаралтай гэдэг ажээ. Үүнд, тэдгээр олон аймгуудыг нанхиадууд тэр үед цөмийг гадаад улс гэж үзэж

байсан нь тэдний түүх судруудад тодорхой бөгөөд, үүний тухай ганц нэг зүйлийн баримт авч өгүүлбэл, тэдгээр аймгууд Нанхиад улсыг ямагт довтлон сүйтгэх тул тэр үед Вэй ван цэрэг бэлтгэж, тэдгээр гадаад улсыг сэргийлэх бөлгөө гэснээс илэрхий болно. Нанхиад нь Хуан Ди хааны үрс олныг авч, умард газар очоод Монголтой нийлэв гэсэн бол ... тийнхүү Монгол үндэстэн болов хэмээх нь хараахан сэжигтэй байна.

Үүнд, Монгол үндэстэн зүс царайны байдлаар хэдий Нанхиадтай төсөөтэй мэт боловч хэлний талаар бодвоос чанх өөр. Монгол үндэстэн хэрэв тийнхүү Нанхиадаас тасарсан нь үнэн ахул эрхбиш хэлний талаар ойр дөхөм байх агсан бөгөөтөл огт ойртохгүй байхаас гадна, анхан үедээ Нанхиад хэлтэй байгаад эцэстээ мартав хэмээн болох боловч, бас Монгол хэлийг сүүлийн үед шинээр зохиож сурав хэмээж үл болно. Учир иймийн тулд эрт балар цагаас нааш Монгол хэлээр хэлэгч нэгэн хэсэг үндэстэн байсан нь илэрхий хэрэг тул Монгол үндэстнийг тийнхүү Нанхиадаас тасран гарав хэмээх нь хараахан ташаа өгүүлэл болох мэт санагдана.

2. Монгол ийнхүү Нанхиадаас гаралтай бус болбоос өөр чухам хаанаас гаралтай вэ? гэвэл эртнээс нааш Монгол үндэстний аман өгүүлэл ба өөрсдийн түүх зохиолууд дотроос Монголын уг гаралыг баруун зүгээс ирсэн хэмээдэг хийгээд бас ч Чингис хааны хориод үеийн дээд өвөг Бөртэ Чино баруун зүгээс ирэв хэмээсэн байх бөгөөд Түвэд, Энэтхэг хаадын үр салбар мөн хэмээжээ /үүнийг хойно тодруулав-С.И./. Үүнд, Бөртэ Чиног чухам Түвэд, Энэтхэгийн хаадын удам угсаа мөн гэж итгэх баримтгүй боловч тийнхүү баруун зүгээс ирсэн хэмээх бөгөөд Энэтхэг угсаатай гэж хэлдэг нь эрхбиш нэг учир шалтгаантай байж болох амуй.

Грум-Гржимайлогийн зохиолын дотор эртний балар цагт биеийн дүрс хэлбэрийн төлөв нь өдгөөгийн Монгол аймгийн хүнтэй төсөөтэй нэгэн аймаг улс Сэлэнгэ мөрөнг уруудан орж ирсэн байна хэмээжээ /ишлэл төгсөв/.

Тайлбар: Тэднийг Энэтхэг, Түвдээс шилжин ирж байгаа хүмүүс гэж үзэх түүхэн баримт ч алга, логик үндэслэл ч мөн бага. 714 оны Түрэг-Уйгурын дайнд ялагдсан Уйгурууд, Хорууд Түргийн хаант улсын цэргийн жанжны төв өргөө рүү хойшоо зугтаахгүй, харин 742-748 онд Уйгурууд, Карлукууд, Басмалуудын довтолгоонд ялагдсан /зураг үз/ Түрэгүүд л Сэлэнгэ, Орхон голыг уруудан зугтаасан байх магадлалтай. /ишлэл төгсөв/. Тэд нар Хангайн нуруунд амьдарч байсан Түрэгийн үлдэгдэлүүдтэй нийлж Найман аймаг болсон байх ч магадлалтай. Цааш, А.Амараас ишлэлийг үргэлжлүүлье. Үүнд, Монгол үндэстэн /Сэлэнгэ мөрнийг уруудсан аймгийг хэлж байна-С. И./ эрхбиш баруун зүгээс ирсэн байж болзошгүй бөгөөд энэ тухай манай дорно дахины олон түүх ба аман үг дээр байдаг зүйлүүдээс авч өгүүлэхэд Энэтхэг, Түвэд нар бол Монголыг эртнээс нааш Хор буюу Согбуу /Түвэдүүд Монголчуудыг бас ийн нэрлэдэг/ хэмээн нэрийднэ. Тэрхүү Хор буюу Согбуу хэмээх үндэстэн нь Энэтхэгийн баруун хойно бүхий Моугал хэмээх нэгэн аймгаас тасарч зүүн зүгт очиж суусан гэдэг бөгөөд энэ тухай зохиолуудад Түвдийн баруун хойт “Арий” хэмээх орон ба Ладаг хэмээх их цаст уулыг өнгөрвөл Энэтхэгийн дотор багтсан Монгол аймгуудын Их Ху хан гэгч байсан орон бөгөөд түүнд Энэтхэг (Жагар) хийгээд Хор, Сог хэмээх Монгол үндэстэн холилдон байсан ба мөнхүү Арий Ладагаас баруун зүгт Гамгари хэмээх их усны дэргэд Сема Хэ хэмээх мусульманы их хот байсан бөгөөд түүний зүүнд Могал ба Сог хэмээх Монголын их орон байв. (ишлэл төгсөв. 24. 22, 24). Энэ ишлэл ба уг номын

нэгдүгээр бүлгийг дуустал Түвд хэлээр бичсэн түүхийн номоос А.Амар авч бичсэн болох нь тодорхой.

Дэлхийн аль ч оронд, ялангуяа их гүрнүүдэд түүхийг гуйвуулах явдал байсаар байгаа. Шарын шашин ноёрхож байхад Чингис хааныг Очирваанийн хувилгаанд ч бид дэвшүүлж байлаа. Социалист хэмээх тогтолцооны үед анги намаар туйлширч дарлагч ангийн “алуурчин” гэдэг тодотголыг ч хэрэглэж үзлээ. Одоогийн ардчилсан хэмээх тогтолцооны үед Монголчууд бид, Чингис хаан дээд тэнгэрээс гаралтай гэж ярих болсон нь үндэсний дээрэнгүй үзэл рүү халтирч байгаагийн шинж мөн.

Түүхч, эрдэмтэн А.Амар “...дээрх зарим өгүүллүүдийг авч улам улмаар шинжлэн боловсруулахад хэрэглэгдэхүүн болгосугай хэмээн доорх зүйлүүдийг бичвэй” гэж хойч үедээ зориулан бичсэн Монголын түүхийн талаар анхаарал татсан асар их мэдээг агуулсан энэ жижиг номд бид зохих судалгаа хийхгүй байна уу даа гэж бодмоор.

Үүнийг бичигч надад А.Амарын “Монголын товч түүх”-ийг Нууц товчооны дэргэд тавимаар санагддаг. Нууц товчоо бол он дараалсан түүх – уран зохиолын төрлийн бүтээл бол А.Амар, Монголын түүхэнд шинжлэх ухааны үндэстэй хандах анхны оролдлого хийсэн. Тэр хэлэхдээ: “ер аливаа нэгэн түүх хэмээгч нь аль нэг мэргэн өгүүлэгч ба мэргэн зохиогч хүний оюун саналаас зохиогдон гарах бус, чухам түүний явсан явдал мөрийг өгүүлэх хэрэг болой” гэжээ. Энэ бол Монголын түүхийг бичихдээ шинжлэх ухааны үүднээс хандахыг хэлж байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл, Монголын түүх судлалын шинжлэх ухааны үндсийг тавигч гэж үзэх бүрэн үндэстэй.

Тэгвэл, Монголчууд Энэтхэгийн “Арий”-аас гаралтай гэж А.Амарын дэвшүүлсэн саналыг тал талаас нь судлах нь чухал байна. Арийчууд гэдэг нь Энэтхэг Европын, эн тэргүүнд Энэтхэг Ираны хэлний бүлэгт багтдаг ард түмэн Энэтхэг, Пакистан, Түвдийн нутгаар урсдаг Инд мөрөн, түүний баруун гарын Шайок, зүүн гарын Панжинад цутгалангуудын хөндийн эхэн хавийн нутагт эртний Арий нар оршин нутаглаж байв. Хожмоо Германы фашистууд Арийчуудыг Германчуудын өвөг дээд үндэстэн гэж үзэх болсон төдийгүй дээд зэргийн цэвэр арьстан гэдэг үзэл баримтлал боловсруулан хэрэгжүүлж байв.

Айл болгон өөрийн угийн бичгийг хөтөлдөг, хүн бүрт унасан газар угаасан ус – тоонот гэж байдаг. Тэгвэл угсаатан бүрт угийн бичиг хөтөлж анх үүссэн “тоонот” нутгийг тогтоож болох нь ээ. Монгол угсаатны угийн бичиг, угсаатан болгоны нь бүрэлдэн үүссэн газар нутгийг тогтоохыг оролдъёо.

1. Хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн нэгэн өлгий Инд мөрний эхэн хэсэгт орших Арий нутгийн Арийчууд (А.Т. Ө хэддүгээр зуун бэ?)

2. Түвдийн өндөр уулсын системийн ар бэл, Төв Азийн Их говийн урд захад орших Алашаа /Алашань/ нутгийн Заян Наваа, Наян Наваа хоёр уулын бэл, Бада Ёго голын хөндийд А. Т.-ын II-III зууны үед үүссэн Хорууд.

3. Хар /Амар/ мөрний баруун гарын цутгалан Эргүнэ голын хөндий, түүний зүүн гарын цутгалан – Үлирэнгэ голын адаг дахь “Эргүнэ хун”, тэнд VIII зуунд үүссэн Хиад, Урианхай нар.

4. Хэнтийн нурууны зүүн суга, Онон голын баруун гарын цутгалан “Монг” гэдэг голын хөндийд VIII зуунд нүүн ирж нутагласан Бөртэ Чино, Гуа Маралаас үүдэлтэй Монголчууд.

Үүнийг дараалан бичвэл:

1. Инд мөрний эхэнд орших Арий нутгийн Арийчуудаас гарвалтай, Заян Наваа, Наян Наваа хоёр уулын хормой, Бада Ёго голоор нутагтай Хорууд /ойролцоогоор Хүннү гүрний задарч байсан үе болох II зууны үе байх/

2. Хороос гарвалтай Хиан, Нүхүүсээс удамтай бөгөөд Эргүнэ хунд нутагтай Хиад, Урианхай аймаг.

3. Хороос гарвалтай, Хёлго, Ингэдэй нутагтай Хорийнхон.

4. Хороос гарвалтай Солонгосын хойгт нутагтай Когурё /одоогийн нэрээр Жү Чаэ Хио/ хэмээх шинэ угсаатан үүсчээ.

Энэхүү санааг эрдэмтэн доктор, профессор Б. Сумьяабаатар анх дэвшүүлжээ.

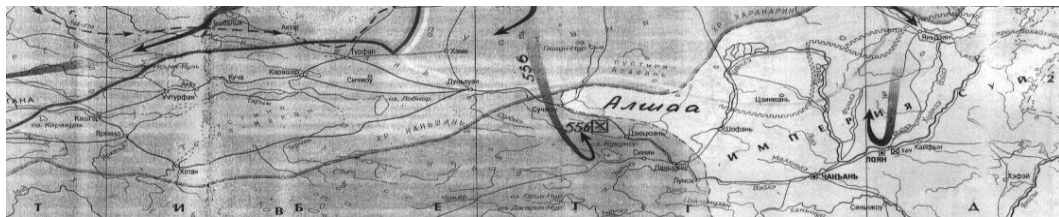
9. Монгол хэдийд хаана үүсэв? Хиян, Нүхүт хоёр гэргийн хамт дайн тулаанаас зугтаж Эргүнэ хун гэдэг газар нүүн ирж нутагласан.

Асуулт: ямар аймгуудын хооронд хэдийд хаана болсон дайн тулалдаан бэ?

Хариулт: Буриадын эрдэмтэн Дорж Банзаровын “Монгол гэдэг нэрийн үүслийн тухай” гэдэг өгүүлэлд (24.94) “Илинжэ гэдэг хүнд Монгол, Татар гэдэг хоёр хүү төрж Монгол, татар /эсхүл Түрэг/ гэдэг хоёр үндэстний өвөг дээдэс болжээ. Энэ хоёр үндэстэн ураг төрлийн холбоотой байсан хэдий ч хоорондоо муудалцаж цус урсгасан дайн хийж монголчуудыг хядахад Нэгүс, Каян /Хаян/ хоёр эмэгтэйн хамтаар үлдэж Эргүнэ голын хөндий /Эргүнэ Хон/-д зугтан очиж нуугджээ” хэмээн мусульман шашинт түүхчдээс ишлэн бичсэн байна.

Сайшаал, Рашид ад Дины “Судрын чуулган”-аас ишлэж “...эрт урьдын цагт Монгол үндэстэн өөр үндэстэн өөр үндэстэн лүгээ ихээр дайтаж бүх цэргээрээ мөхсөн гэнэ. (Үүнийг Тунгус ван болон Хүннүгийн Медео цэн Иои-гийн хооронд болсон тулалдаан гэж түүхчин То Жи дурьджээ.) Ингээд Нуху (“Судрын чуулган”-д Нүхүс-Нүкүз гэж, “Өмнөд Монголын эх адаг”-т “Нохо” гэхчлэн тэмдэглэсэн байх аж)”. “Түрэгийн хаант улс гэдэг” зургийн хэсгээс 120-р тал.

Зураг 8

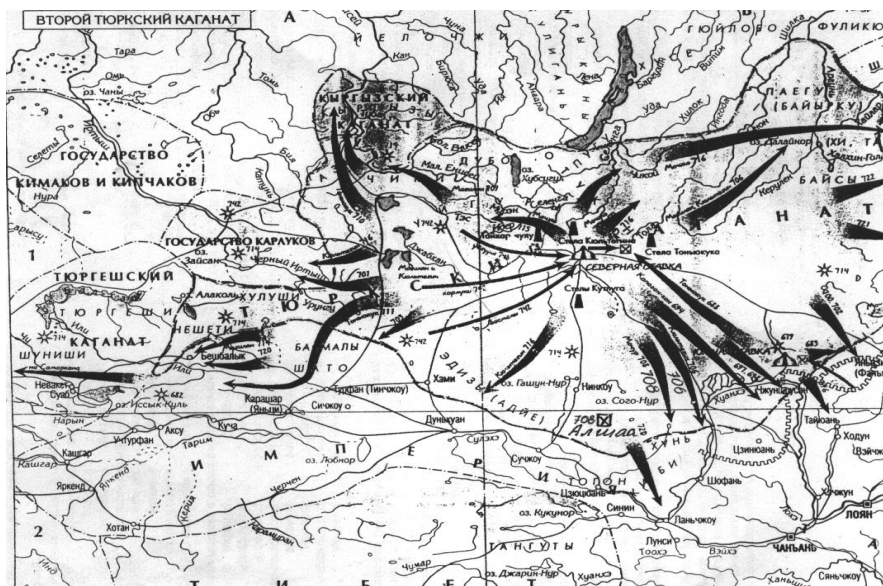

Түрэгийн хаант улс бол VI-VIII зууны үед Төв Азид тогтнож асан феодалын түрүү үеийн улс юм. Түрэг аймгууд 552 онд Жужаныг бут цохиж Буман /Түмэн/-аар толгойлуулсан Түрэгийн хаант улсыг байгуулж 555 онд Төв Азийг бүхэлд нь эзэлж худалдааны их замд ноёрхлоо тогтоон улмаар Хятан, Умард Зүрчид, Енисейн Киргизыг байлдан дагуулжээ. Түрэгийн хаант улсын төв нь Орхоны эхэнд байсан ба 558 оны дайнаар нутаг дэвсгэрээ улам өргөтгөж Солонгосын хойгоос Амударьяа хүртэл, Цагаан хэрмээс Байгал нуур хүрч байв. Ан гөрөө, газар тариалан, уран дархан, гар урлалыг зонхилон эрхэлж байжээ.

Түрэгийн үеийн олон зуун хүн чулуу, бусад дурсгал Төв Азид, манай оронд элбэг. Түрэгүд Согд үсэг хэрэглэж байгаад дараа нь этрний түрэг үсэг хэрэглэсэн.

VI зууны эцэст Түрэгийн хаант улс баруун, зүүн гэх хоёр хэсэгт хуваагджээ. Цэргийн жанжин Культегины /685-731/ на барсны дараа өөр хоорондоо тэмцэлдэн хямралдсаар зарим аймаг нь салан тусгаарлаж, улмаар хүчин доройтсоор 745 онд мөхсөн түүхтэй.

Түрэгийн хоёрдахь хаант улс 124-р талд.

Инд мөрний дунд бие-Гурван голын билчир орчим нутаглаж байсан Арийчуудаас зарим нь баруун тийш Иран руу, зарим нь Инд мөрнийг өгсөж Гималайн нурууны баруун төгсгөлийг давж /200-аад км/ Яркенд, Тарим голыг уруудан МЭӨ VI-V зууны үед Алшаа нутагт нүүдэллэн ирсэн гэх таамаглалыг дэвшүүлнэм.

Ямар аймгуудын хооронд тулалдаан болов?

Зохиол, зохиогч	Нэг талаас	Нөгөө талаас
“Монгол” гэдэг нэрийн үүсэл. Д. Банзаров	Татар эсхүл Түрэг	Монгол /ялагдсан/
Судрын чуулган. Рашид адДин.	?	Монгол /ялагдсан/
То Жи	Түнгүс ван	Хүннүгийн Медео цэн Иои
Монгол улсын түүх. А. Амар	Түнгүс	Хүннү
Эрэгцүүлэл	Тулалдаан Алашаа нутагт	Хүннү нарын дунд жижиг

Буриад судлал №1 (001)

	болсон. /үүнийг хойно тодруулна/ Түнгүс, Татарууд Алашаагаас 2000 км-ийн цаана байгаа учир Алашаад тулалдсан байж таарахгүй.	угсаатан Хорууд байсан байх. Монгол угсаатан үүсэх болоогүй байсан үе. Иймд энэ талд Хүннү Хор хоёр Түрэгтэй тулалджээ.
--	--	---

Энэ тулалдаантай холбоотой түүхэн баримтыг цуглуулах ажлыг үргэлжлүүлэх хэрэгтэй.

Дүгнэлт: Энэ тулалдаан нэг талаас нэн хүчирхэг болж буй Түрэг, нөгөө талаас задарч байгаа Хүннү, түүнээс үүссэн Хорууд /зохиогчийн таамаглал-С. И./ оролцож Түрэгүүд ялж их яргалал хядлага явуулжээ. Энэ сүрт тулалдаанд нэг Түрэгүүд байсан нь магадтай. Түрэгийн хаант улс 552 онд Хүннүг ялж хүчирхэг хаант улсаа байгуулаад 745 онд уйгуруудад цохигдсон билээ.

Асуулт: Тэгвэл уг сүрт тулалдаан хаана болсон бэ?

Буриадын түүхч С.Чагдуноваас нэгэн ишлэл авъяа. “VII зууны үед буюу 661-662 онд Түвдийн хаан Гар Монгол-Түргийн 200 мянга /?/ шахам хүнийг хиар цохисон тухай түүхэнд тэмдэглэсэн байдаг. Эрт дээр үед болсон тэр аюулаас зугтаж Буриадын зарим ясны бүлгүүд өөрсдийнхөө анхны төрсөн нутаг тийш зорин гарахдаа Байгал далай хүртэл нүүж ирсэн юм”. /”Буриад үнэн”. 29 ноябрь, 1991./ гэж бичжээ.

Өвөр Монголын Их сургуулийн профессор Даваадагва С. Чагдуровын санааг үргэлжлүүлж ийн бичсэн байна. “дээрх түүхээс үндэслэн үзэхэд буриадын зарим ястны бүлгүүд Хөх нуур тийш нүүж очсон нь үнэн байна. Сонирхолтой учир нь гэвэл, буриадын домогт дуунд гардаг /энэ дууны тухай цаашид тодруулах болно/ Бада (н), Ёго, Зая (н), Нава (н) гэдэг газар усны нэрс бүг тэндэх (Хөх нуур, Амдо – С. И.) болой”.

1. Сүмбэ хамба Ишбалжирын зохиолд “Хөх нуураас хойш долоо, найман өдрийн замын эцэст Бадунг /Ба-етонг/ гэдэг нэртэй гол байдаг. Эндээс Хятадын Су жу дүүрэг орох замд Шар гэрт хааны аймаг нутаглаж байжээ. Энэ Шар гэрт хааны аймаг гэдэг нь Шар Ёгор юм” гэхчлэн бичжээ. Энд дурдагдсан Бадунг гэдэг нь Хори-Буриадын домогт дуунд гардаг. “Бадан” мөн. Буриадын өвгөд настнууд “Баданг”-ийг голын нэр хэмээдэг нь ч мөн таарч байна.

2. Мөн энэ дуунд байгаа “Ёго” гэдэг нь Шар Ёгорын нэрийн “Ёго” мөн.

3. Зая (н) гэдэг нь уул хадны нэр гэж өвгөд ярьдаг. Монголын түүхч Дармадалхын зохиосон “Цагаан лянхуагийн эрхэс” хэмээх шашны шаштирт “Зарийн уулын орчим Цагаан гэрт хааны улаан ором бий” гэснийг проф. Х. Дамбийжалцан бичжээ. Тэрхүү “Зари” гэх уул нь Заян гэдэг уул байж болох юм.

4. Гэлэлхамын бичсэн “Гэсэр вангийн тууж”-д “Хор”-ын тухай өгүүлэлд “Нүбхор” гэдэг нэртэй аймаг байсан тухай бичжээ. Энэхүү Нүбхор гэх үгний “Нүб” гэдэг нь Түвэд хэлний “баруун” гэсэн утгатай үг аж. Иймд, буриад дууны “Нава (н)” гэх үг ч байж болмоор.

5. С. Чагдуровын зохиолд гардаг “Найжин гол, Хөх шил” гэдэг газар усны нэр нь “Най мөрөн” гэсэн үг болой. “Най”-гийн “ай” гэдэг нь хос эгшиг /дифтонг/ биш “ауй” гэж “т+с+г” гэдэг үеэр дуудагддаг. Иймд, “Ная(н) гэдэг нь Науй буюу Найжин голын эртний дуудлага байсан бололтой.

Дээр буриадуудын тухай товч өгүүлсэн билээ. Буриадууд нь Хори, Барга, Хамниган, Сонгоол зэрэг олон угсаатнаас бүрддэг. Тэгвэл дээрх дууг Хори Буриадаас бусад буриад дуулдаггүй.

Хиан, Нүхүс хоёрын оролцсон тулалдаан ямар аймгуудын хооронд хаана хэзээ болсон тухай дээр дурдсан баримтуудыг цуглуулав. Цаашид ч энэ талаархи илүү чухал баримт сурвалжлан хайж судалгааны эргэлтэнд оруулах шаардлагатай юм.

Монгол аймаг VIII зуунд, буриад аймаг XVIII зуунд үүссэн нь магадтай учир VIII зуунаас өмнөх түүхэнд “Монгол” гэдэг нэрийг, XVIII зуунаас өмнөх түүхэнд “Буриад” гэдэг нэрийг оруулахгүй байх нь түүх судлалд нийцнэ. Мөн Хятан нар Монгол хэлтэн байсан гэж бичиж байгаа нь үзэгдэх юм. Монгол угсаатнаас өмнө үүссэн угсаатан Монгол хэлээр ярьж байх учиргүй. Тэрчлэн Төв Азийн бүх аймгуудыг Хүннү гаралтай хэмээн үзэж /А. Амар ба бусад/ байгаа нь зөв. Иймд, Хүннү гаралтай хэлтэн гэвэл түүх судлалд нийцнэ.

Дэд гарчигт тавьсан “Хэрэв Буриадууд Манжид дагаар орсон бол яах байсан бэ?” гэдэг асуултанд бүрэн үндэстэй хариулт өгч болно. Шинэхэн Монгол улсын хурц оюунт сэхээтэн, үүнийг бичигчийн нэн хүндэлж биширч явдаг хүн, МУ-ын анхны ерөнхийлөгч асан П.Очирбат “Тэнгэрийн цаг” номондоо: “Монголын нэгдсэн төр дараа нь задарч улс гүрний тусгаар тогтнол нэг биш удаа хүнд нөхцөл байдалд орж төрийн алтан залгамж тасрах байдалд хүрч байв. 1206 оноос өнгөрсөн 790 жилийн хугацаанд Монгол улс баттай оршин тогтнохдоо төрийн тусгаар тогтнолоо алдахгүйн төлөө урнаар тэмцэж байсныг 1691, 1911, 1921, 1990 оны үйл явдлууд бэлхнээ гэрчилнэ. Жишээ нь монгол аймгуудын хамгийн аюултай дайсан гэгдэж байсан Зүрчдийн Алтан улсын суурин дээр үүсч хүчирхэгжсэн Манжид эзлэгдэх аюул тулгарахад дагаар орж нутаг усаа бүтнээр нь, хүн ардаа цэврээр нь, мал хөрөнгөө бүхлээр нь авч үлдсэн төрийн нарийн ухаан байна. Ингэж нэг улсыг дамнуулан нөгөө улсад дагаар орсон нь /булаан эзлэгдээгүй/ Хятадын аюулаас Манжаар 200 жил хамгаалуулж чадсаныг урван тэрсэлсэн явдал гэж үзэх нь хэр үндэстэй бол? Төр шашны хос ухаан чухам тэр үеэс л өнөөг хүртэл улбаалжээ”.

556 онд нэг талаас Түрэг, нөгөө талаас Хүннү, Хорын дунд болсон сүрт тулалдаанаас зугтаж гарсан Хүннү, Хор хүмүүс-Хиан, Нүхүс хоёрын нэр 1500 гаруй жилийн туршид түүхэнд үлдэснийг бодоход тэд яавч энгийн цэргүүд биш, язгууртан, цэргийн нэрт жанжид байсан байх ёстой. Тэгвэл, тэд хоёр эмэгтэйтэй /зарим зохиолд 10-аад хүн гэдэг/ зугтсан байж таарахгүй. Ийм цөөхөн хүн бол Шар мөрний том тохойн хойгуур үргэлжлэх модтой уулын сархиагт нуугдах амархан. Ноён, жанжин хүмүүс байсан учир бие хамгаалагч цэргүүдтэйгээ, их яргалал хядлагаас амьд үлдэгсэдтэй цуг зугтсан байх ёстой. Хойноос нь Түрэгүүд хөөсөн байх. Тэднийг эсэргүүцэх цэргийн хүчтэй байж таараа. Ийм олон хүн уулын сархиагт нуугдах аргагүй. Урагшаа зугтах аргагүй, Цагаан хэрмээр хаалттай. Хойшоо зугтах арга бас үгүй, тэнд хүчирхэг Түрэг улсын засаг захиргааны төв буй. Ингэхээр ганцхан чиг үлдэж байна. Энэ нь зүүн хойш зугтаж Түрэгийн хаант улсын нутгаас гарах явдал байв. Олон хоног ядарч зүдэж явсаар Эргүнэ голын хөндий, түүний зүүн гарын цутгалан – Үлирэнгэ голын адаг – Эргүнэ хун гэдэг эзлүүд нутагт нутаглах болжээ /Эргүнэ хун гэх нэрийг тэд өөрсдөө чөгсөн байх талтай/.

Нүкүс /Д.Оссоны “Монголчуудын түүх”-д “Тэгүс” гэжээ/, Хиан гэдэг хоёр хүн, хоёр эмэгтэйтэйгээ үлдэж Эргүнэ Хун гэх өн шимлэг билчээр ус сайтай, аглаг бартаат уултай газар нүүж нутаглан амьдарчээ” гэсэн байна.

Харин А. Амарын “Монголын товч түүх”-д: “Жинхэнэ Хор Монгол хүн Хүннү хүний толгойг Нанхиадад гэрээгээр тушааж байв хэмээсэн тухайд бодвол, тэрхүү отгийн дарга гэгч нь Монгол Тобагийн хүн мөн байсан эсэхийг мэдэх аргагүй ба хэдүй Монгол мөн хэмээвч тэр мэт харь этгээдтэй дотуурлан нийлэлдэж овог үндсээ сүйтгэгчид одоо ч байгаа”. Энэ ишлэлд “Хор Монгол” гэдэг үндэстэн /аймаг-С. И./ байсан гэдэг нь л сонирхол татаж байна. Хоруудын үед “Монгол” гэдэг нэр ч, угсаатан ч үүсэх болоогүй байсан учир нэн шинэ үеийн түүхчид тодотгол болгон нэмсэн гэж үзэх бүрэн үндэстэй учир цаашид “Хор Монгол” гэдэг хоршоо томъёололоос “Монгол” гэдгийг хасав.

“Буриадын түүх соёлын атлас”-ыг сөхөж үзье. /2.122-123/. Агуу их Түрэгийн хаант улсын газрын зураг дээр Алашаа нутаг, Хөх нуур луу 556 онд Түрэгүүдийн хийсэн довтолгоог сумаар заажээ. Үүнийг үндэслэн энэ тулалдаан Алашаа нутгийн орчим болсон гэж үзэх үндэстэй.

Одоо Алашаа нутагт болсон гэдгийг батлах хэрэгтэй.

Хүннү гаралтай Түрэг угсаатан ихэд хүчирэгжин 552 онд Жужааныг бут цохисноор өөрийн төрт улсаа байгуулсан түүхтэй. Энэ тулалдаан Цагаан хэрмийн ард, өмнөд Хүннүгийн нутагт болсон нь түүхэнд тэмдэглээстэй. Иймд Алашаа нутаг-Заян Наваа, Наян Наваа болсон гэж үзэх үндэстэй.

Түрэгийн хаант улс байгуулагдсны дараа 556 онд ба мөхөхийн өмнөхөн 706 онд Культегин, 708 онд Мочур, мөн 729 онд тус тус болжээ /2/.

Энэ хоёрын сүүлчийн тулалдааны үед гэвэл: нэгд, Түрэгүүд хүч нь суларч задрахын өмнөх үе. Хоёрт, энэ тулалдаанд ялагдсан Хиан, Нүхүс нар Эргүнэ Хунд зугтан очиж VIII зууны сүүлийн хагаст нутагтаа багтахтаа байгаад Бөртэ Чино, Гуа Марал нар нутгаасаа нүүж Бурхан Халдун уулнаа нүүж ирсэн гэх нь бодит байдалтай нийцмээргүй. Тэгвэл, Түрэгийн хаант улс хүчирхэгжин мандаж байсан үес буюу 556 он гэвэл энэ онд ялагдаж Эргүнэ Хунд зугтаж очоод 200-аад жилийн дараа VIII зууны дунд үед Хорууд олширч Онон, Ингэдэй, Бурхан халдун, Бойр нуур, Дорнодын их тал, Солонгосын хойг руу нүүсэн гэвэл бодит үнэнд нийцмээр гэж үзэх, нөгөө талаар сөнөж байгаа урд Хүннү, бүрэлдэн тогтож байгаа Хоруудын хооронд 556 онд болсон гэж тогтов.

“Эргүнэ Хун” гэдэг нэрийн тухайд гэвэл, Сайшаалын таамаглалд: “Хун” гэдэг нь Хүннү хэлээр “хадан цохио” гэсэн үг. Хайлаар голын хойт талд 20-30 м өндөр Хадан цохио одоо ч бий. Түүний нэрээр нэрлэсэн гэж бичжээ. Харин Хори зон өөрсдийгөө:

Хун шувуун гарвалтай

Хусан модон сэргэтэй гэдэг.

Үүнтэй холбогдуулан зохиогч таамаглалаа дэвшүүлнэм. Эрт дээр үед зүүн баруун гараас нь олон гол горхи цутгасан Эргүнэ голын эзлүүд хөндийд хун шувууд олноороо зусаж үүрээ засаж, өндгөө дарж, дэгдээхэйгээ өсгөж намрын сэрүү ороход чимээгүйхэн хоёр хоёроороо нисэж урин дулаан өмнөд нутгаа зорьдог байсан биз ээ.

“Хүүхэд залуучуудын нэвтэрхий толь”-д хун шувууны тухай “хаврын цэлмэг тэнгэрт цайвалзах, гялалзах хун шувуудыг харсан хүний сэтгэл сэргэх шиг болно. Насан туршдаа хоёр биенээсээ уйдаж хагацдаггүй үхэвч, сэхэвч хамт явдаг хос хун шувууг хүн төрөлхтөн эрт дээр үеэс үнэнч шударга хайр сэтгэл, гоо үзэсгэлэнгийн тэмдэг болгон хүндэлсээр ирсэн түүхтэй. Хун шувуун үүр өндгөө хамгаалан нэг

нэгийгээ өмөөрөхдөө махчин шувуу төдийгүй үнэг чоныг ч дайрч далавчаараа унатал савж чаддаг зоригтой шувуу юм. Монголчуудын хууль цаазны бичигт XIII зууны үед хунг дархалсан тухай дурдсныг үзвэл энэ нь манай орны хамгийн эртний дархан цаазат шувуу болно” гэж бичжээ.

Түүхийн олон зууны туршид хөөгдөж, хэлмэгдэн зовж явсан Хор-Хиад, Хор-хори зонд хун шувууны цэвэр ариун цагаан өнгө, хоёр биеэсээ хагацдаггүй үнэнч ариун чанар, дайсантай учрах үед гарах түүний мятрашгүй эрэлхэг зориг нь хязгааргүй таалагддаг байсан нь дамжиггүй.

Хун шувууд цугларсан эх нутаг - Эргүнэ Хунгаасаа хувь тавилангийн эрхээр нүүн явахдаа Хори зонд хунт нутгаа санагалзаж Хун шувуугаар тотем хийж Ага, Хёлго нутаг руу нүүсэн биз ээ.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

*Лэглүүд хүгдүүд Б.Лувсанцэрэн
Дорнод аймаг Дашбалбар сум,
ахмад багш, АБТА*

ХЭЛЭ СОЁЛОО ДЭЭДЭЛЭЭ

*Хүн болохо баганаа гэжэ
Хэн бүхэн хэшээжэ ерэнэн
Эльбэрэлтэ найхан буриад ёһо
Элэнхэндэ шэнгэхэ уһан бэшэ*

Буриад түмэн гарбал түүхээрээ эртэнэй монгол хэлэтэнэй нэгэн тулдаа буриад хэлэ аялгахадаа монгол хэл бэшгэйгэй худлалда шухала хэрэгтэй болохо ушарһаа мүнөөгэй буриад зон үндэһэнэйнгээ буриад хэлэ аялга, үб соёлоо хадагалжа, наһатан буурлуудһаа үблэжэ абажа шадажа байнагдий үгы гү гэдэгтэ ултай һууритай хандаха шаардлагатай болоо. Энээндэ “Алтаргана” наадан шухалһаа шухала үүрэгтэй.

“Алтаргана” наадан дуу хуур уралигыг эрхимлэхэхээ гадна буриадай ёһо заншал, хувсаһа хунар, ажа байдал, хэл соёл, мал ажа ахы, байгаали дэлхэйдээ хандаха хандлага, шашин шүтлэгэ зэргэ үргэн ехэ асуудлыг хамаржа, хурал хутаар, һанал, бодлоо хөөрөлдөхө уулзалта, буриадай урданай ба мүнөөнэй амидарал ахыг харуулһан үзмэри үзүүлэх хэрэгтэй байна.

Дэлхэйд 500,000 буриад бий гэхэн тойм байдагһаа үнэндээ яг буриад ёһо заншал, хэл соёлоо һайн мэддэгын хэды бэлэй. Миний һанахада Ородой буриад ород тал уруугаа, илангаяа Байгалай саадхи буриад ороджоһон, Монголой буриад монгол тийшээ болоһон байхашэнди. Тийхэдэ Шинэхэндэ байгаа буриад буриадаараа үлэхэн һанагдана.

Ородой буриад ехэ гүрэнэй бодлогоор ороджоһон, гурав таһаржа һаланди амидаржа байна. Монголой буриадай гол зонхинь Дорнод аймагай Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул, Сагаан-Овоо, Эрэнсав, Хэнтий аймагай Дадал, Биндэр, Батширээт нютагта ажа һуужа байна. Мүн Сэлэнгэ, Хүбсэгэл, Булган, Төв аймагта бий. Эд буриадуудай ехэнхи барагинь хэлмэгдүүлэлтийн үеһээ буриад гаралаа нюужа, аймшагт он жэлнүүдыг туулахадаа буриад хэл соёл, хувсаһа болон бэшэ олон юмээ мартажа бүдэгэрһэн байна.

Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул, Сагаан-Овоогой буриад энэ талда хэбээрээһаа һүүлэй үеын залуушуулнай хэлэ аялга мартажа монголжохо болжо байна. Гээһаа хэлээ ор таһа мартаагү гэхэдэ арайш үгы, харин яриха һонирхол үгы байх шэнди. Энэнд юн нүлөөлнөв гэхэдэ оршон, мэдээсэл, һургуули гэх зэргэ болно.

Ородой буриадууд буриад хэл аялгаараа намуун удаан ярияашһаа 10 үгэнэй хахадыни ород байшна. Шэнэхээн буриад л яг буриад хэлэ аялгаараа яридаг гэжэ би боддогби. Үгын һүүл бага зэрэг ондоо.

Ород, Монгол, Шэнэхээнэй буриадай наһатайшуул уһан буриадаараа ярижа байна. Залуушуулнай тиймэ бэшэха.

Даяаршлал /глобальчлал/ гээшэмнэй хэтрээһаа бага яһатанай хэл хүнэхэ аюултай, ехэ үндэһэтэндэ бага нь уусажа хүнэдэг дэлхэйн түүхэ бэлэн бий. Уусажа хүнэхэ мүхэхэ үгын тулда юун туһалхав гэхэдэ хэл соёл, ёһо заншлаа гээхэ хаяха үгы, мартаха үгы байх хамагһаа шухала тэргүүнэй зорилто.

Манжа үндэһэтэн 200 гаран жэлдэ хятад, монголые эзлэн хүштэй байһаншһаа һүүлэй һүүлдэ тэрэ манжа хэлэ хятадта уусажа хүнэһэн бэлэй. Манж бэшэг түүхын архивт үлэһэн бэлэй. Хэлэ соёлоо мартаһаа улад гүрэншье хүнэхэ мүхэхын үлигэр манжхаям. Ийм гашуун түүхэ бэдинэй хажууда байгаае һанаха л хэрэгтэй. Түрэлхи хэлэ гээшэ тэр үндэһэтэн яһатанай тэнгэрын тамга юм.

Би нэгэн жэшэе хэлэхэм. Нэгэн эхэ хари холо ябаад ерэһэн нютагайнгаа хүнтэй уулзажа һонин һоримой хөөрөлдөхөд саадхи хүнийнь

-Францад танай хүбүүнтэй уулзаав. һайн һайхан амидаржа байһанан. Эжытэйм уулзажа хэлээрэй гээһэн гэхэдэ нь эхни ехээр баярлажа:

-Миний хүбүүн шамтай ямар хэлээр яринаб. Түрэлхи авар хэлээр ярьяа гү гэбэха, саадхи нь:

-Танай хүбүүн намтай францаар ярьяһан гэхэдэ хүгшэн эх уурлан сухалдажа:

-Тэрэшни миний хүбүүн бэшэ. Миний хүбүүнһаа авар хэлээрээ яриха ёһотой гээд ябашһан гэжэ Расул Гамзатов бэшэе. Энээнһээ харахада түрэлхи хэлэн ямар шухалань ойлгогдоно.

Ийм ушарһаа Д.Нацагдоржи “Үдэхэхэе һураһан түрэлхи хэлэн, Мартажа болохо үгы соёл” гэж дуулжа, Б.Ринчен “Шихнү шэмэг болоһон монгол хэлэн, Шин зоригто үбэгэ дээдсэйм үб ехэ эрдэни” гэһэн бэлэйл. Түүхэтэй үүхтэй буриад түмэнэйм түрэлхэ хэлэн түмэн үедэ мартагдаха ёһо үгы. Хүн түрэлхитэнэй хүгэжэлэй хурдаһаа, хүрдэһээ гээгдэжэ үлэжэ болохо үгыни ойлгосотой. Урданайнгаа юмэнһээ абахыени абажа, гээхыени гээхэ зүб. Гээжэ мартажа болохо үгыни хэл соёл /суял/ бэлэй.

Энэ ушарһаа:

1. Буриад зон өөһөд хоорондоо, гэртээ заалһаа буриадаар яриха
2. Хойшо үедээ омог ураагаа мэдүүлхэ
3. Буриадай атлас олон хэлээр бэшэжэ гаргаха
4. Үхи хүбүүдээ багаһаани сэбэр буриадаар яриулжа хургаха
5. Буриад һомоной хургуулида буриад хэлэ зааха
6. Хүүгэд, залуушуулай дунд буриад дуу, шүлэгэй тэмсээн урилдаан хэхэ

һаналаа та бүхэндэ хүргээд:

Заян набаагаа бэдирэжэ
Зүдэрэжэ тэнэһэн буриадни
Бадан ёгоо зорижо
Будлижа нүүһэн буриадни
һартай нартай хурбаада

Һарнижа зутарһан буриадни
Хуби заяанай шуурганда
Хахасажа һалаһан буриадни
Эдэрээтэй түүхын тальхида
Элдүүрни ханаһан буриадни
Эрин сагай нугашаада
Эрини хүсэһэн буриадни
Абал ээжынгээ һургаалые
Андуу үгыгээр дахахавди
Арадхан зонойнгоо гуримые
Абажал хододоо ябахабди
Хүхэ мүнхэ тэнгэридээ
Зальбаржа мүргэжэ байял
Хүриһэтэ алтан дэлхэйгээ
Хүндэлжэ шүтэжэ ябаял
Уг гаравал түүхээ
Мартажал яажа боллолтойв
Унаһан үдэһэн нютагаа
Орхижол яажа хаялтайв гэжэ дуулнав

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Лэглүүд хүгдүүд **Б.Лувсанцэрэн**
*Дорнод аймаг Дашибалбар сум,
ахмад багш, АБТА*
Л.Цэрэнчимэд
*Дорнод дээд сургуулийн багш,
Докторант*

УГИЙН БИЧИГ ХӨТЛӨХ УЛАМЖЛАЛ, ШИНЭЧЛЭЛИЙН АСУУДАЛД

Буриадын уг гарвал үүх түүхийг олон эрдэмтэн судалсан бүтээлд элэнц хуланц, эцэг өвгөдөө мартагчийн тулд өвөг дээдэс маань уг шагаа олон янзаар уламжлан бичиж ирсний нэгээхэн хэсэг болох угийн бичиг чухал байр эзэлдэг юм. Уг удмаа мэдэхгүй хүнийг мал адгуус, сохор номин, ойд төөрсөн сармагчин лугаа адилтган, үр хүүхдэдээ хар багаас нь омог удмыг цээжлүүлэн тогтоолгож хүмүүжүүлдэг байжээ. Амар мэндээ мэдэлцэн танилцах, анд нөхөд бололцох, бэр хүргэнээ сонгох зэрэгт уг гарвал омгоо мэдэлцэх шаардлагад угийн бичиг гол үүрэгтэй байсан бөгөөд энэ нь цус ойртохоос хамгаалж, хойч үед эрүүл саруул, оюун билэгтэй үр хүүхэд төрөхөд чиглэгдсэн ардын маань ариун сайхан уламжлал, арга ухаан байжээ. Ахмадууд бага балчир хүүхэдтэй уулзахдаа ямар омгийн, хэний хүү, охин билээ гээд цааш хэдэн үеийг тоолуулдаг байлаа. Энэ уламжлал тусгай бодлогоор тасарсныг одоо сэргээж буй нь чухам нүдээ олсон буянт үйл билээ.

Эртний энэ сайхан угийн бичиг, гэрийн түүх тасраагүйсэн бол эдүгээ бие биенээ энд тэндхийн эрлийз хурлийзаар элдэвлэн дуудахгүй байсан бизээ. Буриадын дээд элэнц Баргабаатар Илиүдэй, Буриадай, Хоридой хэмээх 3 хүүтэй, Илиүдэй Алтай Хангайгаар, Буриадай Соёны уулс, Байгалын баруугаар, Хоридой Байгалын өмнөд нутаг, Хэнтийн Бурхан Халдунаар нутаглан өнөржсөн хэмээн домоглон өгүүлдэг бүлгээ. Хоридой мэргэний Баргажингоогоос Алунгоо төржээ. Дараах гэргий Шаралдайн төрүүлсэн

1.Галзуудаас:

- а. Доргош
- б. Сарвад
- в. Жэнхэн
- г. Дааганхан
- д. Хабагаш
- е. Эршэм
- ё. Онход
- ж. Дэлдгэр
- з. Хатайл
- к. Нохой ураг

и. Чоно

л. Ользон нийт 12 хүүхүүр

2. Хуацайгаас:

- а. Бариушхай
- б. Бэгтэр
- в. Боохой
- г. Онгор / Хонгор/
- д. Тогтор / Товтор/
- е. Цагаан малгайт
- ё. Баавгар
- ж. Харилхан

з. Тавхал нийт 9 хүхүүр

3. Хүгдүүдээс:

- а. Улаалзай
- б. Төмөрчин
- в. Бариухай
- г. Нохой ураг
- д. Байтай
- е. Лэглүүд
- ё. Хавшигтай нийт 7 хүхүүр

4. Гучидаас:

- а. Мэргэн шар
- б. Бөх хар нийт 2 хүхүүр

5. Шарайдаас:

- а. Худанц
 - б. Ахайд
 - в. Долоод
 - г. Тоботой
 - д. Дэлдэй
 - е. Хагшууд
 - ё. Сүнид нийт 7 хүхүүр
- Удаах гэргий Нагатайгаас төрсөн

6. Харганаас:

- а. Моотгон харгана
- б. Хүхнэд
- в. Хуран
- г. Онход
- д. Тангад
- е. Авхан
- ё. Бариахай

ж. Баатархаан /Баатаржаан/

з. Хоодой нийт 9 хүхүүр

7. Худайгаас:

- а. Кудуй
- б. Хар тулуй
- в. Хонтон
- г. Бийсхэй
- д. Залгиур
- е. Зэмхэн
- ё. Михан
- ж. Алгуй нийт 8 хүхүүр

8. Бодонгуудаас:

- а. Суурь бодон
- б. Оргодой бодон нийт 2 хүхүүр

9. Халбингаас:

- а. Гутаар
- б. Хуригай
- в. Мэнгэй
- г. Жирхэн нийт 4 хүхүүр

10. Цагаанаас:

- а. Тунхин 1 хүхүүр

11. Батнайгаас

- а. Догшид
- б. Заямха
- в. Шалдан
- г. Бухай
- д. Хэдгэнэ
- е. Малаан нийт 6 хүхүүр

Ийнхүү Буриадын 11 эцгийн 67 хүхүүр зон болжээ. Буриадын угийн бичиг Баргабаатараар эхэлдэг бөгөөд уг хүн нь түүхэн хүн үү? домгийн хүн үү? гэдэг нь тодорхойгүй асуудал. Түүнийг Монголын Түмд улсынх, Бөртэ чонын дүү, Төвдийн Алтан хааны түшмэл, Тогоонтөмөрийн хүү, Буриадын элэнц эцэг, омгийн ахлагч гэх мэтээр бичиж иржээ. Зарим эрдэмтэд Баргабаатарыг 10-р зууны үеийн хүн гэсэн байдаг. Юутай ч буриадын элэнц эцэг нь үнэн болов уу? Урьдын түүхчид ялангуяа шашны түүхчид монголын хаад, суут хүмүүсийг Энэтхэг, Төвдийн ийм тийм хааны удам гэж бичдэг байсан. Буриадын 11 эцгийн үүсэл манай эриний үед ч юмуу? бүр эртний байж ч магадгүй. Одоогийн 11 эцгээр омог хүхүүрээ бүртгэж ирсэн нь уламжлалаа хадгалсан түүхэн үнэн ч орчин үеийн шаардлагыг төгс хангахгүй болжээ. Иймд омог хүхүүрийн бүртгэлийг улам боловсронгуй болгон эхнэр нөхөр хоёуланг айлын хос баганаар үзэж хоёулных нь омог хүхүүрийг, эцэг эхийн талынхныг бүртгэж хаана амьдарч буйг тэмдэглэсэн гэрийн судартай болох хэрэгтэй. Ингэх нь удам угсаа, ясан цусан төрлөө үр хүүхдэдээ мэдүүлж, хожмын болзошгүй цус ойртолт, оюуны хомсдолтой хойч үе төрөхөөс сэргийлэх зорилготой билээ.

Ц.Дамдинсүрэн гуайн зохиол “Хачин хурим” шиг болохоос болгоомжлоход тустай. Угийн бичиг гэрийн судраа хуучнаасаа дэлгэрүүлэн хөтөлж, ясан цусан төрлөө яаж тэмдэглэхийг жишээ болгоё.

Абхан харгана Дондог, суурь бодонгууд Дулам нарын хүүхдүүд

1. Дондогийн Бор- абхан харгана

2. Дондогийн Цэцэг- суурь бодонгууд /эхээ дагаж ирсэн учраас/ гэж хөтлөхөөс гадна

Дондог миний аавын хамаатан.....

ээжийн хамаатан.....

Дулам миний аавын хамаатан.....

ээжийн хамаатан.....

гэх мэтчилэн аль сум, аймаг, хотод байгааг тодорхой бичиж “Тэрийн судар” хэмээн уламжлан хадгалж байх хэрэгтэй. Өрх толгойлсон эхчүүд хаяад явсан, салаад одсон эрчүүдээр хүүхдээ овоглох хэрэггүй санагдана. Үүний оронд эхээс л хүн төрөхөөс хойш өөрөөрөө омгоо бичих нь зүйтэй. Угийн бичигт эмэгтэйчүүдийг орхидог буруу. Хүүгүй хүний омог удам тасрахгүйн тулд басгадаа өөрийн омогтоо хөвгүүдийн нэгэн адил бичиж, удам залгуулан хөтөлбө. Хүүгүй айл удам судраа таслахгүйн тулд айлаас хүү үрчилж авдаг нь юуны буруу байхав. Гэхдээ үрчилсэн хүү нь өөр яс цусны хүн шүү дээ. Иймд өөрийн мах цусны тасархай охин үрээрээ удам залгуулан угийн бичигт бичих нь зүйтэй. Оюунтай эцэн олон эмэгтэйчүүд улс орныхоо төлөө, удам угсааныхаа төлөө гавьяат үйл бүтээснийг судар шастирт тэмдэглэн үлдээснийг бид мэднэ. Эмэгтэй хүнийг угийн бичигтээ оруулдаггүй нь эм хүн эрийн боол, гэрийн зарц гэж үздэг балар бурангуйн ёс бөгөөд үүнийг өөрчлөх цаг нэгэнт болжээ. сумын хэмжээнд хүйсийн харьцааг авч үзвэл эмэгтэйчүүд олон, төрсөн хүүхдийн дийлэнх нь охид, ахмад настны олонх нь хөгшид, өвгөд цөөн байна. Энэ юуг өгүүлдэд байна вэ? гэвэл:

1. Хүйсийн харьцааны тэнцвэрт байдал алдагдаж байгааг

2. Хүүгээрээ удам залгуулна, хүү төрөөсэй гэсээр байтал удам тасрах зам руу дөхөж явааг харуулж байна.

Яг үнэндээ үр хүүхэд, ар гэр, эр нөхрийн өнгөтэй өөдтэй, цэвэр цэмцгэр явахын гол зүтгэлтэн бол эмэгтэйчүүд, эхчүүд мөнөөс мөн. Ялангуяа залуу үеийнхэн нөхөр нь нөхөр шиг, эхнэр нь эхнэр шиг байж ирээдүйн эцэг эхчүүд болох үр хүүхдээ ёс журамтай хүмүүжүүлж, удам судраа зааж сургадаг байя. Одоогийн хүүхдүүд өвөө эмээ гэхээс бус нэрийг нь мэдэхгүй байгаа нь судалгаанаас харагдаж байна. Ургийн алтан хэлхээ болсон угийн бичгээ удам дамжуулан хөтлөх нь ухаант хүмүүн, улс үндэстний умартаж болшгүй өв соёл. Энэ эмхэтгэлдээ Дашбалбар суманд 2006 онд оршин буй Ага буриадын 8 омгийн хүмүүсийг хүхүүр, дээд үетэй нь багтаахыг зорьсон ч зарим хүн омог, хүхүүр, дээд үеэ сайн мэдэхгүйгээс орхигдсон буруу болсон зүйл байхыг үгүйсгэхгүй. Өрхийн нэрийг багийн засаг дарга нарын хүн амын бүртгэлийг гол болгов. Дээд үе омог хүхүүрийн нэрийг уулзсан хүн бүрээс шахам асууж бичсэнээс гадна Улаанбаатарт 1966 онд хэвлэгдсэн Сумьяабаатарын “Буриадын угийн бичээс”, Агад 2001 онд хэвлэгдсэн Самбуев Лхасран Самбуевичийн “Родословное письмо Шарайтского рода Агиснких бурят” зэрэг ном, Дашбалбар сумын иргэн Бавуудоржийн Батмөнх, Базаргүрийн Батмөнх, Аюушийн Батмөнх, Лхасүрэний Александр нарын хувийн угийн бичгийг үзэж ашигласнаа дурдъя.

Энэхүү угийн эмхэтгэлийг урьдын угийн бичгээс ойлгоход хялбар болгохыг зорьсон билээ. Миний олж үзсэнээр угийн бичгийг хөтөлж ирсэн нь модны мөчир маягаар бас шугаман хэлхээсээр залгуулан бичсэн байдаг. Энэ нь олон хуудас дамжуулан тусгай дугаар тавьж хөтөлдөг нь хүн бүхэн авсаар ойлгоход бэрхшээлтэй санагдсан учир энэ угийн бичгийг орчин үеийн болгон, омог хүхүүрээр нь ялган бичихдээ дээд үе, одоо байгаа айл өрхийн дугаар, өрхийн хүмүүсийн нэрс (эрэгтэй, эмэгтэй) гэсэн хүснэгтээр үзүүлэв. Уг өрхийн дугааргүй хүснэгтэд бичигдсэн хүмүүс бол хадамд гарсан эмэгтэйчүүд болно. Тухайлбал:

Хүгдүүд

1.Лэглүүд хүгдүүд

Дээд үе	Өрх ¹	Өрхийн гишүүдийн нэр	
Баргабаатар Хоридой Хүгдүүд Лэглүүд Долдой Таанаг һандгай Эрхин Амхай Сэсэг Шэрэм Улам һартаха Хабрушка Бадага Базар Мэхий Халзан Холхоонт Адууч Цонхоо Санжмятав 1.Бүд 2.Хоньчин ↓ Дугарсүрэн	1.	Бүдийн Лувсанцэрэн Л.Цэрэнчимэд	
	2.	Д.Ганхуяг Г.Содмэргэн Г. Цогтмэргэн Г. Гэрлээ	
		3.	Д.Батхуяг Б.Номин-Эрдэнэ Б. Гармаа Б. Батхишиг
			4.
	5.		
		6.	
	7.	Дашийн Дашдорж Д.Дашжаргал Д.Дашжавхлан Д.Цэрэндулам	

Буриад судлал №1 (001)

хандгай Эрхин Амхай Сэсэг Шэрэм Улам хартаха Хабрушка Бадага Базар Мэхий Халзан Санхир Данжин Жаргал Даш	8.	Дашийн Дашдаваа Д.Энхцэцэг Дашдаваагийн Даваажаргал
Баргабаатар Хоридой Хүгдүүд Лэглүүд Долдой Таанаг хандгай Эрхин Амхай Сэсэг Шэрэм Улам хартаха Хабрушка Бадага Базар Мэхий Халзан Санхир Данжин Жаргал	9.	Жаргалын Чимэддорж Ч.Дэмид Ч.Дэжидмаа Ч.Чимэдмаа Ч.Мөнхцэцэг

гэх жишээтэйгээр бусад омгуудыг бичсэн.

Өвөг дээдсийнхээ нэрийг монгол бичгээр бичсэнийг уншиж ойлгохдоо буруу ухаарсан тал байна гэж үзээд зассанаа хаалтад бичлээ. Жишээлбэл:

Малчин гэснийг Мэлзэн (Халзан гэсэнтэй адил үг). Бухиан гэснийг Бүхээн, Шүлхий гэснийг шүлөөхэй, Мэлхий гэснийг Мэлхээ (Мэлһээ) галын тэнгэр гэсэн үг хэмээн ойлгож бичив.

Энэхүү угийн бичгийг тулгуур болгож ураг төрөл, удам угсаагаа дээдлэх, өрх гэр бүр цаашид үргэлжлүүлэн хөтлөх, үр хүүхдэдээ дээд үе, төрөл саднаа мэдүүлэх зэрэг ажлыг хийнэ гэдэгт итгэж байгаагаа илэрхийлье.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

*Бодонгууд Намдагийн Лхагвадорж,
МАН-ын Эрдэм шинжилгээний
хүрээлэн, сэдвийн удирдагч, Ph.D.*

ЗАЯН НАВАА БУРИАД ДУУ БА БУРИАДУУДЫН УГ ГАРВАЛ

Товч хураангуй. Заян Нава эртний буриад дуугаар Буриадуудын уг гарвалыг судлан тодорхойлов.

Түлхүүр үг. Буриад дуу, уг гарвал

Оршил

Эртний дууны үгээр угсаатан, үндэстний уг гарвалыг этнографи, этногенезийн шинжлэх ухааны үүднээс шинжлэн судлах нь чухал юм.

Судалгааны ажлын зорилго: Заян Нава эртний буриад дууны үгээр Буриадуудын уг гарвалыг судлах зорилго тавив.

Судалгааны ажлын арга зүй: Нэн эртний гэж үзэж болох Заян Нава буриад дууг сонгон, дуунд байгаа Заян ба Нава хоёр үгийг дэлхийн хүн төрөлхтөний түүхэн хөгжил, Соёл иргэншлийн анхдагч голомт нутгийн нэршил, нэр зүйн хайлтын судалгаан дээр үндэслэн, эрт, эдүгээгийн судар бичгийг шүүн судалгаа хийв.

Өөрт археологи, этнографи, жинхэнэ антропологи гурвал ухааныг багтаасан антропологи ухааны арга зүй, аргачлалыг баримтлав.

Судалгааны ажлын үр дүн: Заян Нава хоёр бадаг Буриад дууны үгийг Кирилл-Монгол бичгээр Төв Монгол аялгад хөрвүүлбэл:

1. Заяа заяа заяана л
Заян Нава миний л
Заян Нава хоёр нь л
Жааханы минь л аялга.
2. Байдаг байдаг байдал нь л
Байдаг Ёс миний л
Байдаг Ёс хоёр нь л
Багаханы минь л аялга.

Дуунд буй Заян үг нь арабаар Zaiyan, кириллээр Зайян бөгөөд Нил мөрний адаг хөндий, Арабын Бүгд Найрамдах Египет улсын нийслэл Кайр хотоос баруунаа хойт өргөргийн 31°24', зүүн уртрагийн 31°30' орших газрын нэр /1/ болно.

Дуунд байгаа Нава үг нь арабаар Nawa, кириллээр Нава бөгөөд Нил мөрний адаг хөндий, Арабын Бүгд Найрамдах Египет улсын нийслэл Кайр хотоос баруунаа

Заян газраас баруун тийш 14 минутын зөрүүтэй хойт өргөргийн 30⁰14¹, зүүн уртрагийн 31⁰ 16¹ орших газрын нэр /1/ болно.

Одоогийн Ухаант хүн, *Homo sapiens* Эх дэлхийн зөвхөн нэг л цэг Африк тивийн Төв хэсгээс голомтлон үүссэн /2/ бөгөөд Хүн төрөлхтөний соёл иргэншлийн анхдагч голомт нь Африк тивийн Нил мөрний адаг хөндий /2/ одоогийн Арабын Бүгд Найрамдах Египет улсын нутаг дэвсгэр болно.

Ухаант хүн голомтлон үүссэн Африк тивийн Төв хэсэгт тухайлбал: Бүгд Найрамдах Ардчилсан Конго Улсын Дээд Конго мужийн Исиро хотоос зүүнээ эх авч, Непоко голтой нийлэн Конго мөрөнд цутган урсах Нава нэртэй гол /3/ байгаа нь бидний дэвшүүлж буй таамаглалыг баталж, одоогийн Буриаддууд нь Ухаант хүн голомтлон үүссэн бүс нутгийн нэр болон Хүн төрөлхтөний Соёл иргэншлийн анхдагч голомт нутгийн нэрээ эрт өнийн дуундаа өвлөн үлдээжээ гэж нэгтгэн дүгнэж байна. Ухаант хүн голомтлон үүссэн Африк тивийн Төв ба Зүүн хэсгээс Африк тивийн Нил мөрний адаг хөндийд Хүн төрөлхтөний Соёл иргэншлийн анхдагч голомт үүсч, эндээс тархан нүүдэллэж, одоогийн Бүгд Найрамдах Хятад улсын төв хэсэг, Монгол улсын нутаг дэвсгэр дээр Хоёрдогч угшлийн дорнод голомт бий болсон бөгөөд Өвөг Буриаддууд уг гарвалын нутгийн нэрээ дуундаа шингээн, зүүн хойшлон их нүүдэллэхдээ шинэ газар орныг нэрлэн, түүхэнд бичиглэн үлдээжээ. Тухайлбал: Нил мөрний адаг хөндийгөөс их нүүдэллэхдээ хойшлон Бага Ази Арабын Бүгд Найрамдах Сири улсын нутаг дэвсгэрт газар зүйн солбилцолын хойт өргөргийн 32⁰ 53¹, зүүн уртрагийн 36⁰ 03¹ орших газрыг Нава /1/, зүүнчлэн Ирак улсын төв муж /4/, зүүн хойшлон БНХАУ-ын Төвдийн өндөрлөг, Амдогоос хойш, Тянь-шань, Тэнгэр уулын хормойг /5/ Заян Нава гэж нэрлэн түүх бичлэгт үлдээжээ.

Хүний дээд өвөгт хамаарах 23-16 сая жилийн өмнө амьдарч байсан

Hominoidea: Proconsueids: Кени улсын баруун нутгаас, Хүний овогт хамаарах 3,8-3 сая жилийн урьд амьдарч байсан *Hominoidea Australopithecines afarensis* Танзани улсын хойд нутгаас, Хүний төрөлд хамаарах 2-1,6 сая жилийн өмнө амьдарч байсан *Homo: Homo habilis* Кени улсын зүүн нутгаас, Хүний зүйлд хамаарах 300,000-35,000 жилийн урьд амьдарч байсан *Homosapiens: Archaic Homo sapiens* Африк, Европ, Ази тивээс, хүний зүйлд хамаарах 100,000 жилийн өмнө амьдарч байсан *Homo sapiens sapiens* /2n=46/ Эх дэлхийн 5 тив бүрээс археологийн олдвор байдлаар олдож /6/ хүний гарал үүсэл хувьсалыг тодорхойлогч түүхэн материал болсон юм.

Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс эртний доод чулуун зэвсгийн палеолит дэд эрин, эртний палеолитын Шелль буюу Аббевиль үеийн 400,000-100,000 жилийн өмнө амьдарч байсан эртний өвөг хүн-Архантрон археологийн олдвор /7/ олдсон.

Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын нутаг Цагаан агуйгаас олдсон 800-750 мянган жилийн өмнөх түүхэн дурсгал болох халтар манан чулуун эдлэл нь хийц болон урлах арга барилаар эртний доод чулуун зэвсгийн палеолит анхдагч эрин, эртний палеолитын Шеллийн урьдах буюу Олдувай үеийнхтэй ижил байсныг /8/ тогтоосон нь Ухаант хүн голомтлон үүссэн.

Африк тивтэй Төв Ази, Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс олдсон архелогийн эд өлгийн зүйл хүн холбоотойг давхар илтгэж байна. Хүн төрөлхтөний анхдагч соёл иргэншлийн голомт Хойт Африк, Египетэд МТӨ 3110 онд, эдүгээгээс 5120 жилийн тэртээ үүссэн ба Эртний Египетийн 3-р гүрэн болох Хүн улс, Hunu МТӨ 2638-2615

онд нийтдээ 23 жил оршин тогтноод Египетийн 4-р гүрэнд улс төрийн байр сууриа тавьж өгсөн бөгөөд Монгол улсын нутаг дэвсгэр дээр МТӨ 202-176 онд /9/ эдүгээгээс 2210 жилийн тэртээ Төв Азид Соёл иргэншлийн анхдагч голомт нутгийн Хүн улстай /10/ ижил нэртэй дэлхийн анхны нүүдэлчдийн гүрэн Монгол угсааны Хүн улс оршин тогтож байсан нь улс гүрний нэршил хүйн холбоотойг илтгэнэ. 1240 онд зохиогдож бидэнд хятад үсэг, монгол хэлээр уламжлагдан ирсэн “Монголын Нууц Товчоо” /11/ түүхэн зохиолд бүх Монголчуудыг Бөрт Чоно, Гоо марал хоёроос үүссэн гэж бичсэнээс улбаалан Тэмүүжин Чингис хаанаас урьдах удмын үеийг сэргүүлэн тооцож үзвэл, МТ 658±5 онд Монгол угсаатан, үндэстний хувьд бүрэлдэн бий болсон гэж үзэж болох юм.

Энэ дүгнэлт нь бүхэлдээ одоогийн Монголчуудын антропологи хэвшил бүрэлдсэн этногенетик, краниологи судалгаагаар /12/ давхар батлагдаж байна.

Шүүн хэлэлцэхүй. Заян Нава дууны өөр хувилбарыг А.Оюунтунгалаг 2004 /13/, Б.Ширнэн 2005 /5/, Г.Гантогтох 2005 /14/ нар болон бусад судлаач эрдэмтэд дурьдсан байдаг бөгөөд одоогоос 2100 жилийн тэртээ, МТӨ 90 онд зохиогдсон /5/ гэж үзсэн байдаг.

Дорнод аймгийн Баяндун сумын нутаг Адуунчулуун гэдэг газар Заян Нава буриад дууны монгол бичгээрх 2 бадаг дууны үг, ая нотыг сийлсэн гэрэлт чулуун хөшөө сүндэрлэж байдаг.

Угсаа гаралаа өнө эртний дуундаа өвлөн үлдээсэн Дэлхий дээрх одоогоор мэдэгдэж буй цорын ганц Монгол угсаатан нь Буриад зон болох нь бидний судалгаагаар тогтоогдов.

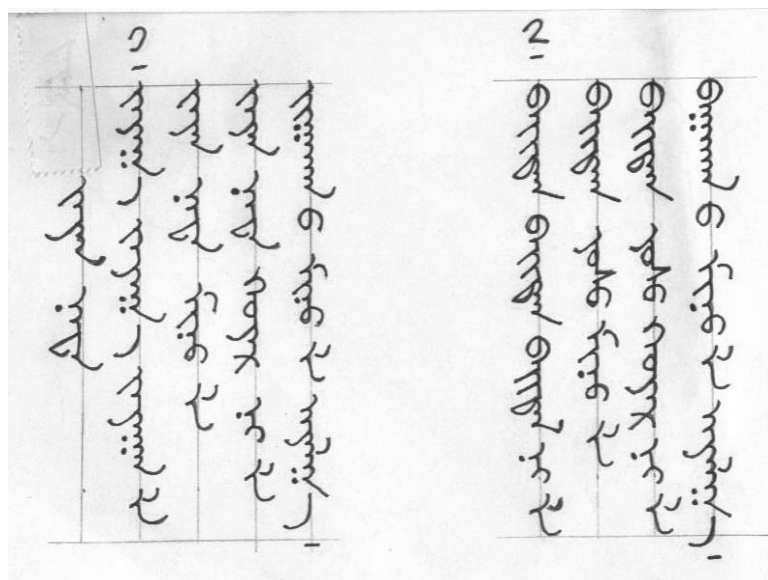
Дуунд гарч буй Заян болон Нава дууны үг нь араб бичгээр Ухаант хүн голомтлон үүссэн Төв Африк болон хүн төрөлхтөний анхдагч соёл иргэншлийн голомт Хойт Африк, Нил мөрний адаг хөндийн гол болон газрын нэршлээр хадгалагдсан үлдсэн байна. Заян Нава дуу нь эдүгээгээс 4623 жилийн тэртээ зохиогдсон гэх үндэслэл байна. Африк тивийн Танзани улсын Олдувайн чулуун зэвсэг урлах арга барилтай ижил байгаа нь бидний дэвшүүлж буй шинжлэх ухааны таамаглалыг давхар баталж байна.

Дүгнэлт

1. Дуунд гарч буй Заян ба Нава гэдэг үг нь угтаа Хүн төрөлхтний Соёл иргэншлийн анхдагч голомт нь нутгийн нэр байна.

2. Буриадууд угсаа гарвалаа өнө эртний дуундаа өвлөн үлдээсэн байна.

3. Одоогийн Буриадууд нь Монгол угсаатны язгуур угшил болно.

Summary

1. The words Zaiyan and Nawa in the song are name of a primary hearth place of Human kind civilization
2. Buriads inherited the history of their own origin in the song of immemorial period
3. Current Buriads are forebears of Mongolian nation

Ашигласан хэвлэлийн жагсаалт

1. Словарь географических названий Арабских стран. В дух томах. Т 1. Москва. Наука . 1973. 358 с. с.199, 324
2. В.П.Алексеев 1985. Человек. Эволюция и таксономия . Некоторые теоретические вопросы Москва. Наука. 286 с .с.108
3. Атлас Мира. Африка , Москва . ГУГК 1982.38 с .с.33
4. Д.Жаргалсайхан 2006. ТҮ 25 телевизийн Би нэвтрүүлгийн 12-р сарын 16-ны өдрийн ярилцлага
5. Б.Ширнэн 2005. Буриадын нүүдэл-хэл аялгууны учир. Түүх хэл шинжлэл. УБ Admon. 162 х. х.11,17
6. С.Р.Kottak 1994. Anthropology. The Exploration of Human diversity NY.Mc Graw – hill. 604 p. p.121
7. Д.Дорж 1990. Каменный век Монголий. Диссертация. Новосибирск. ИИФФ СО АН СССР 37 с. с, 32
8. С.Бадрал 2001 Монголын эртний чулуун баримлын судалгаа. Зэрэг горилсон зохиол. УБ. МУБИС. 174 х
9. Сэр-Оджав 1971. Древняя история Монголии. Автореферат диссертации. Новосибирск. СО АН СССР 27 с. с.15
10. The Encyclopedia Americana.v.10.Egypt-Falsetto. Danbury. Crolier. 2000. 862 p. p.33
11. Монголын нууц товчоо. УБ. Мөнхийн үсэг. /1240/ 2005. 287 н. н. 7
12. Д.Түмэн 1985. Вопросы этногенеза Монголов в свете данных палеоантропологи и. Диссертация .Москва. ИОЭБ АН МНР. 175 с .с.159
13. А.Оюунтунгалаг 2004. МУ-ын Буриадууд. УБ. Урлах эрдэм. 262 х. х.220
14. Г.Гантогтох 2005. Дашбалбар, дашбалбарынхан. Нутгийн тайлбар толь. УБ. Өнгөт хэвлэл. 240 х. х.77
15. Х.К.Баранов 1970. Арабско – Русский словарь. Книга 1, 2. Около 63 тыс. слов. Москва. СЭ. 1173 с.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Осорова С.Г.,
к.ф.н., доцент БГУ

МҮНӨӨ ҮЕЫН БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛ: ОРШОН БАЙДАЛЫЕ ШЭНЖЭЛГЭ

Һүүлшын жэлнүүдтэ боложо байгаа гүрэн түрын хубилалтанууд бүхы ажабайдалай ябасада нүлөө үзүүлһэниинь эли. Уран зохёол шэнжэлдэг эрдэм ухаан шэнэ шэглэл баримталан һонин асуудалнуудые элирүүлхые оролдоно.

Мүнөө үеын үргэлжэлһэн ба зүжэглэмэл зохёолнуудые хараад үзэе. Буряад зохёолнууд соо хүнэй хэһэн хэрэг, үри хүүгэдэй худаһан соо угай мүнхын түрэл зүйлэй тэмдэг (генетический код) Саг ба Байра байдал гээшые һэтэ сохин гарадагые, урданайнгаа абажа ябаһан шуһанай сохисые шэнэ хараа бодолтойгоор шэнэлхэ ёһые шэнжэлнэ. Уран зохёолшод Доржо Эрдынеев, Цыдып Цырендоржиев, Цырен-Дондок Хамаев, Бато-Мүнхэ Пурбуев, Александр Лыгденов ба бусад үйлын үрийн хойшолониие тон гүнзэгыгөөр үзэжэ, хүнэй бээрээ, хэлэрээ, сэдхэлээрээ буян гү али нүгэл үйлэдэжэ ябадагые тобойсо харуулхадаа, Буддын шажанай суртал дээрэ түшэглэнэ гэхэдэ алдуу болохогүй байна. Цырен-Дондок Хамаев «Базаарай харханууд», «Һубай һамар», «Ангирай гуниг» туужанууд соогоо мүнөө үеын буряад эрэ хүнэй ажабайдалда анхаралаа табина. «Базаарай харханууд» туужа соо буряад эрэ хүнэй гасалан, сэдхэл доһолгомо ябадал шүүмжэлхэдэ тоонто нютаһаа үнэтэй сэнтэй газар дайда үгы гэһэн ойлгосо Шаглайда олгуулна. Төөрижэ, зобожо ябаһан Шаглайн түрэл нютаһаа, тоонтоёо бусалга хадаа уран зохёолшодо дахинаа хүн боложо мүндэлһэн мэтэ боложо ехэ найдал түрүүлнэ. Түрэл нютаһаа холуур, хари газараар ажа амидарал уран зохёолшод заатагүй дэлхэй дайдын ба сагай харилсаатай холбодог байна. Угайнгаа тойрогһоо таһарһан Тагарай өөрынгөө ябадал тухай бодомжолго баһал удхатай. Теэд хари газараар Тагарай тэнүүлтэһэнэйнь үрэ: нютаһаа эрьен ерэхэдэ, дүтынгээ нүхэдые һэегүй доромжолон, гомодхолдо оруулна. Гэбэшье энэ туужын «гурбан ондоо гүрлөө» хуби заяатай нютаһаа эрэшүүлэй – Эрдэниин, Осорой, Тагарай уулзалга уран зохёолшодо угай асуудал шийдэхэдэнь өөрын арга олгуулна. Уран зохёолшын Эрдэниин зүгһөө – нэгэдэхи нюурһаа–домоглол өөрын үзэл бодолтой нэгэдэнэ. Хүн ба байгаали хоёрой холбоо, Эхэ байгаалиин өөрынгөө үринэрэй түлөө тэмсэл харуулхадаа, Цырен-Дондок Хамаев ангир шубуунуудые зохёолойнгоо бээ даһан дүрэнүүд, тэдэниие «хүн шанартай» болгон, хүнэй ба байгаалиин гашуудал зэргэсүүлэн гүнзэгы гүн ухаанай асуудал табина. Хара сагаан хоёрой тэмсэл: ёротой Ёдогоной нүгэл сагаан сэдхэлтэй Аягмагай һаһанай харгые асатан, гансааран үлэһэн А-аг ангирай ба Палам хоёрой үншэрэлгэ нэгэ хүнэй нүгэлэй эхитэй. Гэбэшье уран зохёолшын ойлгосоор хүн хадаа байгаалиин үри, байгаалитаяа нэгэн гэһэн бодол иимэ гайхалтай һонин, ойндо орошогүй Паламай

һанамжаар гэршэлнэ: «Юртэмсын иимэ жама ёһые хэншые ондоо болгожо, хубилгажа шадахагүй гэжэ мэдэжэ байбашье, Аягмаагайнгаа орожо ерэхые ходо хүлээдэг...» (1, 92 н.).

Доржо Эрдынеев «Адууһан төөлэй» гэһэн зүжэг соогоо түрүүн бэшэгдэһэн зохёолнуудайнгаа сэдэб үргэлжэлүүлнэ. Мүнөө үеын буряад хүнүүдэй саг зуурын хоорондохи зүйлнүүдтэ: түргэнөөр мүнгэ, зөөри олохо гэһэн шунахай сэдхэлдэ абтажа, эхэ байгаалия бузарлажа, тоножо абалганай хойшолониие ойлгохо, бодомжолхо тамиргүй Ойдоб үбгэнэй үхибүүдэй ябадалые шүүмжэлэл болоно. Зөөрийн хойноһоо сэдхэлээрээ орошоһон Дагдан, Эрхэтэ, Жалма гурбанай эхэ эсэгынгээ найдал һанаа бодол мүнөө дээрээ хүсэд бээлүүлээшыегүй һаань, зүжэгэй эсэстэ уран зохёолшо хүн бүхэндэнь саашадаа хара гү али сагаан харгы шэлэн абаха арга үгэхэдөө, бурхан багшын дүрэ тээшэ эсэгынь дорюун алхалга харагшадтаа, арад зондоо ехэ найдабари түрүүлнэ. Гансашье Сэдэбэй дүрын үгэнүүдээр бэшэ харин залуу Эрхэтэ хүбүүнэй арад зондоо тайзан дээрэһээ буужа сэхэ хандаһан хэлэлгэ уран зохёолшын өөрынэ үзэл гэршэлнэ: эхэ байгаалия гамнажа, сэдхэлээрээ сэбэр, эхэ эсэгээ хүндэлжэ, хүн шанараа алдаагүй ябалга мүнөө сагта буряад хүнэй һэшхэлэй олзо, нангин уялга болоно.

Мүнөө үеын буряад уран зохёолдо ажабайдалай гүн ухаанай һууриие тон гүнзэгыгөөр, буряад хүнэй шэнжэ шанарые шэнжэлгэдэ багаар абтаһан талаһаань гэхэ гү даа, нэгэ шэнэ бодолоор хүнэй сэдхэлэй байдал, сэдхэлэй болбосорол, хүнэй мэргэн бодол Цыдып Цырендоржиев зохёолнууд соогоо татана. «Хahasалган» туужын һуури ехэ гүнзэгы удхатай, уран зохёолшо урид хэлэгдэхэ үгэдөө хүнэй «һанаанда» зохёолойнгоо удха даалган үгэнэ. Сампил үбгэнэй һанаанда бүхы үнгэрһэн һанаанай харгы һанагдахадань, тэрэнэй зүбөөр зорилго гаргахадань, зүбөөр хүсэжүүлгэдэнь, зүбөөр бодолгодонь, зүбөөр суглуулгадань уран зохёолшо өөрынгөө һанал бодолоо нэгэдүүлэн, мүнөө үеын бодото байдалда хандасаяа гэршэлхые оролдоно. Цыдып Цырендоржиев эндэ ажамидаралай гүн удха, эсэгэнэрэй ба үри хүүгэдэй харилсаа холбоо шэнжэлэн, буряад хүнэй нарин бодолые тоонто нютагай татасатай үндэлэн, бүхы арадынгаа ерээдүй хуби заяан тухай бодомжолно. Сампил үбгэнэй өөрынгөө мартагдаһан буусаяа ошоходонь, Эхэ байгаали, оршон байдал, түрэл газарай Эзэн аргагүй баясажа, һанаандань зүб бодолнуудые түрүүлжэ, зүб Замда гаргана. Эндэһээ уламжалан уран зохёолшо түрэл арадынгаа мартагдажа байһан ёһо заншалда аргагүй гүнзэгыгөөр хандажа, дэлхэй дээрэ тоонто нютагһаа үнэтэй, сэнтэй газар дайда байхагүй, ехын, гүрэн түрын байра байдал һэргээхын эхин хүн бүхэнэй түрэхэн нютагтаа эзэн байлга гэһэн философско удха эндэ баримтална гэхэдэ алдуу болохогүй ха юм. Зүб бодолдо абтаһан Сампил үбгэнэй байдал уран зохёолшын һаналаар хүлээгдээгүй уулзалгын баярые асаран, бүхы гэр бүлын, оршон байдалай олон асуудалнуудые шийдэхэдэнь ехэ түшэлгэ болоно. Эндэ уран зохёолшын найруулгын аргуудай нэгэн гэхэдэ, газар талаһаа харахада юрэ бусын багахан тэмдэг гэжэ һанахада, саашадаа тэдэнь зохёолой удхын һабагша боложо ошоно. Сампил үбгэнэй гэрэй ставнин багахан нүхөөр үглөөнэй наранай гэрэлтэдэг туяа, хаба хүрэжэ сохигдонгүй үлэхэн шала дээрэхи хадаһан, тэрээнһээ хүүгэдэйн хүлдэ орохоһоо хойшо тороод лэ унадаг байһан үйлэ хэрэгүүд бүхы һанан соонь гансал һанаандань заһагдахар үлэхэн һаа, зохёолой түгэстэ уран зохёолшын һаналаар үбгэнэй хүүгэдтээ эблэл, буусадаа шэнээр гэрэй түбхинүүлхэдэй бодото дүүрэн

бүтээгдэһэн эдэ зүйлнүүдэй ушар найруулагшын гүнзэги мэргэн бодол гэршэлнэ. Уран зохёолшын ханамжаар, хүн энэ дэлхэй дээрэ ямаршые үйлэ хэрэг гансашые ханаандаа бэшэ, харин бодото байдалдаа, хэжэ ябаһан ажалдаа, гэр бүлынгөө, түрэл арадайнгаа, бүхы хүн түрэлтэнэй урда алдуутай, эндүүтэй ябадалаа сагааруулан, хайн хайхан ябадал дүүрэн түгэс бээлүүлхэ уялгатай, тиихэдэнь энэ дэлхэйтэй хахасалган үрэ дүнтэй, буянтай үнэн сэхэ ябадал хүнүүдэй ханаан сэдхэлдэ хэтэ мүнхэ байха байна. Сампил үбгэн наһанайнгаа ябадалай ушар удха жаран табан жэл соо хамта хууһан Мэдэгмаа хүгшэнтээгэй хахасалган болоходо үнэн ойлгожо, өөрынгөө зэмые мэдэрэн, үри хүүгэдэйнгээ ажабайдал зүбөөр эмхилэн, зүбөөр ажагуулгын харгыда гаргана. Эндэ уран зохёолшо өөрынгөө нарин мэргэн мэдэрэлые Сампил үбгэнэй сэдхэлэй доһолгомо бодолнуудтай хамтаруулан, буряад эхэнэрнүүдэй бодото хуури тухай үнэн асуудал табижа, хүнүүдэй ухаан бодолые хүдэлгэнэ. «Тээд юундэ бидэнэр эшээд юм гү, хитээд юм гү, эрэ хүнэй хатуу зан харуулха гээд юм гү - инаг гансануудаа энхэрдэггүй гээшэбибди? Хожом болоһон хойно хара буужа байнхаар! Манай буряад эхэнэр - онсо эхэнэр. Тээсбэритэй, шэрхи, ажалша, хайн ханаан онсо шэнжэтэй, нүхэр болоо хаа, үнэн сэхэ, хэдынэйшые сагта: хайнаар, дээгүүр ябахашни, унажа, дуһажа, шоройтой худхуулхашни... Юундэ тэдэниие ходо энхэрдэггүйбибди? Магад, энхэрээ хаамнай, үзэгдөө, харагдаагүй Ногоон Дара Эхэнүүд манай ажабайдалые бүри гоё, бүри дэлисэтэй болгохо байгаа гү? ...Тэдэндээ даамгай, анхаралтай, дулаан, энэрэлтэй байял! ...» (3, 14 н.) Туужа соо үе саг хоёр хэмжээндэ адли хүгжэн ошоходоо, нэгэ талаһаа үни үнгэрһэн эсэгийн дайнай бодото байлдаан, тагнуулшадай хархис дайсантай эрэлхэг тэмсэл ба мүнөө үеын ажабайдалай хүгжэлтэдэ ушардаг «дайсадтай» (үхэр хулуугшадуудтай, зугадаһан гэмтэ ябадалтануудтай, хүнэй зөөри дээрмэшэдүүдтэй), үбгэд болоһон тагнуулшадай тэрэ үеынгөө оньһо хэрэглэһэн тэмсэл уран зохёолшодо шэнэ арга боломжо олгуулна. Уран зохёолой нэрэ хэдэн удха абан ошоно: Сампил үбгэнэй түрүүн эндүүрэл гаргажа үри хүүгэдтээ хахасалган, инаглажа хууһан Мэдэгмаа хүгшэнтээ хахасалган, дайнда хамта ябаһан Дандар нүхэртээ хахасалган, айлшалан ерэһэн үбгэд тагнуулшадтаяа хахасалган, ханаандань ходо байһан дайнай үзэгдэлнүүдтэй хахасалган, наһан соогоо мүргэжэ ябаһан дасантаяа хахасалган, алтан дэлхэйтэй хахасалган, гэбэшье уран зохёолой хүлшын мүрнүүдтэ үбгэнэй ханаан сагаан бодол, сагаан гэрэл руу найдамтайгаар тэгүүлнэ. Цыдыш Цырендоржиев энэ туужа соогоо сагай хүрдэн эрьелдэжэ байдаг жама ёһые нэгэ хүнэй ажабайдалай ябадалаар шэнжэлэн бүхы хүн түрэлтэндэ хабаатай асуудалнуудые шиидэнэ.

Батомүнхэ Пурбуевай «Эрьехэ наран» зүжэгэй (гурбан хубиһаа бүридэһэн) гол удха «мүнөөнэй нүгэл нюдэн дээрэ» гэһэн арадай сэсэн үгэһөө эхитэй. Эндэ уран зохёолшо гүнзэги философско шэглэл нэгэ айлай ажабайдалай жэшээ дээрэ бүхы буряад арадай, саашадаа хүн түрэлтэнэй хүндүүлхэй асуудалнуудые шэнжэлэн харуулна. Зүжэгэй гасалантай зүйлнүүдые уйдхар гунигтай холбон найруулһан үйлэ мүнөө үеын буряад арадай ажабайдалтай нягта холбоотой байхаһаа гадна, уран зохёолшын хандаса Мэдэгма хүгшэнтэй ханалтай нэгэдэн үзэгдэнэ. Эндэ «байра» гэһэн үгэ олон удха бээдээ шэнгээжэ, уран зохёолшын хараа бодолые гэршэлжэ: гэр бүлын гуламта, түрэл зоной хүлдэ, хамтын байдал, саашадаа түрэл тоонто - буряад арадай нютаг, хүн бүхэниие гүнзэги бодолдо уряална. Баглаевтанай байра байдалаа бузарлаһан ябадалай (гэр байраяа буляалдаанай, хэрэлдээнэй, бэе

бээ намналгын) хойшолон зүжэг соо удангүй гараад ерэнэ, хэзээ сагта буряад зон хамтын байрын үүдэ татажа, эхэ эсэгээ гомдхоожо байһан юм, тиигэжэ эхил\эн харгые уран зохёолшо тон зүб шэнжэлэн табина. Зүжэг соо дүрэнүүдэй, үбгэн эсэгын (Арсентий – Арсалан), аша хүбүүнэйнь (Эдик – Эрдэни) үнэн нэрээ ололго ажабайдалай үндэһэтэй, юртэмсын ёһо гуримай һууридаа ороходонь, гэр бүлын асуудал зүбөөр эрхирэлэгдэжэ эхилжэ, сагай гүйдэлдэ зариманиинь баригдангүй уйдхарай зүйлдэ оруулагдана. Баглаевтанай гэр бүлын һэшхэлэй үүргэ Мэдэгма хүгшэндэ уран зохёолшо даалгахадаа, мүнөө үедэ үндэр һаһатай хүнүүд буряад арадайнгаа ёһо заншалнуудые бэээрээ, хэлээрээ, сэдхэлээрээ залуушулдаа дамжуулхыень, тиигээд тэдэнэй зүбөөр ойлголгодонь, зүбөөр ажаһуулгандь түшэлгэ болохыень найдана.

Мүнөө үеын буряад уран зохёолнууд соо оршон байдал үнэхөөрбөөшье сагай эрилтэдэ шухала, ерээдүй сагай арадамнай гүнзэгы асуудалнууд сэхэ, шанга зоригтойгоор шэнжэлэгдэн, баһа бүхы хүн түрэлтэнэй абажа ябаһан мэдэрэлтэй нэгэн: гүн ухаанай бодол, һайхан сагаан сэдхэл, тоонто нютаг, эхэ байгаали, «эхэ эсэгын буян» гэхэн ойлгосонууд сагай ошохо бүри уг залгуулан дамжагдаха, сахигдаха байһаниинь найдамаар.

Ажаглалта

1. Хамаев Ц-Д. Ангирай гуниг // Байгал. 1986. № 2.
2. Галанов Ц. Абыяс бэлигэй тохёолгон // Буряад үнэн. 2004 оной, ноябриин 11- нэй дугаарта.
3. Цырендоржиев Ц. Хахасалган // Буряад үнэн. 2005 оной июниин 16 – най дугаарта.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

А.Оюунтунгалаг
Монгол Уласай Болбосоролой
Ехэ хургуулийн багша
Доктор (Ph.D), дэд профессор

МОЛОН БАГШЫН ЛҮНДЭН ХИЙГЭЭД БУРЯАДУУД

“Монголшууд хадаа эсэгэ үбгэдэйнгөө хургаал ханажа, тэрээнхээ хэримжэ абажа байдаг аяг зантай.” Мүнөөдэр бидэ эсэгэ үбгэдэйнгөө хургаал ханажа, хэримжэ абажа, ухаанта мэргэдэйнгээ үнэн түүхые тунгаан шудалжа, арга бэлигые хослуулан, ерээдүйгээ уридшалан хаража, хэтын зорилго шэглэлтэй, ухаалиг ажаһууха ёһотойбди. Би 2000 онһоо хойшо Буряадай түүхэ, угсаатанай зүйе шудалжа эхилээд, хээрын шудалал хэжэ ябахандаа буряад үбгэд хүгшэдэй хөөрөөнһөө Молон багша, тэрэнэй зүншэ мэргэн үгэ-лүндэнгэй тухай олон дахин дуулаад, тэрэнэй тухай дэлгэрэнгы мэдэхые хүсэжэ, лүндэнгын оложо уншаха ехэ эрилдэ мордоо хэм. 2002 ондо Англиин Кембриджиин Ехэ хургуулида ошожо, докторант Хүрэлбаатарай хубиин архивһаа Молон багшын лүндэн абаа хэм. Энэ хадаа Ородой Холбоото гүрэнэй Буряад уласай Шэнжэлхэ ухаанай Академиин Дурнадахиной шудалалай архивта хадагалагдажа байгаа Молоной аша басаган Цэбэгэй Санжаалай бэшэжэ үлдээхэн “Молон багшын айладаһан зарлиг орошобой” гэжэ нэрэтэй гар бэшэмэл байгаа (хабсаралтые үзэгты). Иигэжэ Молон багшын лүндэн шудалхын хажуугаар Монголшуудай зүн бэлиг, лүндэнгүүдэй талаар шудалжа эхилээ хэм.

Монголшууд ехэ зүн бэлигтэй, зүншэ арад түмэн. Монголшуудай уг гарбалын нүүдэлшэн байһан ушарһаа оршон байгаалия танин мэдэжэ, байгаалитаяа ойро дүтэ харилсаатай байһаниинь тэдэнэй зүн бэлигэй хүгжэлдэ ехэхэн нүлөөтэй байһан юм. Ерээдүйн талаархи зүн бэлигынь олон зуун жэл дамжан мүнөө болотор таһалгаряагүй (оршон байһаар) хүгжэһөөр ерэнэн байха юм. Түүхын шудалжа үзэхэдэ, монголшуудай ерээдүйн талаархи зүн бэлиг, зүгнэлые Богдонар, хутагта хубилгаад, гэгээнтэнүүд, чойжин гүртэнгүүд, бөөнэр, зүншэ үзэмэршэд зүгнэн таабарилжа, өөһэд өөһэдын далдын хүсэнэй эхэ үүсхэбэриһээ мэдээсэл абажа, хүнүүдтэ дамжуулан түхээдэг байһан байна. Тэдэнэй нэгэниинь буряадай зүншэ мэргэн Молон багша болоно. Тэрэнэй зүн бэлиг, айладаһан зарлиг, лүндэнгые шудалбал Монголой зүн бэлигэй хүгжэлтые тодоруулхада зохио хуби нэмэри оруулха юм. Монголой ерээдүйн талаархи зүн бэлиг, лүндэн буулгагшадай олонхинь шажанай зүдхэлтэнүүд байһан тула зүн бэлиг, дүндэнгые шажанай хургаал номнолтой адлидхаха, холижо худхаха хандалга байдаг байгаа. Бидэ өөһэдынгөө бии болгоһон, уг залгамжалан абаха ёһотой шажан, соёлой асари ехэ зөөри, эрхим зан заншалнуудаа социалист засаглалай үедэ үрин-тарин үгы болгоо бэлэйбди. Иимэ дэрэхээ эдэ бүгэдые хэргээхэ, монгол ёһо заншал, соёлоо абажа

үлдэхэ ниихэмэй томохон сонголто хэжэ байгаа харюусалгатай үедэ бидэ ажаһуужа байнабди. Бидэ найн найхан амидархын тулада зүб шэглэлдэ ябаха ёһотойбди. Тиимын тулада монголшуудай зүн бэлиг, лүндэнгүүдые шудалха шаардалгатай болоод байна.

- Монголоой түүхэ үзэхэдэ, хубилгаан шэдитэй, далдые хараха орон зайн хубисалта, ерээдүйе зүгнэжэ хэлэхэ, байгаалие танин мэдэхэ оюун бодолой үндэр шадбаритай, тухайн сагайнгаа ниихэмһээ олон жэлээр түрүүлэн таһарһан, нюугдамал хүсэ шадалтай олон арбан шэдитэн хүнүүд, хутагта хубилгаад, бөөнэр, зүншэ үзэмэршэд мүнделдэг байһан. Тодоруулан хэлэбэл: зариманиинь гарайнгаа альганда хараад, хүнүүдэй асуултада харюулдаг, нэгэ зариманиинь нюдөө дараад хэлэдэг, зариманиинь зүбхэн мүнөө байдал хэлэдэг байхада, нүгөөдүүлынь ерээдүйе, бүри хэтын ехэ түлэбыеш уридшалан хэлэдэг байгаа. Монголдо зүн бэлиг, зүн бэлигтэй хүнүүд арад зоной анхаралые зүй ёһоор татажа, тэдэнэй зүгнэлые аманһаа ама дамжуулан, бөө, чойжингуудай хэдэг ёһололоор, тэрэшье байтагай сонин газетын үгүүлэл зэргэ олон хэлбэрээр түхээдэг байгаа.

- Тэдэнэй нэгэ түлөөлэгшэнь буряадуудай Молон багша гэжэ үргэмжэлжэ, зүн бэлиг, зарлиг, лүндэнгын мүнөө болотор ама дамжуулан домог болгон хөөрэлдэһөөр байгаа түгэлдэр бэлигтэ, зүншэ мэргэн Молон юм. Тэрэнэй намтар түүхэ, зарлиг лүндэнгын мүнөө болотор хүсэд шудалагдаагүй хадань саашадаа түүхэ намтарын тодоруулха, зарлиг лүндэнгын шудалха хэрэгсээ, шаардалга тулгаржа байна.

Үбгэ эсэгэнэрнай энэ саг үеые Сүбүүн саг гэжэ тодорхойлоод, зүн бэлигтэнүүд хэдэн зуу мянган жэлэй урда тээһээ энэ саг үеын тухай уридшалан хаража, һургаал айладалаа буулгажа байһан байдаг. Сүб гэдэгынь жиирэй нэгэ үгэ болобошье алибаа шэнгэн юүмэн сооһоо буртагтай бусармаг хэһэгэйн бөөгнэржэ сугларһые хэлэнэ. Харин хүн түрэлтэнэй ниихэмэй тухайда бол ниихэмэй зүй тогтол, хүнэй ёһо журам ехээн гажуудалда орожо, бусармаг, бузар ябадалын хэмһээ хэтэржэ, юрын үзэгдэл болохые зэбүүн, үгыһаа сүбүүн саг гэнэ. Сүбүүн сагта бүхы юүмэн, амитан шубуун, нохой моришолхо саг ерэхэ, Майдарай галабай үедэ юртэмсын амитанай нилээд хубинь мүхэхэ гэнэн байдаг. Сүбүүн сагы шэнжэхэ хэдэ хэдэн арга бии. Гол шалгуурын хадаа хүнэй сэдхэл юм.

- Монголоой зүгнэгшэдэй ерээдүй сагы зүгнэжэ, зүн бэлигээрэ айладаһан зүйлүүдын арад зоной аманһаа ама дамжахаһаа гадна бэшэгээр буулгагдажа, лүндэн хэлбэрээр гаража байһан байха юм. Лүндэн гэдэгынь: Лүндэн-эшэ онол, һургаал гэнэн удхата түбэд үгэ, лүндэгнэхэ, лүндэн буулгаха гээшэнь эшэ үзүүлхэ, бэлиг үзүүлхые хэлэнэ. Лүндэн болбол гүн ухаанай томохон бүтээл байхаһаа гадна баһа зүгнэлтэ зохёолой нэгэ түрэлдэ тоологдожо, Монголдо гол түлэб Богдонар, хутагта хубилгаад мэтэ ехэшүүлэй нэрээр дэлгэржэ байһан байдаг. Богдын эхин үеын дүрүүдһээ гадна VIII Богдо Жабзандамба хутагта 108 лүндэн буулгаһан гэдэг. Лүндэнгүүдын ехэнхидээ зүн бэлигтэй шэнжэтэй байдаг. Зүбхэн Богдууд бэшэ олон хутагта хубилгааднай Лүндэн буулгажа байһаниие дурдабал: Ерээдүйе эшэ үзүүлһэн Зула хэмээхэ һудар, Лобон багшын номноһон Ньюсын һанһаа гаргаһан Жаран хаширтын намтар, Банчин Эрдэнэ гэгээнэй лүндэн Рашлхүнбэ, VIII Богдо Жавзандамба хутагтын Лүндэнгүүд, Лобон Бадамжунай намтар-Бадамхатан лүндэн (Түбэдэй тухай монголоор оршуулһан), Хиимориин ёдор хийдхэхэ ёһон,

Шулуунай бэшэг, Жанрайсиг ерээдүйе үзүүлэн Үлзы хутагай худар, Мьялраба Богдын Ерээдүйе эшэ үзүүлэн худар, Молон багшын лүндэн гэхэ мэтэ олон лүндэнгүүдые дурдажа болоно. Лүндэн болбол ерээдүйдэ болохо үйлэ ябадалда хандаха хандалгыг хэлэжэ, алдуугаа заажа заларуулха арга зам, сонголтыг хүнүүдтэ заажа үгэдэг. Лүндэнэй гол онсолиг хадаа бүхыдөө олон түмэндэ зориулагдаһан байдаг, ехэбшэлэн болохоёо байһан муу зүйлыг уридшалан мэдэжэ хэлэдэг. Лүндэндэ үрэ хүндүүлхэһээ абахуулаад сүбүүн саг гэхэ мэтэ олон зүйлэй тухай хөөрэнэн байдаг болобошье тэрэ болгон ойлгомжотой, энгэй хэлээр хэлээгүй, маша далда нарин удха ханаа элирхэйлэн байдаг хадань тэрэниие зон түмэндэ тайлбарилан уншажа үгэхэ, оршуулха, тайлбари хэхэ хэрэгтэй байна. Лүндэн болбол ехэбшэлэн гансал болохоёо байһан муу зүйлыг уридшалан хэлэдэггүй, бага һайн һайхан ажаһууха гэбэл һайн үйлэ хэхыг бодожо, хэжэ ябахыеш ойлгуулдаг. Жэшээлбэл:

➤ Дилав хутагта Жамсранжав гэгээнтэн: Аюумшагта нүгэл хилэнсэ дэлхэйг бүрхэжэ, далай тэнгис, агаар мандал, газар дэлхэй хүрэтэр шуһанда будагдаха сүбүүн саг ерэхэ.

➤ Ерээдүйе эшэ үзүүлэн Зула гэдэг хударта: Бурхан багша муу сагай үе болоходо туслахын ном энээниие номноһон юм. Энэ ном болбол зам харгытай адли юм гээд, бурханай шажан доошолжо хомордохын сагта, гэлэн гэсэлэй санаар буурахын сагта, муу ханаа сэдхэлдэ хадагалхын сагта, андагайлхын хилэнсэтэ эдэ эдихын сагта, таряашан муу тарни уншахын сагта, табан хорыг сээжэдэ хадагалхын сагта, муу сагай үгэ сэдхэхэ буруудхахын сагта, номой хурим унахын сагта, шубуу үе ууһанда унахын сагта, модыг түмэр һабада хэхын сагта, түрэлхитэнөөрөө муу үйлэ үйлэдэхын сагта, тэрэ үйлэдэнэн үйлэнүүдэ нийтээрээ эдлэхэ аюултай муу саг болохо, - гэнэн байдаг.

➤ Богдо гэгээнэй лүндэнгүүдһээ дурдабал:

• “Сонсоһон болобошье соносоогү юүмэдэл”: Ара халха таанарни би гурбан мянган юртэмсыг үдэр һүнийн 6 сагта хамта ябажа эрьехэ эрхэтэй бэлэйб. Таанарни, гэр дотороо хэрүүл тэмсэл, атаа жүтөө, хэлэ ама, хог нобшошни хэлэжэ орожо болохогүй байна ...Сүбүүн сагай сагаан тамхинай үнэр хэсүү боложо байна, тэрэ тамхинай үнэр доро алта, мүнгэ, эд товар үгэжэ татана, тэрэнэй һүүлдэ өөрын нюдөө үгэжэ татана бэшэ гү. Хойто түрэлдөө 3 юртэмсын галав нүгшэтэр ошор тамын зоболон үзэхэ бэшэ гү. Тэнгэрийн дуу, уһанай аюул, галай гамшаг, нэрэтэй нэрэгүй гэнтын зоболон ушаржа байна. Минии буулгаһан худар номуудыг олон даяар алгасалгүй уншажа байбал элдэб муу амирлуулан, жаран жэлэй жаргалаар жаргаха, энэ хургаал дагажа ябабал 120 наһалха. Хараал хэлэжэ болохогүй, ара халхамни, улаан шуһан гэжэ хараал хэлэжэ болохогүй, абагай дангинарни, асари эдлэхыг хэмнэжэ, алта мүнгөөр бээ бүрхөөн хэрэглэдэгшни дайсан болохын дохёо. Муу сүбүүн сагта амитанай һүйдтэхэ хэмжээ ерээ...

• Үбэл хабарынь зунаа хабшаад, үнгэ мүнгниинь эдэ хяһаад, үгэл бэртэгшэдээр монгол дүүрэжэ, үнэн үгэ үлэ сонсогдохын сагта үнэнээр ябагсад хохирхо болоно...

• Саг яагаад сүбүүн болооб гэбэл, буруу номто хятадыг хоймор тахиха, шэрээгэ тахиха, сайгаа домболжо үгэхэ, гэлэн гэсэл, банди шабгансанарай ерэхэдэ хаалгаа хаагаад, арагаа үргэлөөд иишэ тиишээ нийдэхэ мэтэ алхан ябаха, гэртэ

ороходонь буруу зүб хандаад, хялга хөлгө гэжэ улаан сайгаа уур бааятар дабхар доогуур нюужа табиха, хүйтэн шаарыень ундан гэжэ үгэхэ. Үхэхээ унтахын шэнээ һанахагүй, эрлиг тамын газар ошоод юүн гэжэ хэлэхэ юм хаб даа. Халуун шэрэм унда уужа яжа болохоб... тангариглажа гуйһамни энэ бэшэ гү ... – гэжэ лүндэн буулгаһан байдаг.

➤ Тиигэбэл Молон багшын айладаһан зарлигта баһа адляар: “Анханда бурханай шажан Жагарта мандаһан ба энэ орондо үдэ наранай мандажа байһан мэтэ шажан дэлгэржэ, жалга бүридэ чойр, гэр бүридэ гэбшэ, газар бүри габжа болохо” – гэжэ шажанай мандан дэлгэрхые, ламанарай олшорохо тухай;

“Айл бүри Рэгжамба гэртэ гэгээсэл түрэхэ, хаан хаяагаар ябаха, сэрэг сэргын ойгуур ябаха... үнэншэ хүн үүдэндэ, худалша хүн хойморто һууха үнгэтэ юртэмсын саг болохо. Уггүй хүн ноён болохо, униггүй хүхөөр түлээ хахалха, эрээн могой нэгээ эдихэ, мяраан могой мяхаа эдихэ саг болохо” – гэжэ угсаа залгамжалха ёһо усадажа үгысхэгдэхые болон ниихэмдэ эмхи замбараагүй байдал бии боложо, хэн аргатай мэхэтэйн эрхэ мэдэл, албан тушаал абажа, шударга хүнүүдые хохироохые;

Модон тэргэ мори хүрэхэ, буха тэргэ буруу хүрэхэ, агта мори харгыда хатаха, харуу хүндэ нүхэр холо, үгытэй хүндэ садан холо, үхэнэн хүндэ нэрэ холо, хашан мориндо харгы холо гэжэ ажабайдалай зүй тогтол, хүнүүдэй харилсаан тухай болон алибаа улас гүрэндэ юүмэнэй үртэг нэмэгдэхэ заха зээлийн харилсаанай зүй тогтолые хэлэнэн байдаг.

➤ Богдын лүндэндэ: Тэнгэрээр түмэр шубуун ниидэхэ, (1920-ёод ондо Монголдо анханай аэроплан ниидэжэ, Монгол улас аэроплантай болоо), гэрий тооноор адуунай туурай бултайха саг хаяар ерэхэ, (XX зуун жэлһээ монголшууд түмэр зууха хэрэглэхэ боложо тооноороо түмэр хоолой бултайлгаха болоо) – гэхэниинь бээлэгдэжэ байһан бол

➤ Молон багшын лүндэндэ: “Түбиие дүүрэтэр түмэр могой гүйхэ, газарые дүүрэтэр гал могой гүйхэ” – гэхэниинь түмэр харгы, сахилгаан харилсаа холбоон, электрон шуудан гэх мэтын дэлхэй ниитийн мэдээсэлэй технологиин хүгжэл, дэбшэлые уридшалан мэдэжэ, зүгнэн хэлэнэн байдаг. Энэ мэтэшэлэнгээр ганса Богдонор, хутагта хубилгаад бэшэ, баһа Молон багшын лүндэнгэй заалтуудын зарим талаараа хэрэгжин бээлжэ байһан байха юм.

➤ Молон багшын лүндэндэ буряадуудай нүүдэл зөөдэлэй талаар нилээд дэлгэрэнгы зүгнэн хэлэнэн байдаг. Тухайлбал: “Ой модон олон гэжэ ород мангад ябуудаһан олон тэрэ бии. Тэрэ ород эндэ ерэхэ, тиин сагта нүүдэл болон хаан таниие зөөгты гэхэгү, өөһэдөө нүүхэ болохо даа. Нара гарах зүгтэ бэшэгтэ сагаан шулуун гэжэ байха, тэрэ шулуунай бэшэг наашаа хараһыень сабшаад саашань харуулаад байха ба табяад эрьелдэн сааш хуража байха. Тэрэ шулуунай саашаа эрьелдэнэн Эхэрэй сагаан тала гэдэг нюотаг байха, тэндэ нүүхэдэ 3 жэл болоод хүрэхэдэ тэндэ хүрэнэн хүн хүн болохо, мал мал болохо. Хүгшэд хүүгэд хоёрто бэрхэ. Шинии минии үгы саг болохо. Зэд тогоон, түлээнэй модон хэрэгтэй болохо, һэеы гэрээр обон хэжэ, мори сар, эргэнэгтээ юүмээ ашажа, бурхан номоо үргэлжэ ябахадаа хүнэнэнэй тула мяха хатаажа эдеэд, талхые шамар болгожо хара сайда хэжэ ууха ба олонтой даган ябахада эхин сабдагай хорлолтой, дунда сайн, һүүлдэ ородой хорлолтой болохо муу, бэбэйн тэрэ зарлиг үгэдэ булагай чилэнгийн хүрхэй сарай бообошой ород хүбүүд бидэнтэй хамта нүүхэ болохо. Бидэ хойто ороной ородтой тэнсэхэгүйбди”- гэжэ буряадуудай монгол руу шэглэнэн нүүдэлэй тухай

зүгнэн хэлэһэнийн зарим талаараа хэрэгжэжэ, бээлэлээ олоһон юм. Буряадуудай монгол руу шэглэһэн нүүдэлые 3 үедэ хубаан үзэжэ болоно. һүүлшын гурбадахи үень 1917 оной Ородой Октябриин хубисхал, 1921 ондо монголдо илаһан Үндэһэнэй арадшалһан хубисхалай дараагаар эршэмжэһэн нүүдэл болоно. Юрэнбуряадуудай һүүлшын нүүдэл нилээд һаад бэрхэшээлтэй тулгарһан юм. Ородууд монголтой хиллэдэг хилэ хизагаараа бэхилэн, хамгаалалтаа шангаруулжа, буряадуудай дура зоргоороо хилэ дабахыень хизагаарлаһан юм. Мүн Ородой засагай газар Монголдо дагараа ороогүй гү, али алиш уласай харьяата бэшэ Ородой болон Алас Дурнатын Бүгэдэ Найрамдаха Уласай харьяата зарим хүнүүдые 1923-1924 он болон 1930-аад оной үедэ ород руу бусаагаа. Энээнһээ боложо зарим буряадууд аха дүүнэрһээ таһаран халажа, ондоо ондоо газар ажаһууха болоһон юм. Эдэ бүгэдые Молон багша уридшалан хаража, зүгнэн хэлэжэ шадаһан байна. Молоной "... һүүлдэ ородой хорлолтой болохо муу" гэдэгые соносоһоноо буряадууд "Хожомой нүүдэл хормойгоо отолуулха, һүүлшын нүүдэл һүүлээ отолуулха"-гээ гэхэ мэтээр олон янзаар хэлсэдэг.

• Лүндэн гээшэнь мэргэ түлгэ бэшэ. Лүндэниие хүнүүд убдусаараа айлдадаг ушарһаа хуби үзэмэршэ, зүншэ хүнүүдэй ерээдүйн тухай хэлэһэн болгониие лүндэн гэжэ үзэжэ, нэрлэжэ болохогүй. Харин Молон багшын зүгнэлые аша Санжаалынь "Зарлиг" гэжэ бэшэнэ. Теэд буряадууд эртэ саһаа хойшо тэрэнэй айлдалые лүндэнтэй адлидхан үзэжэ, нэрлэхээр ерэһэн байна. Теэд Молон багша өөрөө лүндэн гэжэ буулгаагүйшые һаань тэрэнэ зарлиг айладахалынь бүхы талаараа лүндэнтэй адли түһөөтэйгөөр барахагүй дүйсэжэ байгаа хадань лүндэн гэжэ үзэжэ, нэрлэхэнь зүйтэй байна.

Лүндэндэ юүнэй болохоёо байһые уридшалан хэлэжэ, дараань гэтэлхэ арга замынь зааһан мүртөө, яагаад энэ болохо үйлэ ябадалые уридшалан зогсоохо, болигохо талаар заадаггүй юм бэ? - гэхэн асуулта гаража ерэдэг. Энэнь Буддын шажан хүнэй амидаралые 3 сагта (урда наһан, одоо, хойто наһан) абажа үзэнэ. Энэ үйлэ ябадал болохо муу хүрэхэн һууринь гэхэ гү, али буруу үйлэдэл, нүгэлые хүнүүд урдань үйлэдэжэ табижархиһан байдаг. Тиимэ дээрэһэ энэл үйлын үрэнб иимэ байдалда хүргэжэ, бидэ тэрэ үрэ дахабариинь эдэлжэ байгаагаар тайлбариллагдана.

Лүндэнгүүдэй нэгэ онсолигынь юүб гэбэл, урдань гаража байһан Лүндэнгүүдэй үгэ хэллэгэ, үгүүлбэринь дараагай хүнүүдэй Лүндэндэ бараг тэрэ хэбээрээ дахин дабтагдан ороһон байдаг. Энэнь зүбхэн Молон багшын лүндэндэ бэшэ, дээрэ дурсагдаһан хүнүүдэй лүндэнгүүдтэ түгээмэл ажиглагддаг. Мүн тэрэшэлэн лүндэнгүүдынь гараар хуулбариллагдан тараагдажа байһан дээрэһээ алдаа мадаг, дутуу дунда зүйл нилээд байдаг. Харин Молоной лүндэн тухайн үедээ бэшэгээр хуулбариллагдан тараагдажа байгаагүй. Тэрэнэй хэлэхые соносоһон буряадуудһаа ама дамжан яригдажа ерэһэн юм. Ушарынь хадаа тэрэ өөрөө лүндэнгээ гараар бэшэжэ тараажа үлдээгөөгүй, харин ашадаа хөөрөжэ үгэжэ байһыень хожом аша Санжаалынь бэшэжэ үлдээжээ. Иимэһээ олон янзын хубилбари байхагүй, харин буряадууд соносоһон дуулаһанаа он удаан жэл дамжуулан олон янзаар яридаг байгаа.

Тухайлбал: 1919-1921 ондо Хёлго нютагһаа ерэһэн, Найданай Цэвэлмаа: (хорь буряад, хальбан, 83 наһатай, Хэнтэйн Биндэр, табадугаар баг, 2002 он) Молон

багша набсагар тэргэтэй иишэ тиишээ ябажа хүнүүдтэй уулзажа, үдэр хүнигүй нүүжэ үймөөн болохо, түрүүшын хүн түрүүе хамаха, дундуур хүн хайн ябаха, хожомой хүн хормойгоо отолуулха гэжэ хэлэдэг байһан, юүмэ хайн мэдэдэг, ехэ наһатай лама хүн байһан гэдэг. Нүүхэ үдэрынь зуража заажэ үгэдэг байгаа. Үймөөн һамуун ударидажа зохёон байгуулжа байгаагүй. Сэрэг буухань гэжэ хэлэдэг байгаа. Түмэр могой түбиие орёохо гэжэ ерээдүйдэ түмэр харгытай болохые зүгнэн хэлэдэг байгаа.

Дагва Дэчингомбо (Хэнтэйн Биндэр, хамниган, халзад обогтой, 73 наһатай, 2002 он): Молон багша хамниган хүн байһан. Таанар тон хаяар Монгол руу зөөхэт, тэрэниитнай үрээжэ байнаб, энэ нүүдэл тиймэшье хайн бэшэ болохо, дунда нүүдэл дунда зэргэ, хойто нүүдэл хормойгоо таһалуулха гэхэн, тийгээд һүүлэй хүнүүд зүбшөөрэл абажа шадангүй ерээ. Тийгээд һүүлдэ хойшоо тушаагдаа хэн. Молон багша хайн мэдэдэг, мундаг лама байгаа.

Х.Юмжав (Хэнтэйн Дадал, 87 наһатай, 2002 он): Молон багша буряад хүн байгаа. Хубисхал болохо, одоо боложо байгаа үйлэ ябадал, дэлхэй дээгүүр түмэр шугам хэрэжэ татагдаха, эмэгтэйшүүл үһөө тайраха гэхэ мэтээр ерээдүйе зүгнэжэ хэлэжэ байгаа.

Цэрэндорж (Хэнтэйн Дадал, 2002 он): Буряадууд улаан сагаанай хөмороон болоходо, мүн Молон багшын зарлигтай гээд наашаа зөөжэ ерээ. Молон багша Заян набаа руугаа нүүхэ хэрэгтэй гэхэ мэтээр олон зүйл яридаг байгаа.

Ганболд (Хэнтэйн Батширээтэ, (Багануур) лама, 2005 он): Молон тойн мүнөөдэр юртэмсын хүнүүдэй үнэншэнь үүдэндэ, худалшань хойморто гараха, - гэхэн байдаг. Молон багша 1917 ондо буряадуудай наашаа гарахадань монголдо ажаһууха хүнүүдтэ сан табижа, гаргажа үгэжэ байһан гэдэг. Урда газар ошоһон зон эхэ нютагтаа ошожо байна гэжэ, - гэдэг байгаа ха. Молон багша Нострадамустай адли хүн байһан. Молон багша лама бэшэ, хара хүн байһан. Тухайн үедэ тэрэнэй һургаалые хүнүүд мэдэрэдэггүй, энэ һобинтай хүн гээшэ, бидэнэй ерээдүйе муугаар зүгнэжэ байна, - гэдэг байгаа. Тэрэ бүхы юүмэ мэдэдэг, саг түрэ, шажанай талаар хэлэһэн зүйлнь булта үнэн байгаа, - гэхэ мэтээр хэлэжэ байгаа хэн. Эндэһээ харахада зарим хүнүүд Молонийе 1917 он гэхэдэ хүрэтэр амиды мэндэ байһан мэтээр ярижа, зариманиинь хамниган хүн, зариманиинь лама, лама бэшэ гэхэ мэтээр олон янзаар хэлэжэ байба. Тээд Молон багша гэжэ хэн байгаааб? Тэрэнэй намтарһаань үзэе.

Балдагарай Молон мүнөөнэй Ородой Холбоонай Буряад уласай Яруунын аймагай нютаг Эгэтын адагта 1768-1853 онд түрэхэн хори буряад хүн. (заримандань 1768-1854 он гэжэ бэшэхэн байдаг). Дээр дурсагдагша Молоной ашын гар бэшэмэлдэ бэшэхэнээр бол Ц.Санжаалнь 1935 ондо Молоной лүндэниинь буулган бэшэхэн байна. Тэрэниие үбгэ эсэгэ Молонийнь 10-20 наһа хүрэтэрынь үргэмжэлэн һахижа байһан байна. Мүн тэрэшэлэн Молон өөрөө туулай жэлтэй, үхэр жэлдэ тагаалал болоһон байна. Балдагарай Молон Анаа дасанда лама байһан, шажанай номдо нилээд хайн болбосоржо, зэргэ зиндаа дээгүүр байһан болобошье дасанда удаан хухасаагаар һуунгүй шажан санаараа орхижо, жиирэй амидаралаар амидараа ха. Тиймэхээ буряадууд тэрэниие лама хүн, лама бэшэ гэхэ мэтээр ярилсадаг байна. Тэрэ нилээд эрдэм номтой лама байгаа. Өөртэйн эн зэргэсэхэ лама өөрэйн түрэхэн нютагта байтагай ара халхада байхагүй гэжэ үзэдэг байһаниинь “Ара халхада энэ үедэ минии мүргэхэ лама үгы байгаа. Нара гараха зүгтэ Нэгрэнцэнгын

хубилгаан ерэхэ, тэрээндэ мүргэхэб гэжэ 8 жэлэй урда тээ айладаһан байгаа. Тиин байтар Нэгрэнцэнгын хубилгаан Эгэтын дасанда залараад 2 хонобо. Би одоожо мүргэхэ саг болобо гээд ошожо мүргөө бэлэй” гэхэнһээ элирхэй харагдажа байна. Тэрэ лама бэшэ болоһон болобошые нүүжэ байгаа буряадуудтай уулзажа, аян замай ном уншажа, заһал хэжэ үгэдэг байгаа. Дашарамда дурдахада хүнүүдэй дунда буряадай Молон багшые Молон тойнтой андууржа нэгэ хүн мэтээр хэлсэхэ ябадал нилээд байна. Энэнь эндүүтэй ойлголт юм. Молон тойн болбол “Молон тойной эхын аша харюулһан тухай” гэдэг хударай гол баатар байхаһаа гадна энэ хударые зоёһон зоёогшонь юм.

Үбгэн Балдагарай Молон Буряад Монголой газар нютагые ородой колонишологшод булимтаран эзэлжэ, хүн зонинь зобоожо эхилхэдэнь дураа гутан гундан гутаржа, хархад балгаад ногтоходоо:

“Сэлэнгын хойморто шэбээһэн юүндэ найганам

Сээжымни оёорто гомдол юүндэ тодонам

Хударийн хойморто хулһан юүндэ найганам

Хотымни зосоо гуниг юүндэ тодонам”- гэжэ дуулан хайладаг байһан байна.

Тэрэ нилээд хожом гэрлэжэ 2 хүүхэдтэй болоо, үрэ садань үнэржэн олошоржо, мүнөөшые нютагтаа оршон ажаһууһаар байна.

Молон багша ерээдүйе зүгнэн хэлэдэг оюун бодолой ехэ шадабаритай, орон зайн хубисалтай, ерээдүйе хараха ехэ бэлигүүн хүн байгаа. Тэрэшые байтагай амидаралайнгаа хүүлшын хухасааешые хэлэһэн байдаг. Энэнь “Би энэ зунай эхин харын шэнын гурбанда тонилхоб, шэнын долоондо хүдөөлүүлхэт гэжэ хабарай хүүл харын хуушадаар айладаһан байна. Тэрэ зарлигта үдэр, үхэр жэлдэ туулай жэлтэй 85 наһатай тагаалал болоо” гэжэ лүндэндэ бэшэһэнһээ харагдажа байна.

Буряадай зүншэ мэргэн багша Балдагарай Молоной хэлэжэ байһан зүн бэлиг, лүндэнгүүдынь үльгэр домог мэтээр ама дамжан мүнөө болотор яригдаһаар байна. Энэ лүндэнгын буряадуудай монгол тээшэ нүүхэ нэгэ һэдэл боложо, нүүхэ үйлэ ябасадань хүшэ нэмэжэ, мүн тэдэниие зарим талаар зоригжуулжа, сэдхэл ханаанай дэмжэлгэ, түлхисэ болоһон юм.

Эсэстэнь тэмдэглэхэдэ, “Молон багшын зарлигтай Монгол нютагтаа зөөжэ” ерэһэн буряадууд монгол угсаатанай эжэлсэхэ ябасада ямар нэгэн хэмжээгээр хамарагдажа байгаашые һаа өөһэдын уламжалалта соёлойнгоо зүйлые харисангы удаанаар һайн хадагалжа, хүгжүүлэн баяжуулһаар байна.

Ном зүй

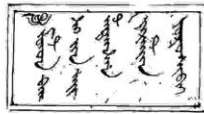
1. “Молон багшийн айлдсан зарлиг оршвой”М-П6 Июнь.1941г. Дугаар-678. Ур.рукопись. Отдель....Востока 676. М-П6 1996 (Хүрэлбаатарын хувийн архиваас)
2. Богдын лүндэн. УБ. 2002.
3. Edited by R.Empson “Time, Causality and Prophecy in the Mongolian Cultural Region”. А.Оюунтунгалаг нар.”The Transmission and Source of Prophecy in Contemporary Mongolia” UK.2006. p.116
4. А.Оюунтунгалаг. Хувийн архив. “Монголчуудын зөн билгийн тухай” ярилцлага. хавтас. 1-5 –р ярилцлага. УБ. 2003.

5. А.Оюунтунгалаг. Буриадын хээрийн судалгааны тайлан. 2000-2002 он. Хавтас 3.
6. Л. Түдэв. Ирээдүйн тухай. Дал сонин. № 32. УБ. 2001.

Хабсаралт:

Зураг '1

М. II
Мв. N 678
1941 г.
ур. рунотисе

676 М. II
1926

Handwritten Mongolian script in a cursive style, arranged in approximately 12 vertical columns. The text is dense and appears to be a transcription of a document.

Handwritten Mongolian script in a cursive style, arranged in approximately 12 vertical columns. This section continues the transcription from the previous block.

Молон багшийн лүндэнгийн хуулбар 1-р нүүр

Зураг 13

Handwritten Mongolian script in vertical columns, reading from right to left. The text is dense and appears to be a historical or literary document.

Handwritten Mongolian script in vertical columns, reading from right to left. This section continues the text from the first block.

Handwritten Mongolian script in vertical columns, reading from right to left. This section concludes the text on this page.

Молон багшийн лүндэнгийн хуулбар 3-р нүүр

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

*Халбин Аюурын Самбуу,
“Идэр” дээд сургуулийн
Тэнхмийн эрхлэгч,
генетикч, доктор, профессор*

БУРИАДЫН ГАРАЛ ҮҮСЛИЙГ ГЕНЕТИКИЙН ТАЛААС НЬ МӨШГӨХ НЬ

Монгол Улсын нутагт дэвсгэрт амьдарч байгаа буриадуудын ихэнх нь хорь буриад ястан бүлгээ. Эдгээр нь буриад гэсэн нэрийг аваад 300 гаруй жил болж байгаа түүхтэй хүмүүс. Түүнээс өмнөх үед хорь гэсэн нэрээрээ явж байсан язгуур монголчууд гэгддэг зон. Эртний Хүннү гүрэн гэж байхад монголчуудыг Хор гэж нэрлэдэг байсан гэдэг. Хорчин, Хоролар, Хоре гэх зэргийн нэртэй ястангууд одоо ч гэсэн байгаа. Эдгээрийн нэр эртний Хор гэдэг нэрээс гарсан байх гэж зарим судлаачид үздэг бичдэг. Хорь, хорийн Хорилардай мэргэн, хорийн Алан-гоо гэж Монголын нууц товчоо хэмээх эртний алдарт түүхийн сурвалж номонд бичигдэж үлджээ.

Оросын эзэн хааны албат болж данслагдах үед хорийнхонд буриад гэсэн нэр оноож өгсөн нь илт байдаг. Тухайлбал, тэр үеийн настангууд “бид буриад биш, бид хорьчууд” гэж эсэргүүцэж байв гэж бичсэн тэмдэглэл үлджээ. Оросууд буриадуудыг эхлээд сибирийн халимаг гэж байгаад дараа нь буриад гэсэн нэг нэрээр бүх омгуудыг дансанд оруулсан бололтой байдаг. Монгол гэсэн их үндэстэн нэгэн үеийн дэлхийг эзэгнэж байсан хүчтэй чадалтай хүмүүс учир монголчуудыг тараах, сарниах хүсэл бодлого дээр үеэс орос, хятадын төрийн хайрцагт явж ирсэн байдаг. Хорьчуудад буриад гэсэн нэр өгсөн явдал бас үүнтэй холбоотой байж таарна. Хорьчууд, Агын хорьчууд, сүүлдээ Буриад гэсэн байдлаар нэр нь солигдсоор яваад эцэст нь хорь гэсэн нэр, монголтой хамааралтай бүхнийг алга болгох санаа байсан ч байж магад. Одоогийн залуучуудын дотор хорь гэдгээ мэдэхгүй нь олон байдгаас ийм бодол төрдөг бүлгээ.

Хорийнхон ямар хүмүүс вэ. Хүн амын хувьд цөөхөн ч гэсэн дэлхийд алдартай олон хүмүүсийг төрүүлсэн оюунлаг чадварлаг хүмүүс гэж бичигддэг. Монголын нууц товчоонд хацар гоо охидтой омгийн нэг гэж гардаг. Хорчи ноён 30 сайхан эхнэр хориос авна гэж явж байсан байдаг.

Хорийнхон хэзээ ч хэн нэгэн рүү түрэмгийлэл үйлдэж байгаагүй омог, Монголын үе үеийн их хаадын нагац нар болж тэр бүхний ивээл доор нь явж байсан хүмүүс. Үүний улмаас ийшээ тийшээ нүүдэл суудал их хийсэн болов уу гэж харагддаг.

Монголчууд 750–аад оноос эхлэн угийн бичгийг хэрэглэж эхэлсэн түүхтэй. Энэ агуу санаа бүхий үйл явдлыг жинхэнэ утгаар нь ойлгож үзэх хэрэгтэй гэж хэлмээр байдаг. Учир нь угийн бичиг хөтөлж, бэр авах зүгийг нагац, төрхөм талаасаа гэж гаргасан байдал, үр хүүхдүүдийн хувь заяаг холбох заншил энэ бүхэн хүнийг удамжуулан хөгжүүлэх гэсэн санааг агуулсан агуу ухаант зүйл мөн бөгөөд үүнийг одоо монголчууд ихэнхдээ орхиж тэр нь зөвхөн хорийнхоны дунд өвлөгдсөөр ирсэн байгаа. Хүнийг хөгжүүлэхийн тулд эхлээд удамжуулах нь зөв алхам гэдгийг эртний монголчууд зөв олсон гэж болно. Барууныхан бол харизм, харизмтай төрсөн хүн гэж гоц содон хүнийг хэлж байсан болохоос бус монголчууд шиг хэрхэн ийм хүнийг төрүүлэх талаар бичсэн юм ер таардаггүй билээ.

Хорийн 11 овогтон өнөржин өсөж одоо хүрч яваа зон түмэн. Энэ 11 овогтон бие төрх, зан чанарын хувьд цаанаа чухам ямар онцлогтойг тус бүрд нь тодорхой гаргасан байдаг. Эх нь хээр алаг бол төл нь шийр алаг гэсэнтэй энэнийг дүйцүүлэн ойлгож болно. Үүн дээр айл бүрийн угийн бичгийг харж байж эцгийн болон эхийн шугамын удам судрын үе үеийн хүмүүсийг тооцоолон төрсөн жил, тохиосон мэнгээр нь үр хүүхдүүдийг хооронд нь амь амьдралаар нь холбон нийлүүлэх асуудлыг онолчлон гаргаж байсан нь одоогийн генетикийн ухаантай холбон ойлгоход үнэхээр гайхамшигтай санагддаг юм. Малч удмын ард түмэн болохоор энэ удам судрын онцлогуудыг их нарийн ойлгож байсан нь илт байдаг билээ.

Ийм зан үйл, ардын заншилтай болсон тулдаа хорийнхон монгол овгийн дотор элит нэгэн омог болж чадсан гэдэг нь харагддаг. Хорийнхонтой ураг холбогдох, хорийнхныг инж зон болгон авч явах хүсэл эрмэлзэл хаан голомтынхонд хүртэл байсан гэдэг нь илт харагддаг. Тухайлбал, үе үеийн хаадын хатан болох Алан-гоо, Номулун, Гоа хулаху гэх зэрэг хатад хорийн охид бүсгүйчүүд байсан билээ. Өөрөөр хэлбэл, хорь омгийн юмуу хорийнхонтой уг гарбал нэгтэй олхонуд, хонгирад овогтоны уг угшил монголын их хаадын удам сударт эхийн буюу цусан удмаар нь шингэн орсон байдаг. Үүнийг одоогийн хэллэгээр шингээх эвцэлдүүлэг гэсэн нэр томъёогоор ойлгож болох бөгөөд ингэснээр тухайн удмын генийн үндэс дотор аливаа нэгэн сайн шинж тэмдэг, онцлог чанар олноор хоршиж хурдан бий болж бүрэлдэх, баттай болж тогтох, цаашид тэр хэвээрээ удам дамжих илүү боломжтой болох гэх зэрэг олон асуудалтай холбогддог билээ. Чухамхүү ийм учраас Хорийн Алан-гоо, Номулун, Гоа хулаху зэрэг олон язгуурлаг эрхэмсэг охид хатадаар дамжин хорь хэмээх элит ястны сайн удам угшил монголын хаан голомтын үр садад шингэсэн нь гарцаагүй бүлгээ.

Алан-гоогийн үр садаас монголын 20 элит овогтон төрж гарсан байдаг. Тухайлбал, боржигин, хатагин, баарин, бэсүд, урууд, мангууд, жүрхин гэх мэт. Эдгээр нь монголын түүхэнд нэртэй явсан, том том үйл явдлыг үүсгэн зохиолцсон гавьяатай овогтон гэж тэмдэглэгддэг. Эдгээрийг нийтэд нь монгол нирунчууд ч гэж нэрлэдэг. Чухам энэ овогтнуудын орой боржигин овогтноос дэлхийн их хаан Чингэс эзэн төрж мэндэлснийг дурьдахад хангалттай. Хүний төрмөл гайхамшигтай бүх шинжүүд их эзэнд байдгийг санахад хүний удмын олон үеийг дагуулсан номын зургаар энэ омгийн шугамыг залж явсан үр дүн ингэж гарсан гэж харагддаг. Хэрэв боржигин удам амьдралын өөр зургаар бий болж явсан сан бол Чингэс эзэн төрж мэндлэхгүй байсан гэж ойлгож болно. Ийм учраас хорьчууд бид монголын их хаадыг төрүүлэхэд сайн удмаа өгсөн гэж хэлэх бүрэн эрхтэй зон. Үүнийг анх их эрдэмтэн Жамсрангийн Цэвээн ахайтан цухас дурьдсан байдаг билээ.

Хорийнхноос эхлэлтэй монголын алтан ургийнхан дэлхийн түүхийг бүтээлцсэн хүмүүс болсон билээ. Харамсалтай нь энэ алдартай омогтонгууд дэлхийд тарж удмын хувьд мөхөж сарниж одоо яг тэр нь гэж оноож хэлэх юмгүй болжээ.

Хорьчууд бол монголчуудын генетикийн судлалд нэн сонирхолтой хүмүүс хэвээр байгаа гэж ойлгож болно. Учир нь, хорьчуудын генийн үндэс нь анхны байдлаараа шахам байгаа юм. Зөвхөн түүхийн олон адармаат үйл явдалд орж өртсөнөөс сор сод болсон удам хүмүүс нь алагдаж устгагдаж, хэлмэгдэж, орой талаасаа ихэд ядуурсан нь үнэн боловч одоо байгаа нь гаднын өөр ястан үндэстэнтэй бараг цус холиогүй хэвээр яваа гэж ойлгож болно. Ийм учраас манж, хятадтай нэлээд цус хольсон халхчуудыг бодвол эртний монголын удмыг, түүний дотор алтан ургийнхантай холбогдож чадах удамтай нэгэн ястан хэвээрээ яваа гэсэн үг. Хэрэв Бодончар богдын эцгийг тогтоож чадвал тэр эцгийн Y хромосомын генүүд бүх алтан ургийнханд байгаа. Одоо баруунд шуугиулаад байгаа Чингэсийнх гэж нэртэйгээр томъёологдсон ген бол энэ хромосомтой холбоотой нь гарцаагүй. Алтан ургийнхан дэлхийг хувааж эзэгнэж байсан учраас тэр ген дэлхийн хэмжээнд тархсан байж таарна. Хэрэв Бодончар богдын эцэг хорь хүн байсан бол ясан болон цусан удам хоёул хорийнх болж таарна. Хорийн хатадын митохондрийн генүүд алтан ургийнханд илрэлээ олж байсан байж таарна. Хүний 22 хромосомд байх тэр олон ген сайн бүрдлийг олж хорийнхонд хоршин хуримтлагдсан бол тэрүүгээр нь алтан ургийнхан удмын хувьд дэвжин ондоорох нөхцлийг олсон нь гарцаагүй болно. Үүнийг генетикийн талаас нь судлах материал олдоосой билээ гэж их бодогддог бүлгээ.

Энэ мэтээр хорийнхон монголын түүхт нэгэн ястан мөн болох учир энэ бүхнийг үнэн зөвөөр ойлгож угсаатан, түүхийн судалгааны хүрээнд оруулж явах нэгэн учиртай гэдгийг хэлэх гэсэн бүлгээ. Хорьчууд бид хорь гэсэн нэрээ авч хадгалж явах ёстой. Буриад гэсэн нэрийг орхиход ч болохгүй юмгүй. Энэ бол ердөө 300 жил бидэнд хамаатай яваа нэр. Хорийн алдартай Алан-гоо хатны хөшөөг хорьчууд бид нутагтаа босгох учиртай. Угийн бичгээ хэдийд ч орхилгүй одоог хүртэл хөтөлж яваагийн хувьд монголчуудыг их үндэстэн болгосон, дэлхийн их хаадыг төрүүлэхэд шугам зураг нь болж байсан угийн бичгийг Монгол Улсын засгийн ордонд залж байрлуулж шүтэж шүншиглэх ёстой гэж дуугарах, санаачлах эрхтэй нэгэн язгуур монгол овогтон биднээс өөр хэн байгаа билээ, үнэндээ үгүй байхаа. Үүнийг онцолж хэлье гэж бодсон билээ.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

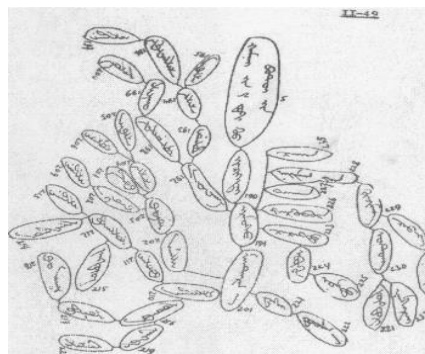
2008

Б.Сумьяабаатар
ШУА-ийн ХЗХ-ийн
Солонгос судлалын тасгийн эрхлэгч,
доктор, профессор

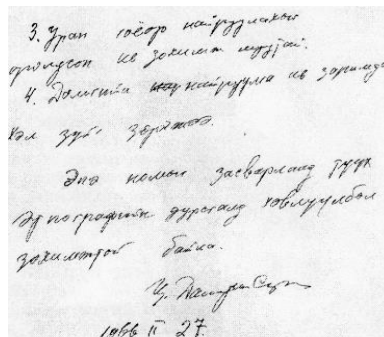
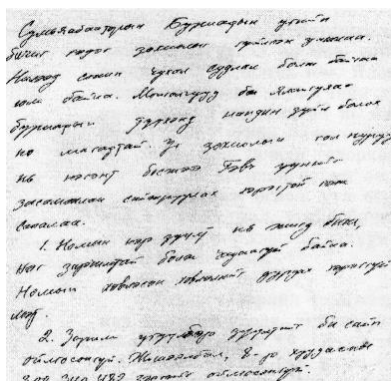
“БУРИАДЫН УГИЙН БИЧГЭЭС” НОМ ХЭВЛЭГДСЭН ТУХАЙ

Буриадын угийн бичгээс. Улаанбаатар 1967. 315 тал

Цус ойртож бие бөлгөн, ухаан мунхаг үр ачтай болохоос урьдчилан сэргийлдэг монголчуудын угийн бичиг хөтлөх уламжлалт аргыг буриадын жишээн дээр бодитойгоор үзүүлж, Хорийн 11 эцгийн угийн бичгийн эх, монгол ба буриадын гарлын холбоог угийн бичигт суурилан судалсан, угийн бичиг бол монголчуудын хэл, түүхийн сурвалж мөн гэдгийг баталсан ганц сэдэвт зохиол.

Энэ номын талаар эрдэмтэд ийн бичжээ.

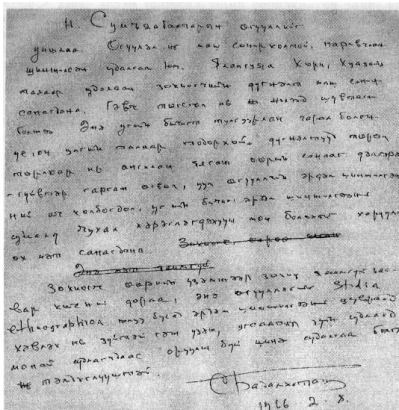
Энэ зохиолыг хэвлүүлэх талаар академич Ц.Дамдинсүрэнгийн бичиж өгсөн тодорхойлолтын цорын ганц гар бичмэлийг зургаар буулгаж сийрүүлэн тодруулбал:

Сумъяабаатарын Буриадын угийн бичиг гэдэг зохиолыг гүйлгэн уншлаа. Нэлээд сонин чухал судлал болж байгаа юм байна. Монголчууд ба ялангуяа буриадын түүхэнд нандин зүйл болох нь магадтай. Уг зохиолын гол нуруу нь нэгэнт босжээ. Гэвч үүнийг засамжлан сайжруулах хэрэгтэй гэж саналаа.

1. номын нэр зүүлт нь жигд биш нэг эрчимтэй болж чадаагүй байна. Номын хэвлэсэн хэвлэлийг дурдах хэрэггүй мэт.
2. Зарим өгүүлбэр зүүлтийг би сайн ойлгосонгүй. Жишээлбэл, 8-р хуудасны 300, 340, 482 зэргийг ойлгосонгүй.
3. Уран гоё найруулахыг оролдсон нь зохимж муутай.
4. Домгийн найруулга нь заримдаа хэлзүйг зөрчжээ.
5. энэ номыг засварлаад түүх этнографийн дурсгалд хэвлүүлбэл зохимжтой байна.

Ц.Дамдинсүрэн 1966.2.27.

Энэ зохиолыг хэвлүүлэх талаар нэрт угсаатны зүйч С.Бадамхатаны өгсөн тодорхойлолтын цорын ганц гар бичмэл эхийг зургаар буулгаж, сийрүүлэн тодруулбал:

Б.Сумъяабаатарын өгүүллийг уншлаа. Өгүүлэл нь маш сонирхолтой нарийвчлан шинжилсэн судалгаа юм. Ялангуяа Хори, Хуцайн талаар судалсан зохиогчийн дүгнэлт маш сонин санагдана. Гэвч төгсгөл нь нилээд шувтан болжээ. Энэ угийн бичигт тулгуурлан гарал болон үе, он цагийн талаар тодорхой дүгнэлтүүд төрөл төрлөөр нь ангилан ялгаж өөрийн санааг дэлгэрэнгүйтэр гаргаж өгвөл, уул өгүүллийн эрдэм шинжилгээний судлалд чухал хэрэглэгдэхүүн мөн болохыг харуулж өх мэт санагдана.

*Зохиогч өөрийн үзэмжээр зохих ялимгүй засвар хийсний дараа, энэ өгүүллийг *studia ethnographica* юмуу бусад эрдэм шинжилгээний цувралд хэвлэх нь зүйтэй гэж үзэж, угсаатны зүйн судлалд манай судлаачдаас оруулж буй шинэ судалгаа болохыг тэмдэглүүштэй.*

С.Бадамхатан 1966.2.8

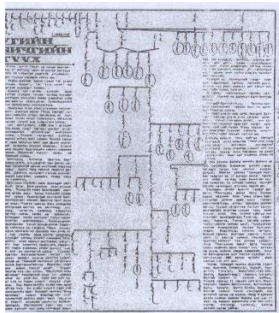
- ❖ Оросын эрдэмтэн Ц.Б.Цыдендамбаев- Бурятские исторические хроники и родословие- гэдэг бүтээлдээ олон газар эш татсан байдаг. 1972. стр. 46-47
- ❖ Доктор Д.Гонгор “Эрдэм шинжилгээний сонирхолтой зохиол” гэж дүгнэж, хэд хэдэн газар эш татаж өгүүлсэн “Халх товчоон” 1978.49, 51-р тал
- ❖ Академич Д.Цэрэнсодном “Монгол шүлгийн онол түүхийн асуудалд” гэдэг зохиолдоо хэд хэдэн газар эш татаж, Буриадын нэрт эрдэмтэн Лувсанринченгийн уг эх энэ номонд Номтын Ринчен гэж гарч байгаа тухай “Б.Сумъяабаатарын хэвлүүлсэн Буриадын угийн бичээс /196./” үзвэл

Лувсанринчен нь Хори 11 эцгийн /Галзууд, Хуацай, Хөвдүүд, Гучид, Шарайд, Харгана, Худай, Бодонгууд, Халбин, Цагаангууд, Батнай/ хуацай овгийн хүн бололтой хүн байна. Энэхүү угийн бичигт тэмдэглэгдсэн Ринчен гэдэг хүн бидний ярилцаж буй Лувсанринчен мөн бол түүний удам угсааг хөөн үзвэл: Барга баатар, Хоридай мэргэн, Хуацай, Батантөр, Авлай, Бямба, Балчуу, Дагдан, Номт, Ринчен болно гэж тэмдэглэсэн байдаг /1978 он 159-р тал/

- ❖ Оросын эрдэмтэн Х.Ц. Рольдин нар “БНМАУ дахь угсаатны сүүлийн үеийн судалгаа” гэдэг өгүүлэлдээ “Монголын эрдэмтэн Б.Сумъяабаатар – Буриадын угийн бичгээс – гэдэг эрдэм шинжилгээний сонирхолтой зохиолдоо түүхэн он дарааллын домогт тулгуурлан буриадын угсаа гарлын тухай асуудлыг авч үзжээ” гэж тэмдэглэсэн.

“БНМАУ дахь нийгмийн ухаан” гэдэг хамтын бүтээл /1981. стр.230/

- ❖ С.Ишбалжир “Угай бэшэг” сонин анхны дугаар /1991.4.25/ тал

Буриад зон угийн бичгийг одоо хүртэл хөтөлж ирсэн бөгөөд түүнийг цуглуулж эмхэтгэн зохих судалгаа хийж ном болгон хэвлүүлсэн Сумъяабаатарт гүн талархлаа илэрхийлнэм....

“Буриадын угийн бичгээс” гэсэн номыг эмхэтгэн нийтлүүлсэн Сумъяабаатар Алонгоогийн тухай сонирхолтой судалгаа хийснээс эш татвал: гээд уг номын орилоос нэлээд зүйлийг авч хэвлэсэн /82 мөр / байна.

- ❖ Тайваны эрдэмтэн, профессор Хаганчулуун National Cheng-Chi University-ийн сэтгүүл /1992/-д энэ номын тухай товч танилцуулга бичиж хэвлүүлсэн.
- ❖ Монгол улсын хөдөлмөрийн баатар, Төрийн соёрхолт, шинжлэх ухааны доктор, профессор Түдэв багштан өнгөрсөн, одоо, ирээдүй гурван цагийн алтан аргамж болсон “Дал” сониныхоо 2005 оны зуны дунд цагаан морин сарын дөрвөний наран өлзийт цагаагчин хонь өдрийн дугаарт бичсэн “Ухсаар байж уг эхэд нь хүрдэг эрдэмтэн” гэдэг өгүүлэлдээ эл зохиолын талаар тухайлан тэмдэглэсэн хэсгийг зургаар буулгаж, сийрүүлэн толилуулбал:

Одоогоос бараг дөчөөд жилийн тэртээ “Буриадын угийн бичгээс” гэсэн нэгэн сэдэвт ном хэвлүүлэн гаргасан нь монголд “генеалоги” буюу уг гарвал судлалын хуудсыг анх сөхөн

дэлгэж тавьсан ууган судалгаа болсноороо уг гарвал судлалын талбарт анхдагч нэгэн болсон юм. Гучин долоон жилийн дараа мөнхүү үүсгэсэн шинэ үйлсийнхээ титэм нь болох “Чингисийн алтан Ургийн угийн бичиг ба Гэрийн үеийн бичмэл” гэдэг суурь бүтээлээрээ 2002 онд оргил эзэмдэгчийн зиндаанд хүрлээ.

Одоогоос бараг дөчөөд жилийн тэртээ “Буриадын угийн бичгээс” гэсэн нэгэн сэдэвт ном хэвлүүлэн гаргасан нь Монголд “Генеалоги” буюу уг гарвал судлалын хуудсыг анх сөхөн дэлгэж тавьсан ууган судалгаа болсноороо уг гарвал судлалын талбарт анхдагч нэгэн болсон юм. Гучин долоон жилийн дараа мөнхүү үүсгэсэн шинэ үйлсийнхээ титэм нь болох “Чингисийн алтан Ургийн угийн бичиг ба Гэрийн үеийн бичмэл” гэдэг суурь бүтээлээрээ 2002 онд оргил эзэмдэгчийн зиндаанд хүрлээ гэжээ.

“Буриадын Угийн бичгээс” хэмээх номын намтар (үргэлжлэл)

Цөөн мөр нэмж бичие.

Хэлзохиолын хүрээлэнд туслах ажилтнаар ороод удаагүй, өвлийн нэг өдөр, хүрээлэнгийн захиргаа дуудав. Захирал, эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга нар сууж байв. “За чи цаашдаа юу хийе гэж бодож байна, хүүхээ? Манай хүрээлэнд солонгос хэл судлах төлөвлөгөө байхгүй дээ” гэдгийг байна. “Халагдаж дээ” гэх маягийн юм бодоод “Би эрдэм шинжилгээний ажилд дур сонирхолтой, эрдэм шинжилгээний ажилтан болмоор байна” гэж хэлээд зогсож байтал, захирал “За тэгвэл чи Монголын буриад хэл аялгуу судлах уу” гэлээ. “Тэгье” гэж хариулав. “Тэгвэл чи одоохон томилот аваад Дорнод аймаг яв. Удирдамжаа зохиож Эрдмийн зөвлөлөөр даруй хэлэлцүүл. Буриадын хэл аялгуу, аман зохиолын материал сайн цуглуулж ирнэ шүү” гэж хэлснээр миний бие Буриад судлаач болсон. Буриад судлалд орсон нь ийнхүү тохиолдол байсан боловч, Монгол ба Солонгос, Солонгос ба Төв Азийн түүхэн холбоог судлахад минь туйлаас азтай, үнэлж баршгүй, мартагчын аргагүй тус болсныг онцлон тэмдэглэвээс зохистой.

Нутгийн хүмүүстэй уулзаж ярилцаж явтал, цэцэг навч шиг, баахан хүний нэр биччихсэн зүйл тааралдав. “Угийн бичиг” гэдэг юм гэнэ. Өвөг дээдсээ бичсэн байдаг юм гэнэ. Буриад зон есөн үеэ цээжээр мэддэг гээд олон хүн надад хэлж бичүүллээ. Урьд хожид дуулаагүй, үзээгүй болохоор, хүний гар дээр байсан хоёр гурван зүйлийг хуулж авчраад тайландаа оруулав. Эрдэмтэн багш нар төдийлөн сонирхсонгүй, бодвол тэдэнд мэдээжийн зүйл байсан байх л даа. Холбогдох ном хэвлэл байна уу гэтэл гавьтай юм олж үзсэнгүй. Миний хувьд хачирхалтай сонин, совин татаад ч байх шиг. Тэгээд явах болгондоо ганц нэгийг хуулж авав. Хуулахад хичнээн төвөгтэй гээч. Эзэн нь удаахгүй эхээ авна гэнэ, хугацаа богино, гэрэл чийдэнгүй, зөвхөн өдрийн цагаар хуулна, холбоо хэлхээг нь буруу харна, хүний нэрийг нь гаргахгүй зовно. Тэр цагт ямар одоогийнх шиг Канон гэж байсан биш. Зургийн аппарат гэж нүдний гэм. Бас болоогүй ээ, нэг муу Смена аппаратаараа зураг хөргийг нь авна. Ирээд үзэхэд, олигтой гарсан юмгүй, түүнээс нь хараад цааснаа буулгах боломжгүй шахам. Хэд хэдэн удаа яваад, калька хэмээх цааснаа буулгаж, зэгсэн цуглуулаад Ринчен багш, Пэрлээ гуай нарт үзүүлсэн чинь харин “Ийм юм байдгийм. Чи овоо цуглуулж. Цааш нь судла. Буриадын дацангуудад зөндөө байдгийм. Чи ер нь наадхаа юм болго” гээд Пэрлээ гуай “Нэгэн гэрийн түүх” гэдэг өгүүллээ үзүүлж, Ринчен багш, Жамсраны Цэвээний хадгалж байсан “Худайн угийн бичиг” байгаагаа хэлж, үзүүлнэ гэсэн нь над шиг сониуч хүнийг ёстой л гижигдэв.

Энэ мэт, намайг Угийн бичиг судлал руу хөтөлж оруулсан ачтан бол Ринчен багштан, Пэрлээ багштан бөлгөө.

Тэгж байтал, Дорноговь аймгийн Өргөн суманд малын шүлхий өвчин гарч, би харуулын албанд дайчлагдав. Цуглуулсан материалаа аваад явлаа. Эзгүй хээр,

хэдэн мод зөрүүлж босгож эсгий нөмөргөсөн урцнаа сууж, хорон харандаагаар Буриадын угийн бичгийнхээ эх нооргийг гаргалаа. Хэдэн сар болсны дараа албанаас чөлөөлөгдөж, хот руу буцах болоход, хувцас хунар, бүх юмыг халуун уусмал, уураар ариутгах болов. Хорон харандаагаар бичсэн гар бичмэл маань халуун ууранд баалаад, юу ч үгүй болно гэж бодоод хаяа руу жийчихсэн чинь ариутгалын хүн харчихаад, “хорио цээрийн хууль зөрчив, шийтгэнэ, албан газар чинь дагавар бичиг хүргүүлнэ” гээд сүйд майд болов оо. Аргагүй учраа хэлээд үзүүлсэн чинь, ашгүй тохорч, гадна боодлыг нь арчиж ариутгаад явуулав. Буриадын Угийн бичиг гэдэг зохиолын гар ноорог ийнхүү нэг аюулыг гэтэлсэн түүхтэй.

Дотоод, гадаадад гарсан холбогдох зүйлийг үзэж харж, бичих ажлаа үргэлжлүүлж байтал, нэг өдөр Ринчен багш нөгөө ярьж байсан Худайн угийн бичгээ Мажар улсад хэвлүүлчихсэн өгүүллээ барьж орж ирээд мутрын үсгээ зурж надад өглөө. Би өөрийн уншиж номондоо оруулсан хэсэгтэйгээ нарийвчлан тулгаж үзтэл нэг л биш ээ. Багш бид хоёрын уншсан зүйл хоёр ч газар зөрлөө. Би л буруу гаргаа биз, тэр чигээр нь хэвлүүлчихсэн бол яанаа гэж бодохоос үстэй толгой арзайж, хөлс чийхарч, дахин нягталлаа. Минийх зөв л юм шиг харагдаад болдоггүй. Тэр нь **bEiBreol** гэсэн үг юм. Ринчен багш үүнийг “бие барав” гэж уншаад оросоор “Доржи, третий сын Иликсия имел сына Равжаа, о котором в овале его имени сообщается что, он скончался в 52 году (в 1852 году)” гээд орчуулчихсан байлаа. Би энэ үгийг орос хэлний “выборной” гэсэн үг гэж уншаад номондоо оруулчихсан байв. Өөр угийн бичгээс “советник”, “председатель”, “голова”, “кортик” зэрэг орос үг, тэгэх мөртөө “выборной” гэдэг үгийг монголоор галиглан бичсэн жишээ оллоо. Минийх баталгаатай болов. За тэгээд “Яадаг юм билээ?” гэсэн асуулттай тулгарав. Багш маань байдаг, Угийн бичиг судлалд чихдэх шахам хөтөлж оруулсан ачтан маань байдаг. Гэтэл, нөгөө талд нь “шинжлэх ухааны үнэн” гэдэг миний шүтээн байдаг. Эцэст сүүлийнхий нь сонгоод номынхоо 8, 9-р талд баталгаа нуталгааныхаа хамт биччихлээ.

Бас, Пэрлээ гуайн “Нэгэн гэрийн түүх” гэсэн өгүүлэлд нэг ташаа зүйл байсныг эргэн санах. Пэрлээ гуай “Энэ гэрийн түүхэнд 10 үеийн түүхийг бичжээ. Иймд гэрийн түүхэнд 13 зууны эцсээс 18 зууны эцэс хүртлэх 500-аад жилийн нэгэн гэрийн түүхийг багтаажээ” /5-р тал/ хэмээн бичсэн байлаа. Нэг үеийг 50 жилээр бодсон нь хүн бүр тавьтайдаа үе залгамжлах хүүтэй болоод байсан мэт болно оо доо. Гэрийн үеийн бичмэлд нэг үеийг 25-35 жилээр боддог, тухайлбал, ийм насандаа хүн үе залгамжлах хүүтэй болсон байдаг гэсэн дэлхийн жишиг тооцоо буй. Ингээд хоёр багшаа шүүмжилсэн ном хэвлэлд бэлэн болов. Хоёр том хүнийг шүүмжилсэн тухай шивэр авир гэгцгээнэ. Залуу ч байж, далдалж цааргалах, цаана наана бодох санах ч юмгүй, багш нартаа машиндсан эхээ бариад очсон чинь хэн хэн нь мэдсэн мөртөө юу ч хэлээгүй шүү. Шинжлэх ухааны үнэнийг урьтал болгодог агуу их хүмүүс гэдэг ийм л байдаг аж.

Би дотроо, Хэлзохиолын хүрээлэнгээс эрхлэн гаргадаг “Дурсгалт бичгийн чуулган”-д хэвлүүлэх санаатай. Тэгсэн, бүтэх шинжгүйгээр үл барам, хаанаас хэн сэдсэнийг мэдэхгүй “Нөгөө Сумьяа чинь Угийн бичиг хэвлүүлж, тайж нарын угийг сэргээх гэж байна” гэсэн тун халтай яриа гарч, дээд газрын сонорт ч хүрсэн удаатай. Цаг өнөөгийнхтэй адилгүй, хатуу, “Чингис”, “Тайж угсаа” гэвэл үндэсний

үзэлтэн гэгдэж, наанадаж ажил төрөл, цаанадаж бараг газар заагдах /цөллөг/ шахам болно биз дээ. Дамдинсүрэн гуайн саналд “8-р хуудасны 300, 340, 482-р зүйлийг би ойлгосонгүй” гэсэн хэсэг нь Буриадын угийн бичиг ба Монголын нууц Товчоо, тухайлбал, Чингис хаантай холбоотой зүйл байсан. Да багш ухаантай хүн нэгийг сэтгээ гэж бодоод, хасахыг нь хасч, заримыг нь арга буюу хойш нь товчлон оруулсан /307-р тал/, заримыг нь зүүлт рүү чихчихлээ. Уг нь зохиолын маань сүнс сүлдэр, эхэндээ байсан юм.

Хэвлэх асуудал чив чимээгүй болов. Галзуу барын аманд гараа хийхээс буцахгүй залуу халуун нас байсан болохоор огт шантралгүй, Түүхийн хүрээлэнгээс гаргадаг “Угсаатны судлал” цувралын эрхлэгч Н.Сэр-Оджав гуайтай ярьсан чинь, авч үзсэнээ “хэд хэдэн хүнээр уншуулаад отзывыг нь бичгээр аваад ир” гэлээ. Бөөн баяр. Дамдинсүрэн гуай, Бадамхатан нарт үзүүлээд саналыг нь авч очсонд (дээр зураг татаж сийрүүлснийг үзнэ үү) их зориг гарган хэвлээд өгсөн нь “Буриадын угийн бичгээс” /1966/ гэсэн ном маань юм. Одоо цагт хэн бүхний амнаас “Чингис хаан”, “Угийн бичиг” гэсэн үгс чөлөөтэй гарах болсон. Гэтэл 60-аад оны үед тийм байгаагүй юм шүү. Тун бэрх цагт Монголд хэвлэсэн анхны Угийн бичиг. Зохиолч Ойдов, Эрдэнэ нар болон буриад зон олноороо, ер нь дэлхийн монгол судлал сайхан хүлээж авсан. Ямар сайндаа Буриадын институтын захирал Лубсанов гуай ирээд яриа хийж байхдаа “манай буриадай Угай бэшэг хэблүүлэн Сумьяабаатар гэж хэн бэ?” гэхэд тээр ардаас намайг босоход “70-80 нахатай үгэн гэж бодооби. Яагаа бэрх, зоригт хүвүүнбэши. Поздравляю” гэж байхав дээ. Хятадын Шинэхээн буриадын Галсан гэдэг хүн алд шар торго, захианы хамт Үүрцайх гэдэг хүнээр илгээхдээ 70-80 насны хүн байх ёстой гэж эрүүлсэн байдаг.

Ном нэгэнт хэвлэгдэж олны хүртээл болчихлоор юм өөр болдог юм билээ. Дээгүүр, доогуур элдэв юм болоогүй ээ. Ага буриад нутгаар очиход Дашбалбарын нэг эмгэн, өвгөнийхөө Угийн бичгийг гаргаж ирээд “Хүү минь, үүнийг хэвлээд өгөөч” гэж байв. “Тантай би түрүүн уулзаж гуйсан шүү дээ. Та байхгүй гээд үзүүлээгүй шүү дээ” гэхэд “Нэг залуу хүн орж ирээд, Угай бэшэг энэ тэр гээд ярихлаар чинь дээр үеийн юм санагдаа биздээ. Нугалаа баривчилгааны үед би үүнийг суудал дороо хийж авч үлдсэн юм. Эгээ эмэгтэй хүний бөгс хагс ухахгүй биз гэж бодоо” гэж үнэнээ хэлж байж билээ.

Угийн бичгийг дахин хэвлэх тухай 90-ээд оны үед, намайг Солонгост байх үед гарсан юм билээ. Миний номын анд доктор Шагдарсүрэн тэр тухай надад захиа бичиж мэдэгдсэн. Би тэнд, хэрэглэгдэхүүн энд, нэмэх зүйл цөөнгүй, хэн нэгэн хүн шууд бариад хийчих авсаар зүйл биш, тэргүүхэндээ ярвигтай, цаг завын боломж зэрэг шалтгаанаар одоо болтол дахин хэвлүүлж чадаагүй л байнам.

Жаран хэдэн онд Булган аймгийн Тэшиг суманд томилолтоор ажиллаж, нутгийн Очир гэдэг өвгөнтэй уулзаж ярилцаж байхад “Манай ах өвгөн энүүхэн буриадын Ивлэг дацанд байдаг. Түүнд маш их Угийн бичиг бий /гээд багцаагаар 60-70 см өндөр зааж байв/. Үхэхээсээ өмнө Монголдоо өгөх юмсан гэж ярьдаг юм. Хоёул очиж авчрах уу? Одоо намар цаг. Өвс хадлангийн машин өдөр шөнөгүй цувж байгаа” гэлээ. “Хил гааль, нэвтрэх бичиг гээд зөндөө юм байна шүү дээ” гэхэд “Манай эндхийн сэргийлэхээс бичиг авчихдаг юм. Болохгүй бол, чимээгүй гарчихаад ирэхгүй юу” гэдэг байна шүү. “Миний томилолтын хугацаа дуусч байгаа, зөвшөөрөлгүй хил гарч огтоос болохгүй. Би буцаж очоод дахин томилолт аваад ирье” гэж хэлээд эгэж ирээд томилолт гуйсан боловч “Хил гарах асуудалтай тул

боломжгүй” гэсэн хариу өгсөн. Шаргуухан хөөцөлддөг ч байж уу даа, тэр олон Угийн бичиг одоо хаана байгаа бол, Буриадын хаа нэгэн газар байгаа даа гэж өтөл өвгөн үе үе нойроо хулжаан бодох юм даа. Цаг мөчөө гэж, насаа гэж нэг яаж ч болдоггүй юм байхым даа. Өвгөн Очирыг нутгийнхан нь “Аварга Очир” гэгцгээдэг гэсэн, зургийг нь энд оруулан хэвлэхээс өөр яалтай нь билээ.

BURIAD STUDIES

I Боть

11 (001)

2008

Б.Тунгалаг

*ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн,
докторант*

ДООРОМБО ГЭЛЭГЖАМЦЫН НАМТРЫГ ТОДРУУЛАХ АСУУДАЛД

Судар бичгийн хүрээлэнг анх байгуулагдахад захирал Онходын Жамъян, эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга Жамсраны Цэвээн нарын санаачлагаар хуучин сүм хийдийн боловсролтой лам сэхээтнүүдийг авч ажиллуулж байсан байна. Судар бичгийн хүрээлэнгийн 3 лам хэмээгддэг Зава Дамдин, Гэлэгжамц Дооромбо, Шагж гэвш нар бол хуучин цагийн буддын сонгодог боловсролтон хүмүүс байсан бөгөөд аль аль нь Монголын соёл шинжлэх ухаанд ялангуяа буддын шашны зохиол бүтээлийг орчуулж дэлгэрүүлэх ажилд үнэтэй хувь нэмэр оруулжээ.

Эдгээр эрдэмтэн лам нарын нэг Цэвэгийн Гэлэгжамц дооромбын намтар уран бүтээлийн талаар дорвитой тодорхой судалгаа бараг хийгдээгүй гэж хэлж болно. Манай ахмад үеийн эрдэмтэн бичгийн хүмүүс түүний тухай мэр сэр бичиж зарим зохиол орчуулгыг дурдсан төдий байдаг. Жишээлбэл, эрдэмтэн Д.Ёндон 1977 онд намтрын товч, орчуулгын бүтээлүүдийг нь тоймлон дурдсан байдаг¹.

Тэрээр улсын номын санд байгаа орчуулгын эх бичиг болон архивын материалыг нэлээд ашиглажээ. Хожим доктор Л.Тэрбиш монгол зурхайн гол зүтгэлтнүүдийг бүтээлтэй нь судалсныхаа хувьд Гэлэгжамцын төвд хэлээр байгаа зурхайн бүтээлүүдийг бүртгэсэн нь чухал ажил болсон билээ². Мөн академич Д.Цэрэнсодном 100 жилийн ойг нь тэмдэглэх санаачлага гарган эрдэмтэн судлаачдаас санал авч байжээ.

Иймд Гэлэгжамцын намтар зохиол бүтээлийг нарийвчлан судалж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулах нь Монгол судлал хийгээд түүний уламжлалт төлөөлөгчдийн намтар үйл ажиллагааг тодруулах чухал ажлуудын нэг мөн юм. Бид дээрх эрдэмтдийн судалгаан дээр тулгуурлан судар бичгийн хүрээлэнгийн анхны гишүүдийн нэг Гэлэгжамц Дооромбын шинжлэх ухаанд оруулсан хувь нэмрийг улмаар тодруулахыг зорьж намтар уран бүтээлийг нь сурвалжлан багагүй зүйлийг нэмэх бололцоотой боллоо. Энэ ажлын хүрээнд ОХУ-ын Улаан-Үд хотын Монгол

¹ *Studia mongolica*. Tom V (13) fasc I-18. Ub 1977. 133-144-р тал.

² [Математикийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний бичиг. УБ., 1984; Л.Тэрбиш “Монголчуудын төвд хэлээр гуурвисан одон зурхайн бүтээлийн түүхийн судалгаа” докторын зэрэг горилж бичсэн зохиол. УБ., 1999.]

төвд будда судлалын хүрээлэнд 3 сарын томилолтоор ажиллаж Гэлэгжамц дооромбын төрсөн нутаг, төрөл саднуудтай уулзах сайхан завшаан тохиосон юм.

Судлаач Д.Ёндон Гэлэгжамц дооромбыг Онон голын Буриад хошууны хүн хэмээн бичсэн боловч төрсөн газрыг нь тодорхой тэмдэглээгүй байдаг. Энэ нь тухайн үед Ёндон гуай төрсөн нутаг усаар нь явж амжаагүй, зөвхөн өөрийнх нь бичгийн баримтад тулгуурласантай холбоотой биз.

Угтаа Гэлэгжамц 1869 онд Буриадын Сэлэнгийн аймгийн Зэдийн районы Верхны Торей буюу Дээд Тойруу хэмээх нутгийн Номт гэдэг газар төржээ¹. Гэлэгжамц гуай Хачинут угийн хүн бөгөөд Хачинут уг нь Хэнтий аймгийн Батширээт сумаас гаралтай хэмээн Гэлэгжамцын угийн бичигт тэмдэглэсэн байдаг. Иймээс тэрбээр монголд ирээд бичиг баримтдаа Онон голын буриад хошууны хүн хэмээн тэмдэглүүлсэн байж болох талтай юм.

Гэлэгжамцын эцэг Мархаа гэдэг хүн байсан бөгөөд 7 хүү, 6 охинтой өнөр өтгөн айл байжээ. Гэлэгжамц энэ айлын 5 дахь хүү нь аж. Гэлэгжамц 1876-1890 он хүртэл Сартуул булагийн дацанд шавилан сууж байсан бөгөөд дараа нь төвдийн Брайбун хийдийн Гоман дацанд шашны ном үзэж дооромбо цол хүртсэн байна. 1903 онд нутагтаа буюу Булагийн дацандаа эргэн ирж, ард олонд шашин номын эрдэм үйлсээ түгээж байжээ. Нутгийн зон нь Гэлэгжамцын эрдэм мэдлэгийг бишрэн шүтэж эцгийн нь нэрээс үүдэн Мархаа Дооромбо хэмээн хүндэтгэн нэрлэсээр ирсэн ажээ.

Гэлэгжамц нутагтаа байхдаа олон хуврагуудад ном зааж байснаас шавь Лувсанням Дармаев, Лувсанцэрэн, Анин баавай, Туваан увай, Жасрай увай, Цүбэгдорж увай нарын зэрэг эрдэм чадалтай олон лам нар төрсөн гэдэг. Гэдгээрийн дотроос нэр цууд гарсан нь Дармын Лувсанням /1890-1956/ юм. Тэрбээр 1946-1956 оны хооронд Буриадын бандид хамба ламын мяндаг тушаалтай 10 жил суужээ. Энэ тухай зарим материал буриадын зохих архив бичиг хэргийн газар хадгалагдаж байна. Мөн нутгийн ард олон цөөн тооны хуврага хүмүүс төрөл садныхан нь нэлээд тодорхой мэддэг бөгөөд сүүлийн үед буюу 2003 оны 10-р сарын 24-нд төрсөн газар нь суварга босгожээ.

1914 оны үед Гэлэгжамц Петербургийн буддын сүмийн барилгын ажилд Гүшиг хамба Агваандоржийн урилгаар оролцож байгаад эрүүл мэнд нь муудсаны учир 1915 оны 11-р сард нутагтаа буцаж ирсэн байна. Нутагтаа ирээд Сартуул Булагийн дацны ширээт ламын тушаалд тохоогджээ. Гэлэгжамц гуай өөрөө сул лам болон сууж ном эрдмийн ажлаа хийх таалалтай байсан гэдэг. Энэ тухай мэдэх хүмүүсийн хууч болон Буриадын төв архивын материалуудад тодорхой дурдсан байна².

1923 онд тухайн үеийн Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга байсан Жамсраны Цэвээний урилгаар Монгол улсад ирж судар бичгийн хүрээлэнд ажиллах болсон байна. Гэлэгжамц зурхайч, орчуулагч, зураач зэрэг эрдэм ухааны олон салбарт гаргууд эрдэмтэн байжээ. Тэрбээр өөрөө олон бүтээл

¹ [Бадмаев Е.Л. “Бурятские родо-племенные объединения хатагинов и хачанутов” Улан-Удэ. 1999. стр 48-80 (Гомон дооромбо Цэвэгийн Гэлэгжамца), Буриадын төв архив Фонд 84. Оп-1, Дело-438; Фонд 129. Оп-1, Дело-3931, Буриад үнэн сонин, 1999 оны 05-19-ний өдрийн дугаар Д.Минжгийн “Суут эрдэмтэн Мархаа Дооромбо”]

² о командировании в Санкт-Петербург для совершения богослужении в сооружаемой в названном город буддийской молели штатных духовных лиц из дацанов Забайкальской области. Фонд-84. Дело-450, Оп/1; Фонд-84. Дело-438, Оп/1; Фонд-84. Дело-327, Оп/1; Фонд-84. Дело-4342, Оп1;

туурвиснаас гадна төвд монголын олон эрдэмтний бүтээлийг монгол хэлнээ хөрвүүлсэн нь ОХУ, МУ-ын номын сангуудад хадгалагдаж байна. Лавтай мэдээгээр Гэлэгжамц 1915 онд Петербургийн буддын сүмд зориулан “Молом тойны тууж”-аас сэдэвлэн нүгэлт эхээ аврахын төлөө тэмцэж байгаа буянт хүүгийн явдлыг харуулсан уран зургийг нутгийн зураач Осор Будаевийн хамт бүтээсэн байна.

Хэнтий аймгийн Батширээт сумын уугуул Дашийн Дандаржав хэмээх өтгөс Гэлэгжамц дооромбын шавь нарын нэг байжээ. Дандаржав гуай 1991 онд “Урлах эрдэм” сонины эрхлэгч Дуламсүрэнд багшийнхаа тухай:

“-Манай багш ямар ч үед төр улсынхаа төлөө санаж бодож зүтгэж яваарай. Аливаа төр, ард түмнээ харах билгийн нүдтэй байдаг юм гэж багш хэлдэг байсан, тэр захисныг нь санаж л явдаг даа. Гэлэгжамц дооромбо буриадын 33 дацангийн их багш Гүшиг хамбын дэргэд байсан юм. Гүшиг хамбыг буддын шашинтны өмнөөс Ленинтэй уулзаж 2-3 цаг ярьсан гэж багш маань хэлдэг байсан. Тэгээд л Ленинградын академид ажиллах болсон юм. Удалгүй би ч Ленинградын монгол сүмд ажилласан. Тэгээд л монголын судар бичгийн хүрээлэнд уригдаж ирсэн дээ гэж өөрийнхөө тухай ярьдагсан. Манай багш энд ирж суурьшсаны дараа анагаах ухаан, зурхай, математик орчуулга зэрэгт сурах хүнийг шавиа болгоно гэсэн зар тараасан юм. Би төвд орчуулга хийж сурах гэж шавь нь болж билээ. Манай багш Төвдөд 36 жил сууж эрдэм сурсан хүн, долоон улсын хэл мэддэг эрдэмтэй хүн байсан. Сайхан зурдагсан. Одоо бодоход бурхны явдлыг л зурдаг байсан болов уу да” хэмээн хуучилж байжээ. [Урлах эрдэм сонин 1991 он]

Энэ бүхнээс үзэхэд Гэлэгжамц Дооромбо бол орчуулагч төдийгүй зурхайч, зураач, шинэ цагийн соён гэгээрүүлэгч хуучин сэхээтний нэгэн байжээ. Тиймээс ч Жамсраны Цэвээн гуай судар бичгийн хүрээлэнд анх ажилд авахдаа дорно дахины таван ухаанд мэргэжсэн Гэлэгжамц дооромбо хэмээн онцлон тэмдэглэсэн байдаг¹.

Ер нь цаашид Гэлэгжамцын намтар, зохиол бүтээлийг сурвалжлан цуглуулж шинжилгээ, судалгааны эргэлтэд оруулах нь чухал ажил юм. Иймд бид энэ хүний Хэнтий аймгийн Батширээт суманд амьдарч байсан амьдралын сүүлийн жилүүдийн тухай болон үйл ажиллагаа, зохиол бүтээлийг нь лавшруулан судалж түүний шинжлэх ухаанд оруулсан хувь нэмрийг тодруулан үлдээхийг зорьсоор байна.

Намтарт нь холбогдох зарим гэрэл зураг

Дээд Тори

¹ Улсын төв архив Ф№23, Т№1. х/н №3.

Гэлэгжамцын төрсөн буурь /Номт/

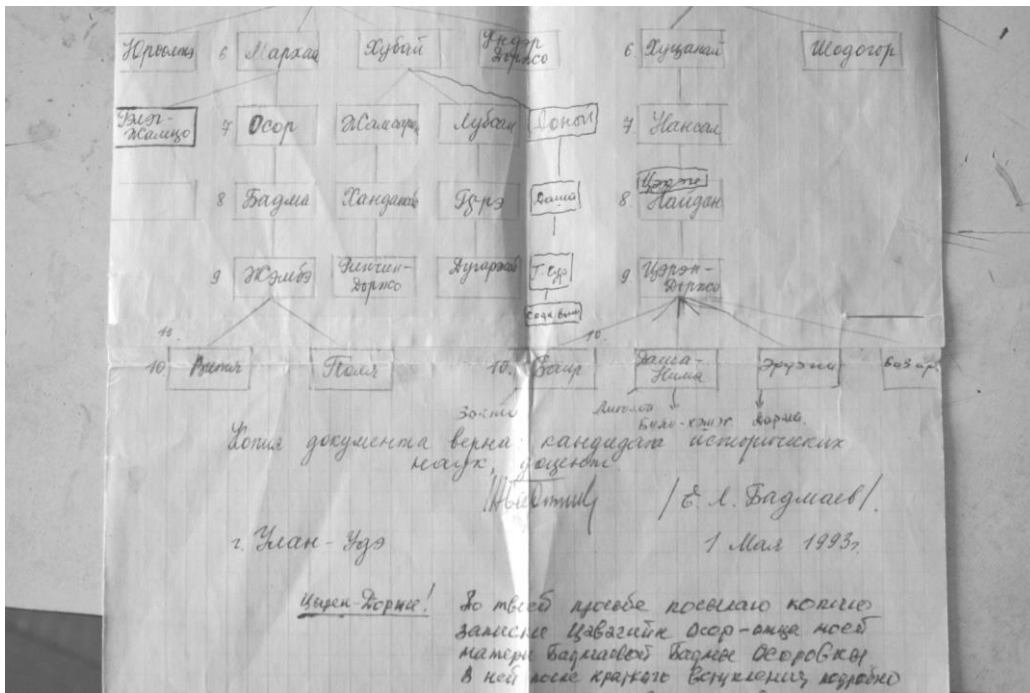
Гэлэгжамцын угийн бичиг

Записка

Цэвэгийн Осор-амганын брата
дөрвийн Гэлэг-Асалице
о всаа родословном древе
„Халинууд изагуурхун тэидэг
эгүүн дэгээр бичэгдэвэ».

Анхан эртэ урда цэгта Сайн хагануу самаргаан
бээрэ, Бочогто хагануу бусаргаан бээрэ Монги газар
эцэгэ Дөрмөн хэмээгээ нэрэт нутаг эцэгэ Гэлэг, Тэн
аха дэгүү хоёр нэгүүдэн хэр нэгүүдэн хагануу энэ
Торшин нутагта тогтоожуу, нуригтоожуу салуулан
байна. Мүн нэрэ Гэлэгийн айнаа эцэгэ үндэсгүдээн
ге гегэни илгаваргилан бичэгүү, дөшөө балогүү
бичэгдэвэ. Мүн Гэлэгийн хүүдүүд энэ эгүүчээ хэни
ге гегэни илгэжүү бичэгдэжэн байла ёсотой бүт.

(Төрөөд осужденные Тармаев Тимуров
Залимов).

2. Улан-Удэ
1 Май 1993г.

Цырен-Доржие!

То твоей просьбе посвящаю копию
записки Цывагайи Осор-амжа моей
матери Бадамовой Бадме Осоровжон
в ней после краткого вступления подробно
описано родство жве древо нашего
рода «Тэтичуряг», рода монгольского
«Хасежонидни». Живя и живя, по моему
разговору, вехалсе из Хактаевского аймага
Монголии крайнею жероме в 1710-1730гг.
Она там жила в верховьях рек Хэрэн
и Онон в горной местности, на территории
ивинского союна Батширээт. Записка
написана на старомонгольском. Перевод
сделал Я.В.Тарасов. Токачи четым, обьяенил.
Досробио Тэлаз-Доржие, ани там, циир в атам союно.
Олзид свою
прародину.

Санкт-Петербургийн Монгол хийдийн барилгын ажил 1914 он

Санкт-Петербургийн Монгол хийд 2006 он

**Гэлэгжамцын дурсгалд зориулж
2003 оны 10-р сарын 24-нд нутагт нь бүтээсэн суварга**

Б. Ууганбаяр

*“Боловсрол” дээд сургууль.
Түүх-Аялал жуулчлалын тэнхим,
докторант.*

БУРИАДЫН НҮҮДЛИЙН ТҮҮХИЙГ ЭРГЭН ХАРАХУЙ

Илтгэлийн товч утга: XIX зуун сүүлч, XX зууны эхэн үед өрнөсөн Буриадын нүүдэл нь тухайн үеийн Орос, Монгол улсуудын нийгэм, улс төр, эдийн засгийн байдлаас шалтгаалаад зогсохгүй угсаатны хөгжлийн зүй тогтлын дагуу явагдсан үйл явц ажээ.

Түлхүүр үг: Буриад, нүүдэл, Заян Наваа, Угсаатны онол

Монгол угсаатны салшгүй нэгэн хэсэг нь эрт үеэс Байгал нуур орчмын өргөн удам нутгаар нүүдэллэн аж төрж ирсэн Буриад нар билээ. Буриадууд түүхэн урт удаан хөгжлийн явцад өөрийн өвөрмөц онцлог бүхий аж ахуй, зан заншил, соёлоо үүсгэн хөгжүүлж ирсэн түүхтэй. Чингэхдээ, ХҮШ зууны дунд үеэс буюу биеэ даасан угсаатны бүлэг болон төлөвшин хөгжих эхэлж байхдаа Хаант Оросын бүрэлдэхүүнд багтах болж, энэ хэрээр Оросын улс төр, эдийн засаг, соёлын нөлөөлөлд автаж, улмаар XIX зууны сүүлч, XX зууны эхэн үеэс хүн зоны нэгээхэн хэсэг нь Ар, Өвөр Монголын нутагт нүүдэллэн ирж суурьшин амьдрах зэргээр 3 тасран хуваагдах зэргээр ихээхэн ээдрээт замналыг туулж иржээ.

Бид энэ удаад Буриад нарын Монголд нүүдэллэн ирсэн түүхийн зарим асуудал, тэр тусмаа энэхүү нүүдэлд хүргэсэн хүчин зүйлүүдийн нөлөөллийг тодруулахыг зорьж буй.

Эл асуудлаархи судалгааг тоймлон харахад юун түрүүнд Буриадуудын нүүдлийг XIX зууны сүүл, XX зууны эхэн үеийн Хаант Орос улсаас Сибирийн Буриад нарын талаар явуулсан бодлого, ялангуяа Буриадуудыг зүйл бүрээр хавчин гадуурхах болсонтой холбон тайлбарласан байх аж.

Тухайлбал,

Д.Бямбасүрэн¹, Д.Дамдинжав², А.Оюунтунгалаг³, Б.Ширнэн⁴, Ц.Цэрэн⁵ нар буриадуудыг христосын шашинд оруулж оюун санааны хувьд оросжуулах, уламжлалт засаг захиргааны хуваарийг эвдэн устгаж оронд нь Оросын засаг

¹ Бямбасүрэн Д. Буриад түмний гарал-үүсэл, түүхэн замналын зарим асуудал. - /Буриад-монголчуудын угсаа түүхийн зарим асуудал/.УБ., 2000. тал 51.

² Дамдинжав Д. Монголын буриад зон. УБ., 2002. тал 23-29.

³ Оюунтунгалаг А. Монгол улсын буриадууд. УБ., 2004. тал 36-39.

⁴ Ширнэн Б. Буриадын нүүдэл-хэл аялгууны учир. УБ., 2005. тал 30-34.

⁵ Цэрэн Ц. Буриадуудын дүрвэлт, “Лхүмбийн хэрэг” гэгчид тэднийг холбогдуулан хэлмэгдүүлсэн нь. УБ., 2007. тал 22-27.

захиргааны нэгжүүдийг байгуулах, буриадын уугуул нутагт олон мянган орос тариачдыг нүүлгэн авчирч бэлчээр нутгийг нь эзлэх, түүнчлэн угсаатны нь хувьд уусгах, элдэв хүнд хүчир татвар ноогдуулах, Дэлхийн I дайны жилүүдэд идэр залуусыг нь цэрэгт татсан, тэрчлэн 1917 оны Октябрийн үйл явдлаас улбаалсан иргэний дайны жилүүдэд ихэд хэлмэгдэн зовсон, Молом багшийн сургаал гарсан зэрэг маш олон хүчин зүйлийн нөлөөллийг дурдсан байх аж.

Харин эл асуудлын цаад шалтгаан нь зөвхөн дээр дурдсан төдийгөөр хязгаарлагдахгүй юм. Үүний ул үндсийг нэлээн эртнээс буюу тэрхүү угсаатны өөрийн хөгжлийн зүй тогтлоос хайх нь зүйтэй. Өөрөөр хэлбэл, Буриадчуудын дээр өгүүлсэн нүүдлийн уг сурвалжийг буриад үндэстэн угсаатны үүсэл, хөгжил, төлөвшилтийн үйл явцаас сурвалжлан шинжлэх нь зөв байж болох юм. Угсаатан судлалын шинжлэх ухаанд угсаа гарвалын асуудал нь угсаатан бүрэлдэх үйл явцтай нягт холбоотой, алив угсаатан нь угсаа гарвал, аж ахуй, хэл, соёл, зан үйл, сэтгэл зүйн талаар нийтлэг шинжтэй болсны үрээр бүрэлдэн тогтдог¹ хэмээн үздэг билээ. Гэхдээ, юуны өмнө угсаатны үүсэл, хөгжлийн талаарх зарим эрдэмтдийн онолыг Буриадчуудын нүүдэлтэй холбон тайлбарлахыг чармайя. Өрнөдийн антропологичид угсаатны онолыг примордиалист, инструменталист, конструктивист хандлага хэмээн гурван үндсэн чиглэлд ангилдаг байна². Энд дурдагдан буй примордиалист (төрт ёсны өмнөх) хандлага бүрэлдэхэд хувьсал хөгжлийн сургаал хүчтэй нөлөөлсөн бөгөөд угсаажилт нь биологи ба генетик, газар зүйн хүчин зүйлсээр тодорхойлогддог хэмээн үздэг. Энэхүү хандлагын томоохон төлөөлөгчдийн нэгэн болох Пьер ван ден Берг угсаа гарлыг, ураг төрлийг харж шилэн сонгож эсвэл непотизм буюу ураг төрлөө өөд нь татахаас /ураг төрлөө бусдаас илүү дээдлэн үзэх/ эхлэлтэй³ гэжээ. Үүнийг батлах нэгэн зүйл нь буриадчууд хийгээд монголчуудын хоорондох угсаа гарвалын ба ураг төрлийн хэлхээ холбоо юм.

Тэрчлэн угсаатны тогтсон шинжүүд болох гадаад төрх, нэр, хэл, түүх, шашин, үндэстэн зэрэг чанарууд нь тухайн бүлгийн гишүүд болон гишүүн бус хүмүүсийн хувьд нийтлэг адилслыг бүрдүүлж, бүлэгт багтаах болон эс багтаах хамаарлыг бүрдүүлдэг хэмээн үзсээр иржээ.

Угсаатны сэтгэлгээний адилсал бүрэлдэх үйл явцад:

1. Өнгөрсөн түүхийн талаархи нэгдмэл төсөөлөл, өвөг дээдсийн тухай домгийг сэтгэлгээ бий болох.

2. Нэгдмэл гарал угсааны тухай болон төрөлх нутгийн тухай төсөөлөл бүрэлдэх.

3. Угсаатны нэгдмэл нэр хэрэглэх болж, бусад ард түмэн, угсаатны талаар “Харь, бусад” хэмээх ойлголт төлөвших зэрэг хүчин зүйлүүд нөлөөлдөг ажээ. Нэг ёсондоо нэг хэл, соёл, зан заншил, газар нутагтай байж, нэгдмэл нэг угсаа гарлын тухай ойлголт төлөвших нь угсаатны сэтгэлгээний адилсал бүрэлдэх нэгэн гол нөхцөл хэмээн үздэг байна. Тэрчлэн алив угсаатан, ард түмэн *áçäýëäýõ íü îäðëí ò°á°äðýë òççõýí çëë ýâõ á°á°á òýë, ñî,ë, ñýðäýëäýýíëë ääëëñäë äëë äíëíð çëë ýâõ þì⁴ äýñýí ñäíäââ äíðäâðäðçé °íá°ð÷ äíëíðäçé þì. Ýíý ääâðó äâ÷ ççäýë, áóðëäâðóä äíëíä*

¹ Цэрэнханд Г, Билэгт Л. Монголчуудын угсаа гарвалын түүхийг судлах асуудалд. – “Угсаатан судлал”. Т. XIII, F. 21, УБ., 2001. тал 187.

² Эрт, дундад үеийн Монголчуудын аж ахуй, соёл. УБ., 2006. тал 14

³ Дэлгэржаргал П. Монголчуудын угсаа гарвал. УБ., 2005. тал 21.

⁴ Мөн тэнд. тал 23.

7. Ёрoдoрiааеаа А. Ёрiаiе оеñуi аодёааооа. ОА., 2004.
8. Оýдýi О. Аодёааооауi аýдáýёð, “Ёðýiаеéi оýдýа” аýа=еа оýаiеéа ðiеáiааооéаi оýеiýааýi íu. ОА., 2007. ðàè 22-27.
9. Оýдýiоаiа А. Оаñааòiu iñеуi аñооаеааð ýдáýiðаеéi ççýе ааðèiðеаеуi ðоðаеа. “Ёрiаiе÷ооа: оаñаа-ñi, çаi çаiøе-1”. ОА., 2005.
10. Оýдýiоаiа Ã, Аеёýаð Ё. Ёрiаiе÷ооауi оаñаа ааðааеуi ðýðеéа ñоаеаð аñооааеа. – “Оаñааòаi ñоаеае”. Ò. XIII, F. 21, ОА., 2001.
11. Øеðiýi А. Аодёаауi içýе-ðýе аýеаооiу ð÷èð. ОА., 2005.
12. Ýðð, аоiааа çâеéi Ёрiаiе÷ооауi ае аðоé, ñi,е. ОА., 2006.

BURIAD STUDIES

I Áiðü

1 (001)

2008

Аiаiаооа Ааøiýiуi Òаiаеаа

АОДЁААУИ Ã-- ААÐÜÆ ААЕÑАИ ОЕАЛÆЕАЁ

Íýá. Òýðеéi “ааеаéi” çаð çоðааñ...

1. Һиһаһе-ооа һаһае үдһеһүһ 200-300 æеһеһеһ иһиһ çһүһ æеһаа (öyáýý) йүдд, әдһеһи ÷ һаһадд йһаһеһеһи оһаааа öýðýæëýñýýð ýäçäýý çһæеә öçð÷ едһһиһ öççðдөһе әеһеһү. “ЙҮ^a III йүһааһу 2-д оаааһд о^a аһеһеһ үддһеһе йүдә аадһаһ дһһһиһ аеһаеһеһ йүә Öçһиççһә йһаһһиһиһ оһааа әеһаеһеә һççһеһе һççһаһүүд аһеәһүә ааеһаһ дөдәе дүһаһаеһһиһиһ ааеәаа”³ Үһаһүһ ççәһе ә^aа һиһаһе-ооаһу çһүһиһ йүһөççһ йһаһеһеһиһ оһаааа дөеә әаеәһү.

Һаһаеһеһ аеһаеһе йүдһеһүә çһиһһаһ аодһеәаооа (аһиһу йүд һу әеө ÷ ааеә һаааааççә Ä.Ö.) ә^aа һиһаһе оаһааодәһ иһиһ аһаһаөһе һаһае һеһеһуөһүд аадаоаççә ә^aа һиһаһе оаһааодәһ аһааеһе çә^oиһ Öçһиççһаһүүд öýçäààдһеәдәә аһеһүә әçð оааһа дадә, һоааеә, әе÷еө үдәһиһдүә ÷ аад÷ едә ааеһа. Оиде аодһеәа аһааеһеһиһ оиде аһаһа йүд һу Оидеәһе йүдәһиһеһе йүдһиһүһ ççһһиһиһиһ йүд аоһи ә^aа һиһаһе оаһааодәһ аһеһиһ Оеәд, Ааһиһаөд и^oдһи^oд 4-6 йүһаһи аһуааад÷ аһаһи Нçһиççһ (Өоһаөд) һадһуһиһ йүә һаеәаөд Оидәә аоһи Оид һиһаһе аһааеһеһиһ оид һи аһа ççәһе оиде аодһеәаооа ә^aа һиһаһе оаһааодәһиһ йүә аһеһиһиһ һу дһаһиддөһе. Ççһиççһиһ ççәһе öyáýýә оиде÷ооа дөеә әаеһаһи әаеөдәә һ çәеәаөаççә. Иһи^o ә^aа аһүәһиһ һу öyáýý дөеә әаеһаһи аһеһиһа е Öçһиççһ һад дөеә әаеһаһи әаеә дәәдһа.

Идһиһу йүәһи үдәһиһдөһи, Öоаеәе оаһи ççә оаһиһи һадһиһа оааааһи **аççһеә һççһә оааһу оааһи оаһааһиһуәһи, öççһеә аһиһд оиде÷ооа ооо үддөһе** әаеһаһи дөдәе әе÷һиһи әаеәаа аеһү. Үһи аһе Öоаеәе оаһи оиде÷ооадәе одһуаһи оааөд оааһи оаһааһу оһеәһиддөһе әаеһиһуааа аодһиһаһи öçһиççһаһүһиһеһе дөһддөеһеһе иһи.

ИО-һу 28-д ççәеә “Аһаһи÷ад оаддәаааа дәәеһи ә^aд әçð, дүд әеәә һ÷еә **öyáýý** аоеә ооаааа...”⁴, 31-д ççәеә “...дүә едәһи әççһеәдççһи ә^aд йүәһи едәһи һаһа едә **ynya** ооа һаһи”⁵ аһө йдө÷еһи дүһаһаеһаһиһиһиһ аеә. Аһаһи÷адәә һддөһе ×еһаеһеһеһиһ аеөдәһи одааодәһи, Оиде һаһаодһи оид аһе һаааө, ççүәеһеһиһ оһеәһиддөһе, үадһуһи адааааççә һадәһи д^oдһеççһә әеһеһү. Еһеһа öççһеә (Аһаһи÷адһуһи) һаеәа һаеәаөд һу öyáýýйүһи һаһеә, öççһеә дөеә йүәәһааççә әаеө ççәһиһи әаеөаççә. Үһи аһе әçð һаәөөоөе ççһиһи дүдүә һи.

2. Аодһеәаооа 17-д çооһу 2-д оаааһи öçдөһе һиһаһеһиһ адд^oи^oн һаеәаааççә, дүә ааеөдәе, һаеһаһаае үһаөд оаһдәааа үаһааөд е öçдөеһи һаеәа çәһуһи үдүһа дөеә едһиһи. Öyáýýдөһүд һиһаһе-ооаһу үддөһиәһаһа еәһү ÷ аһеәһа, оһаааһи ÷ аһеәһа үһи öyáýýә аодһеәаооа дүәһеһе йүәһи ааеө дөеә ÷ әаеһаһи, дүдүәеһүә ÷ әаеһаһи һу дһаһиддөһе. ×ооәһааа аодһеәаооа һаеәа çәһааөд һдә һаһиһи (идһиөд идһиһи) дүд оааааһи е аодһеәа һад öyáýý дөеә йүәәһа, йүәәһааççәиһи дөдәе ççә үдәәһу үд ççһаһаүд дәәеәәһаһи һи.

3. ә^aдһиһаһеһиһиһ иддөәһиһиддө ×еһааһиһе “Аһеөеһеһи йүәдүддөе öçдө” аһеһи “Аһе оеһиһи öçдө”-еәә ççәһиһеһиһи öçһиççһеһи дәе öçдөһе йодәәеәе әаеһаһи аодһеәаһи ә^aа аһүәһиһи аһеһиһи Ççдәәһи аоһи Нүдәәһи һиһаһе-ооаһу әçдүеәәүдççһи Ае, Аеәдүөе Ааеәеһи (Оиде аодһеәаһу 11 һааеһеһи йүә Öаеәеһи һааеһеһи йүә һаеәаөд аоһи öçдөççд Ä.Ö.), Ааа (еһи йүддөһе һаһа аеһаеһеһиһи ççһиççһеә йодәәеәһаһи йодәеәә Ааа öyһиççһи йүдһеһүә ааеә аһеççһеәççә Ä.Ö.), Едөддөеһи Оиде (Үдөдүәһиһи һаеәаәдәеһаһи оиде һаһаодһи ааеө һааааеәеөдәе Ä.Ö.) ççдүә һаһа аеһаооә аааөдәәә әаеһаһи ә^aа дүә аһд аооеәаөдәә **öyáýý ооааа** әаеһаһи, ааһи ааоо ааааһааеһеһаһи ççһаеөеһи һае әә аөоеә аһеһеһи үддөһеә әаеһаһи йççәһе÷еһи аеһаооә аһеһи”⁶ öyһиççһи әе÷еә ааеһа.

Öyә ааооһиһи аөеә дөһиһа һаеһи йүәәһа, һаеһи аөеәеәааа, аһуаадәе адөеә һу ççһеә ааддөаççә ооаһу йүһүддөһеә дөеһиççһи ааооә аһеһиһи үддөһеә әаеһиһу аһүд ааооә öçһеә һаеәааөдәе дөһеәа÷дәһу аһа ççәһа әаеһаһи аеççү. Үһи дөдәе аодһеәаһу үдәһиһдөһи Ааһиһаеә Аоөөоаа әе÷дөәһү “аодһеәа öçһи үһааө һддүддөе дәһи әаеһаһи ә^aа һддү үççһи аһи ааеһу д^oеә аһу һаһиһа һу аааае үаһаһи д^oәеәççә **öyáýý**, һад ççдүә һеһи д^oдөеһи әçдүәәүдççһи ә^aаа, үһи үдөһеә үдөһе йүһаһи æеәә Ааеәаеһеһи оааа аеәеһеһи аодһеәаооаһу үддөһүө аә адөеһи ççһаһиһи дүеәәүд һу аһеә ааеәаа. Аодһеәаһу ççәүд аһиһаө һддү үддө одһуа оааө дүһаһүдүһи аооә едһиһи ә^aаа öçһеә дүе

çàÿääñàí òÿáÿð àðeóí àìüðàí áÿæ ààðàà àeëÿÿ. Òeéí ÷ ó-ðààñ áóðeàáóóà òÿíáÿðeéí çàääñüà **òÿíáÿðeéí ã:ç:íeé ñ:ç:** òÿíÿÿí eðäÿäÿà áàeæÿÿ”⁷ áÿæ àe-ñÿíí áàeäàà.

Àáóó, ã:ç:íeé àðeä òeí íü òÿð áóíààñ ã:ç:íeé ñ:ç:íeé ãÿeðäÿñÿíí òÿáÿÿíeé à- òón àñàð eò áàeñíü òeíààñ áíeíí òíeñí íeæ, òíðòíí ààðæ, òíeúí àÿíà ÿààò çÿðÿà àìüàðeúí òÿðÿàòÿÿ òààðeäeäà íü ìðüà:ç:éäÿÿð ñÿðäÿòæ:ç:é áàeñíü òeíààñ àáóóà òÿíáÿðð ààðòàe °ðà¹íæeëæ, òÿíáÿÿñ ÿðã:ç:éÿíí áóóeäæ ç:éäÿð àñàeéí áààðàð áíeñíí òóàeðàæ òeíààð ò:ç:íeéä ò:ç:éÿà àeððÿeééí íáüàeð áíeñíííí àíe ÿçàeéí íÿ íü ÿàòúí àðàà:ç:é áóðeàáóóà àeëÿÿ.

Áóðeàáúí ÿðáÿíðÿí È.Á.Áàðóàà, Á.Ð.Çíðeàðóàà íàð XIX çóóíü áóíà, ÕÕ çóóíü ÿóÿí ç:áeéí áóðeàáúí íàe àæ àðóeí òeáíæeäeúà ñóààeñàí òÿÿðeéí òeíæeäÿÿíeé àæeúí ìàðàðeäeä òóeäóóðeäí àe-ñÿíí “Áóðeàáúí íàe àæ àðóeí áà íàe àæ àðóeí òeáíæeäeä” áÿäÿà °ã:ç:éÿeäÿÿ:

“...Ñeáeðeéí áíðíà òÿçààð íóðàeéí Ááúí áóðeàáóóà **ã:ç:íeé ñ:ç:íeé ãÿÿð eóíüñ** òeéäÿà áàeæÿÿ...”⁸ áÿæ àe-ñÿííí áíe íÿðð ÿðáÿíðÿí Æ.Á.×èìeðáíðæeäà áóàe 1703 ííà Õíðeéí çííü ò°e°e°à-èä òàààí òàíà áàðàeèðòàà òÿíeéä àðàeæ ÿàñàí ò°e°e°à-àeéí òÿðã:ç:é Òòðàðeéí Áààí, óààí Áààæàà íàð Íàðð I òàíà òàíàæ òÿeñÿí ç:áíÿÿñ ÿóeñííeéä ñeéð:ç:éäÿe “ÿðäÿíeéí áÿÿà àeðàí áíà:ç:é, ÿàeéí áÿÿà áóeäáí áÿÿeéä ÿçÿí òàáí òàíà òíðeéí çííüðí ò:ç:íÿeò áàeäeäàðàð òíeúí òíeííí ò:ç:ðäÿæ eðeÿÿ áeä” áÿæ ààðáóóeäàà òeíeéí ààðñà àÿààeæ “ðàeúí ò° òÿíáÿðeéí òàíàí òàààí ç:ç:e òeä, ðàñúí áÿáÿeð ò:ç:ðÿíà:ç:é òààeéí òàààí íðàeé òeä, ìÿíàí **ã:ç:íeé àeðàà** (òÿáÿÿ Á.Õ.) ò:ç:áÿÿð á:ç:ðÿÿàñÿí, àeñ òíeúí òíðe-ðóáúí àðeóí òàààí ñÿðäÿeééí àðáúí áð°e òeíáÿñÿí àìðàð eäÿÿíeéòÿÿ áÿÿæeäà àeäàð ò:ç:íáÿð, °íàð áÿÿà ÿçÿí òàíà °ðà¹í ààðüæ ò:ç:íáÿðäÿe ç:ç:ç:éæ áàeäàà ìeíü ò:ç:éÿÿíí à- àæàìòó òÿíÿÿíí òÿeñÿííí áÿáÿà”⁹ áÿæ àe-ñÿííí çÿðáÿÿñ òàðàðàà àà, òíðeéí áóðeàáóóà ò¹°°ð° ã:ç:é ààðüæ òÿáÿÿ òeéæ áàeñíüà ãÿð-èeíÿ. Í¹í Õ.Á.×èìeðáíðæeäà áóàeí òóàeòóeäáíà áàeäàà òóðàáí ìðeíü òíeíü ò°àñà°eä “Íðeííe ñóeä áóóààæà ààðàíñààð àeðàà, **ñÿáÿÿáÿÿð** ò:ç:ð:ç:é ìðeííe áóðà ìàíàeä ìeäààà...”¹⁰ áÿæ òÿíáÿæÿñÿííí àeé.

Õí.ð. Áíàí çíðeíeúí “áàeäeäààñ”

1. ÿeäÿð, òóóeüñààñ:

à) Áóðeàáúí “Áeäíæ Íÿðáÿí” áààðàðeäà òóóeüñò:

“Òàààí áààààe áàeíàeðà,

Òàíààòüà áðÿíÿÿð

Ààðóóí eäáÿ ç:áÿeüíàe,

Õ:ç:íá:ç:h°ò óóòàí!”¹¹ (Òàààí ààáúíàà eðñíÿÿñ òíeð ààðóóí eäÿÿ àìññàíà:ç:é,

ò°ð¹á°í°ñ ÷eíü ò:ç:ððÿà). Óà òóóeüà ò°ð¹á°í°ñ ààáíà ñàà (ò°ð:ç:éð), á:ç:é:ç:éð áÿð ìÿð òÿáÿÿíeé òíeáíàíeðíe íÿð òíü.í ìeíí ààðàà. “Áeäíæ Íÿðáÿí” òóóeüñ áíe ÿðeéí ÿðòò ñíü ç:áeéí àðáúí á:ç:ðÿÿe áíeíð ó-ðààñ òÿáÿÿà Ì¹í òÿð ç:áà è òeéæ áàeñíüà ãÿð-èeíÿ.

á) “Õàðàeðóóð òààí” òóóeüà:

“...Óóÿà òàðàíà ç:íáÿðÿe

Òíeí òàðàíà òàðàeðàe

Òíeíàíü òíàíí ìÿðÿíÿ,

Áÿðÿeäÿíü **ã:ç: hààìà**...”¹² áÿñÿííí àeé.

ÿíà áÿðÿe áÿáÿÿíà íü ñ:ç:é ñààìàð áÿæ òÿeæ áàeäààà íü áíàeð ç:éeéí òónàe áàeä òààðíà, °ð°ð òÿeáÿe ã:ç:é ñààæ òÿáÿÿ ÿñáÿæ, òíàíí ìÿðæ áàeñíüà òóóà òÿeæ áàeíà.

2. Áð°e ìààòàeéúí ç:ééÿÿñ:

Á:ç:íeé ñàeü ñ:ç:é àðeäeäàà àeñàí òóòàe ìÿáÿÿ óàñààðíü ç:ç:e- Æ.×íeæeñ:ç:éðÿíàeéí 1958 ííà Áóðeàáúí ÿðáÿí-òeíæeäÿÿíeé ò:ç:ðÿÿeíáÿÿñ ñeéð:ç:éæ ààñàí “Õóáóóí eðÿð:ç:éä àeäeäà àààòüí ñóààð ìðeä”¹³ ìÿðð ìÿáÿí áÿòòàí òíàðeííe àeé. ÿíÿ íü °àà°àeéí òíà-ñíð òÿeæ ç:áíðàí òóáóóíü ààeäàúí áóðeäà òóàeäàð àeÿÿ.

Ýíý íú í'í äýýðð çíðèíã÷èéí 1956 íã Áóëääí áéíãããñ íëæ àã÷èðñàí “Øóáóóí èðýðçéä ääëëäää äãäðóé ñóããð ýíý áóé” ðýíýýð ñóããð÷èäí àé÷èããñýí ‘ãðèéí íí äãðü øóáóóíü ääëëääüí çãðýé äãðãã ääëë äæýý. Ýíý íú ðýð íóðããð áóððèääóóá àíüããð÷ äáéñíü äýð÷ áóé çà. Øóáóóíü ääëëäää äýãýã áíè ð°è°° áíéæóóéäí, ìæ ñçðãýý °ñã°æ, ýð ìæüí ðèðèä áóýíüã áóéæ áóé áð°°è òì.

Ö.Ääíäèíçðýíäèéí ýððèýí äãðããñàí “Ííãíèüí ððáí çíðèíèüí äýýæ çóóí äèèèä ìðøáíé” ðýíýýð ýíðýðãýèä áóððèääüí øóáóóíü ääëëääüí ýððèéé íýãýí ðóáèèèããð ìðæýý. Óã ðóáèèèããðð (áð°°èä):

Ö°ð°° øóáóóí äííãíãíðíä,
Ö°ð°ã÷ äçç óíããäèèðãä,
Öçññýí ðãìãã áóýí
Öèðèä èððçäýé!
Öóðäé! Öóðäé!”¹⁴ ðýíýýæýý.

Àðäé õíæóð çãèéí ðóáèèèããð (17-ð çóóíããñ ðíéðèð) áíèíð 26 äãããä ääëëääüí áð°°èèé 2 äãðü äãããð:

Öããããí ðáí øóáóó èðýðýä
Öãñð óóé äýñýðýä
Öããããã÷ äçç óíããäèèðãä
Öããèèðãçé èð áóýí ðèðèä èððçäýé!
Öóðäé! Öóðäé! Öóðäé!”¹⁴ äýæ äáéðãä 11 äýð äããããð:
“Äýèäýí ÷èðð ä°ð°°ñ ð°ð°ð°ã
Äýèýí èðð äçç, çíýý ñããðãä
Äýèäýðýíäçé èð áóýí ðèðèä èððçäýé!

Öóðäé! Öóðäé! Öóðäé!”¹⁴ äýæ äáéããã íü ñçç ñããæ àøèä øèìèèä íü äã÷ äáéñàí áíèíð íü ðàèèããðãçéäýýð íèèãíãíí. Áãñ ääèèääüí áð°°èèé øçèýãð ðóí ðããããí äããóóñàí, ‘íãã’í ðããããí äããóóñàí, áóððäè äããóóñàí äýð ìýðýýðð ðããããí ‘íãèèä íèíðãã ðýèæ äáéèãã íü ðããããí ñýðãýé, ñàéðáí ñãíãã, ñããèü ñçç äýð çýðãèèèä ðããããí ‘íã°ð äèèýãøýýæ, íã° ðàèèããð ñçç ñããèü àðãèæèæ, íýíýããýðèéí äèèýããýé áíèãííí íü èèýððèé. Öýãýýã ÷ ×èíãèñèé çãã èð ðããããí ñççýä, èð ðããããí ñççèèé ðãðèèèä äýæ äáéñàí íü ó÷èð ççéí ðíèãíãíèðèé áíèíí.

Äççíèé ñççäýýð äýèðãýãýã èñãýéýí óíãããíüðãä èä øèèèèä ýððýíèýí äýýäèýðãýý ðççíèèèä ðããããí ‘íãèéí °ð íýã íýð áíèíð öýãýýí (ñýãýýí)-èé öýãýý (ñýãýý)-ýýð íýðèýýã çííñíðãçé Öíðè÷óóá íãíã ÿñíüðãä ñãèããðüã ðççççðð (ð°ðççðð) äýæ öýãýý äãóóèèèä ñãííü íýðýýð íýðèýñýí äáéèãã.

(öýãýý, ðççççðð-èéí ðàèèããð ðíèí öýèýããýý)

Áóððèèèèð ðççý ðððèíüí áð°°èä:

“...Ííã ñããããí ñýðüðèðýé
Íèí ðãíè íçðýãðýé
Äèðãä, ñýãýý äççðýí...”¹⁵ äýæ äáéðãä äãñ áóððèèèè ççèð öýöýí ççýíã:
“...Äèðãä, ñýãýýííýý äãðããíðãã, äððèí ðãðã
Äððãæà ççèýãýæ äáéèããøãã, ðíãíí ðãðã
Äèðã ìçíã°ð öýíýýøüãã, ççýí ðãðã”¹⁵ äýæ öýèèãã.

Ýíý ìýðýýðð àðãüí àìá çíðèíèüí ð°ðèççèèèä øççðãýýä äáéèãè äèðãä, öýãýýíèé ðóðäé íýãýý ñýèð íèí àðãä ðããðãèèèð áíèíèðèé.

3. Á°ãèéí áóáèèèãã, ðãðãè, ðãðèèèè çãí çèèèýñ:

Äèðãíãèé Ýæððýí öýíýýð á°ãèéí áóáèèèãã:

“Óóçãí äðý óçãí äýèèèè,

Óíahàí hàèòàí ààèää áýèýé,...
Çýëýäý ààèhàí óíàääà áýèýé,
Çýëýðýæý hàèòàí hýííýé!
Çýðäýäý hóóhàí çáyäýàøíè
Çóáààèàèà hàèòàí hóóèàé!”¹⁶ äýæ áóóääàà ààéíà.

Çýëýíà óíàää ààéíà äýäýà íú ã¿¿ àaðüñíúà òýèæ ààèääà íú òíàíðòíé áºªªª òààø íú çýðäý äýäýýðýý òóòñàí ºªªª, çóáààèæ ààèääàñàí äýäýà íú ºªªª ýðýíäý äýñýýðýý òóòªªªàæ òýäýý óóæ, òóòð÷ òªªªªªª ààèääà íú òàèòàí òàí äýæ äóðñàí òýèæ áóé òýðýà. Ýíý íú áóðèàáóóà òýäýýà íýäýòýýð ààðàðà¿é, òèèäýà, òýðýäèýäýà ààèñíúà äýð÷èéíý.

Áóðèää çííú ýðòíýýñ íààø íóðààèæ èðñýí, òàòàè ºªªª ò¿íäýðäýé ¿¿¿¿èäýè çíèèð Áàèääè, Ñýëýíäý, Ííí çýðýà ø¿ðèýäòýé òíñòíí íóòð, òñíú ýð¿¿¿à ýðòíèé ºªªªèí áóóèääüí ààð àè÷íýè¿¿¿äýà ààèíàà àóðààääàæ ààèääà. Óóðàèèääè, ºªªª òíñàíèýí ýçýí òíðñíà òààààèääààæ ààèääà “Á¿¿íèè òàòèüí òóààð”-ò ø¿ðèýà, òàðèèääò íèí ààçàð òñíú àíòíð Õàí-ääèàè, Õàòàí-ääèàè äýæ äóðààääàääà íú Áàèääè ààèàè òí.

... Áàèääè ààèàéí òñ àíèí íèð íð÷íð íú à¿ª àäýèääèèää ýçýäíýæ ààèääà ýçýí-òààääà ààèääà äýäýàð áóðèàáóóà ýðòíýýñ èðäýæ, ò¿¿¿èèää ø¿ðýæ, òàðèæ èðñýí¹⁷ ò¿¿òòýé àèèýý. Áàèääè ààèàè (íóòð) àíè àáíò áóðèàáóóà ÷ àèø ààñ òàòàà, ýýäýíòý (ýáàíè) çýðýà íèí ýñ òàñààíóòíú íóðààèæ èðñýí óóáóóé íóòàà ò÷ðààñ òýàíèé àèü àèü íú Áàèääè ààèàèà òýäýýäýýð òàòàè ºªªª ò¿íäýðäýé ¿¿¿¿èäýà ààèñàí íú “**Á¿¿íèè òàòèüí òóààð**” òýíýýð òýðòýé òóààð ààèääàääààñ èéýðòèè ààéíà.

Áóðèääóóà òíñàíèýí áðòºªªª òàñàð÷ òðñò òðñíí òýð ¿äýñ òýäýý òèèäýà òèàìæèàè íú òðòèääíò ýòèýè òààèääàñàí òóòàè ºªªª áóðòìàñàí. Äýà÷ Íðñò àèääò àíèæ òðñííð è äýà äýíýð òýäýý òèèðýý àíèüñíí äýäýè òóààè àíèí.

1702 íà òíðèèí òªªªªªªª÷èä Íàòð I òààíà àaðààèðàðààð òððàñí òàèääàð, “...Õíðèèòíí íýäýíòýý Íèòííú ýçýíà ºªªª ààðòìæ ò¿íäýðäýé ¿¿¿¿èèääà àèñíí äýíà çíðüñíú ýðýèðýà ýè÷ íàðüíòàà ºªªªª **òààààí à¿¿íèè òýäýýäýýð** òààààæ òðòàòèèñàí àèèýý.”¹⁸ òýíýýí áóðèàáüí ýðäýíòýà Õ.À.Æèíèèääà, Õ.À.×èíèðàíðèèääà íàð àè÷ñýí ààèääà. ¿íýýñ ¿çäýè Íðñò òðñíí áóðèàáóóà 1700-ààà íà òýäýýäýý òèèñýýð è ààèñàí ààéíà.

Áóðèääóóà ààçàð øíðñà èòýà äýäýéýí ýðòýèäýý ç¿èðèýí ò¿íäýðäýäýà, ò¿íòýé òóèèüí àíèääíæðíè òàðòüèääà òèàìæèàè, ò¿¿¿¿æèèðýé ò¿¿¿¿ñ àèèýý. Ýíý òàèääð “Áóðýòü” òýíýýð òñíà òñíà áóðèàáóóà “òàðèèääüí íàààì òèèðäýý ààçàðò òààààì ýñàèè äýäñýæ, òààààí òòñ àíñàí ò¿¿íèèääý òààààí òíðàñí çàèàìààð ÷èíýäèýæ, **òààààí à¿¿íèè òýäýýäýýð** ààçðàà òýèààæ, ò¿¿íýýñ òèèèà áóýí áóèääà çàìèèèòàè.”¹⁹ äýæ àè÷ñýí àèè. Íª “Áóðèää çíí òàðèèää, òàèèääààà, íàñ óóèàíààà í÷èòàñ òààààì èäýýíèè ç¿èè-ò¿¿, òàðàà...ºªªªª, ºªª, òóòðóóà, òíñííú àðòè àààà÷èæ...àðòè, **òýäýýíèèðýý** äýäæèää òàíàèè äýèðèèäýý òªªªª óóæ èäýæ òªªªèí àäýñàæ íàèðèääàà”²⁰ äýæ ààðòí áóðèàáüí òóàèää÷. Ì.Ñ.Ñàíàóóà àè÷æýý.

Áóðàà. Õíè, íèòíí ò¿¿¿ñèèí òóò÷ ýðèàíààñ

1. Áàààààüí çàðèì æóòè÷àí òýíäýäýè

Áèääàðò æóòè÷èí Íàðèí Ìèí Õóáèèèèè òààíú ¿àà “Õààí ýçàóóðòàí áóðó ºªªª òýèäýè ×èíàèñ òààíú òªªª òàñààðàí” íàðüí òýäýý óíàààíà çíðèòèèääàñàí “çªªªª ã¿¿ íú ò¿í ààðòè ààèääà”. Óóè òààààí àáóóí ò¿ðàèèää òðñàèè òàèæææ ààèæýý. Õýäýý, òàðàà, òñíðíà óíàààí íú òíñàíè÷òóóàí òàíàèèí àíè, òàíàèèí ÷òàè óíààà, òíè àíèñíð èðñýí òí.

Ìñàíèýí òààíò òªªªèí ¿àà ÷ àðà, òýðàèèí àìóó ò¿ííèèè òªªªàð òýäýý, òàðàà òýðà¿¿í ààèðüà ýçýè ààèñàí àæýý. Õàðüýàð íèí àèíàà òèñ, àèääò àíèñíñí àèää òàòààð ààòààà ÷ à¿¿íèè (òýäýýíèè) ààèèèèà ÷òàè íýäýí ç¿èè àíèàíàà ààèæýý²¹. Õýíýýí òýíäýèýñíèè àíòíð

“×είαεñ δααίú òð°ε óññααòáι” áýáýαò òίðε÷óóá ýαòúι áðãαã¿ε òίεáíááííí. ṽ¿ìòýε °ιí° áòðúáñáι íðñíúι ýðáýìðìεε ¿ã ÷ òýεääε ááεíá.

1200-αάά íú áóíáóóð Íííáíεúι ýçýíò ã¿ðίýýð çìð÷ñíí Æεéíι áá Ðóáðóε “...Ýðίýð, ò¿¿òί¿¿áεéι ðáεúι ç¿¿ί ¿αααá÷εíá ¿ððεéι áýεýíáýýð ðεéñýι... ã¿ðñ áεε. Õýð áíε ¿ίýý ñááááá ýíýáðýε÷¿¿áýá çίðεóεááñáι áε. Õ÷εð íú áýáýε ðýáýíá ε ¿ίýý ñααð áεεε íñááíáíεéíó áóóó. Ýð÷¿¿áεéι ðáεúι í°á° ðαααá÷εíá ã¿¿ίεε áýεýíáýýð ðεéñýι °ò ñááýι ã¿ðñ áεε. Õýððεá ýðýáðýε÷¿¿áýá ðáíáóóεáò ááááá øáεðáááι íú áýáýε ðýá ã¿¿ ñááááá áεáóó...**ýð÷¿¿á íú... ááóó íáíáε ã¿¿ ñααð á¿εáýý...** í°ι áεðááá á¿εε, áεðáá ááóóεáð ò°ò¿¿ð ¿εεááýðεýáýá”²² òýìýýι òýíáýáεýεýý. Ýááýýð ã¿ðñ¿¿á íú í°á° ðααááε ýðýáðýε, ýíýáðýε ò¿¿¿ñεéι ò°á°εí°ðεéι òóáááððεá çáα ñý ãίεíá÷ òááá òðáááðáá ñ¿¿ ñááεéεá ðáðε òáíááε, ðýðáýε ááεááá ñáðεóñáι òýíáýððεéι ò°ε°ε°ε áίεñíι ííáι ø¿ðýý¿¿á áεýý. Ðóáððóεýýñ ýðεéñίεε ò÷εð áýáýε ýá εéι ã¿ðñ¿¿á (ñáðεóñóóá) áóððεáááá ááñ ááεñáι áίεíεðìε. ṽ¿ίεεá òίεíí °ã¿¿εýò °á°ð íñáíεúι í°á°ð íáñðáι Ííòιí áóóó áýðýε÷øéóóι áóáéι áóðñáíε ýðεá íðíεáε ááεááá ðι.

Áýýðð òýíáýáεýεýýñ ¿çáýε ã¿¿ ñááíá, áεðáá á¿είý áýáýá íú ýð÷¿¿áεéι ðεéáýá ò¿÷εð ááεúι íýá ááεñáι íú ίεεáíááííí.

Íεáñ Êáðίεíε, Áεεúýι Ðóáððóε íαð ÷ áýñýι íñáíε÷óóá çóíááá **Éóίεñ** áóóó ã¿¿ίεε ñ¿¿ òýðýáεýáýá òóðáε òýíáýáεýñýι ááεááá. Ýíáýýñ Éóίεñ áýáýá ¿áεéá áíðááðáεááá ááαð íú ÷óóáε áýε áίáíí. Ýíý òóðáε òίεíí ¿á òýεéýáεéι òýñýáð °ððεéι ñáíáε áίáεíí òýεýá.

Ááεááε íð÷íñð áýεñáι óáñáαðíú ç¿ε÷ Ááíðáε Êíááι-Áíðεεáúι 1775 íá áε÷ñýι “Íðíñ ã¿ðίýýð ðεéñýι áýεáεúι òýíáýáεýε” òýìýýð íñííáíí áóððεááúι áìüáðáε, áε ááεáεúι òóðáε ÷óðáε íýáýý ¿εáýýñίεεá ýø áίεáíáε áóððεááúι ýðáýìðýι Á.Á.Íεðáεéíá áε÷εðáýý:

“...Áóððεááúι íáε áε áóóéι ¿íáñýι ñáεááð íú ááóóíú áε áóóε ááεñáι á°á°á òýá ááóóíá áñαð εð ñýðáýε áαðááε áð÷εεε íáεεáááá ááεñáι ðι. Õýá ááóóíú òíí òίεáíεá òýçýý ÷ òýçáááððεáε ááεááá¿εáýýð áαðáðá¿ε, ðáððει ÷ òýíáýý òýçáááððá¿ε °ñá°ðεéι ò°ε° ç¿ðáýáýá ááεéáá. Õýá ááóóíú íαðáαð áðááíú ø¿εñ áñááðáι áìðαð òííε ðεéε, **ñ¿¿ίýýñ íú áεðáá (òýáýý Á.Õ.)**, áððε, áýñεáá áαðááε, áðüñáαð íú áóðáε òóáóáñ, ðíñá òýðýáñýε ¿εεáýε, ýñüá íú ίóι ñóíáíá òýðýáεýε ø°ðí°ñ°ð íú òðáñ áýεðáýε, áýε ñ¿¿εýýð íú áýýñ òίíáε òýá íññð áίεáíóíñ °áñ¿¿εýýá òíñίεüá íú ò¿ððýε òίíú òóðááíááá áýáñýð, òíñίáεéι ò¿εø áίεáíð çýðáýýð ááóóíú áøεá øεíεéá áεááðá¿ε áøεáεáε ÷ááááá áðá ò¿ìýι ááεéáá”²³ áýε áε÷ñýι íú ááóóá ýððíýýñ ýððýíá ¿çýε ááεñíú áíε áíáòíí íú ¿¿íá ááεñíüá ðáððóóεíá. Õ¿¿ίεε áíðι òýáýýíεε á÷ òίεáíááεüá áýεáýð¿¿εε áóððúááε ã¿ðýε á¿ðýι íñ áίεíð íú ίεεáíñεðίε ò÷εð ¿¿áýýð òýçáááððεáý. ṽ¿ίýýñ áááíá áóððεááóóá ã¿¿ίεε òýáýýáýýð òíáðíðá¿ε, áóñáá íñáíε òáñáαðíú ðεéáýá á¿ðεε ε ò°ðεééι áεðáá, òýáýý ðεéε ááεñáι íýáýý ááñ ááεíá. Õóðáεéááε, áýýðð Ë.Ááíðáε “Áóððεááóóá òίíεíúðíí ñ¿¿á ã¿¿ίεε áίεíí εíáýíεε ñ¿¿òýε òίεüε áá ýñáýε ðýð òίεüòíí íýðáε áððε áαðáááá”²⁴ áýε òýíáýáεýñýι áίεíí ýíý òíáðεííεúι íðøεε òýñýáð áóðúáñáι ýðáýìðýι Á.Íóóíðóíááεááεéι áε÷ñýι çýðáýýñ ¿çáýε áóððεááóóá á¿ð íáεáá ñááááá ááñ áýñðýá òýáýý ðεéε ÷ááááá ááεñíüá ðáððóóεε ááεíá.

2. Õóó÷òóóεúι áóðñáíε, ýðεá

à) °áá° Õεááíááααðð òίòíí áìüáαð÷ ááεááá Áíðííá áεíáεéι Ááøááεáαð ñóíúι óóáóóε í°á°ð íáñðáι Íñðáíí ðáðááíá Ááεεððúι Õýáíýá (1910 íá ò°ðñ°í) εéι ýðüε ááεíá. “...Íáíáε òáðááíúι Ááøεéι Êíáíεñáíáóó áýáý ááíñá áýá εáíá ááεáøáñýι. Íáíáεðáι áαçááááá íýáý εýáýýðýι áýð áαðεáα ááεεááááá áίεεíí. Õýðý εáíáíáε áááεá áαðáðá áίεíòíáííú íáíáεðéι **ã¿¿áýý ñááεá ñýáýý áýεýáðýáý** ¿áýñúáíú ñáéι ñáíáøáá. Áóðýáá ò¿ί áýýøý ã¿¿ίýε áεðááúá ñýáýý áýáýá ááεçáι ðι. ṽòýðýεíáýý áεðááúá ίεéíεý áεðáá áýòý...”²⁵

1910 ийя оодонги олги олооюеа йеёаёа, оидоондод ÷ääâäððäé äáéñíüä áíâíðîä ýíý íü 1916-1918
ííü íð÷íüí ýäââé áíëíððíé. Õ÷èð íü ðýð 1919 ííä ííâíë òðóó ýðíéé óäää ääðñái äýäýä.

а) аод иíâíëíüí èðäýí íäð ìâñðái ääðâíäé íâíðð Ííòíí áóðó Äýðý÷-óëóóí (2002 ííä 94
ìâñðäé äáéñái) äóâéí ýðëäíââñ ççäýé °í° äóðñüâñái Ðóäððóééí ðýíäýäýéä äýð äéðää
ðýäýýíéé ñâðëóñái ðýíäýððýé ðóí ð°ñðýé ä¿ðñ ðýâíëéä äáéäää äáéñái äýýí. Õýð ýðëóäää
ìâíäé äýðééí ääððóí ðâíâíä äðññâäð çééñýí **íððëíü ä¿ðñ**, ç¿¿í òðä ðâíâíä í°í ðëéí, çððëéí
ä¿ðñ äáéäää äáéñái þí²⁶ äýñýí íü Ðóäððóééí ðýíäýäýéä ðýéýäñýí çíðëóëäéòääð ðëéäñýí
ñâðëóñ ýä í°í áíëíððíé.

ä) ò¿íëéä ääðæóðéåð íðíëâñ áíëíð ääðèíðüä Ííâíëíüí Ííâíë Ýäæýäééí èð ñððäóóééí
íðóðái Ä.Äíëäíää ðýëñýí äáéó þì. Õýðýýð "...Í°í çð ò¿¿ðýäâ¿é ýíýäðýé íëíí ò¿¿ðýäðýé äééä
çí÷ëð, ò¿¿ðäýä íü äýéýä °ãð çýðäýýð ò¿¿ðýä çàýäð “ò¿íäééí ñ” çééäâýä äáéíä. Õ¿¿ðýä
çð÷ëðýä...**ýðýäðýé ò¿¿ðäýä ä¿¿, ýíýäðýé ò¿¿ðäýä çíýý** °ãðééä “èð ñ” ðýíýýí ççäýä íü
ðýäâýýðééä ýððýíëýð, ýðýäðýé ýíýäðýé ò¿íëé ýððëýð ð°á°èíðééä íü áíâíëíðîä áóé ðýðýä
þí”²⁷ äýæýý.

ä) “Äóðëää äéé äýðééí ääððóí òðä ðýñýäðýý **ðýäýýíëé ð°ò¿¿ð** ðäðäæ äáéðëóóéäää
äáéñái”²⁸ ðóðäé ýðäýíðýí Ä.Äâíððäðð áé÷ñýí íü í°í è ýðýäðýé, ýíýäðýé ò¿í¿¿ñëéí
óëâíæäéðð ð°á°èíðééí ðóäääðééä èèðäýðýýñ äââíä áóðëää äéé ðýäýý ðééä äáéñíüä äââððð
äýð÷ééíý.

ä) “Íâíäé äóðëää íäð **Éóíüñ ðëéäýä** äáéñái. Õäðéí íâñ ðëéäýäâ¿é, äâóó íü ð°ðñí°ñ
áíëñíí äáéó. Õýðäýý íâíäé Õëääí÷äýä äéðäéíí ñóáèèé äæééäæ äáéääééä áíâíðîä ðýí íýäýí
ò¿¿¿¿ñ Éóíüñ ðééä äáéäää äýñýí çã äéç äýý”²⁹ äýæ Ø.Ä.×ëìðäíðæéää äóâéí äýðäéé 2005
ííä ðóð÷ééä äáéñíüä íëíéé äéä ðýíäýäýéä äâñái äééýý.

Ä°ð°ä. òééí ñâíäééí ääèäé òðóó íäééð ð°äéé òäðäâé.

Äéðää, ðýäýýíä ðíëâíâíðð çã ðýééýäééí ðäéäðð ðäéð, áóðëää ðýéíéé ðñðñíä ääðää
ýéäää äáéóä¿é ÷ çàðèí íýä çã ðýééýäééí ääðäé, áíðääâ÷ òðää ñâíââä í°ðã°æ ççäýé äóðëää
íäð ðýäýý ðëéäýä äáéñíü ääðäéääää èäðððóéäðäð íýíýð áíëíð ç¿¿ð ñýæ¿¿ð ääðéäääæ
íýäýðýýð ñâíââñái ðóé ðýäðýí ðñíü çã ðýééýäééí ðäéäðð ñâíäé áíâíð ðýéüä.

1. Õ¿¿ð¿¿ð. (íí. ð°ò¿¿ð) Õýäýý äâóðéäð äðññái ðóéâí áóðó ð°ò¿¿ðýýð íâíâ ýñâä
íýðëýñýí çíäýñðýí, óâñâäðái áóðëäääâñ °ð äáéóä¿é. Äóðëäâóóä **ñäéäâð íâéééä**
“Õ¿¿ð¿¿ð” äýæ íýðéýäýä íü ðýäýý ðýâíëé ðóäüü èðýýðýí ò¿íäýðäýéðýé ç¿éé äáéñíü
äýýð ðýä ðýäýä ìàð ýðð äýýð çäýñ ðééä äáéñíü ðýíäýä äýíýýð. Õââí ð°ð°é ðíëâíæ, ýñ
ðääääèð ññéíé çééäýðééä ðýä “ò¿¿ð¿¿ð ò¿ðý” äýæ íýðéýäýä ðëâíæäéðäé äáééää. Ýíý íü
íâññññ ñäéäâðéái ðóñâââðéäæ, ðëíý ñâéäðð íâíâ ¿¿ñâý÷èä íü çíâñýí íââéíðñ èð
ð°ò¿¿ðýýñ ðýäýý ðâñéái ää÷ ääðäð á°ã°ä ò¿¿ð¿¿ð ò¿ðý-ä íðíëóíâ÷èä °ð °ðñâééí
ò¿¿ð¿¿ððýé ðýäýý ää÷ í÷èæ íáéð íääââí ðééäýä äáéñíâñ ééíð¿¿ “ò¿¿ð¿¿ð-ò¿ðý” ðýíýýí
íýðéýæýý.

“Õ¿ðý” äýäýä íü ð°ðééä ðýéä áóé ðýðýä. Õ¿ð¿¿ð áíëæ ðóñâââðéäð íü ð°ðééí ññéíé
ðééä áóéä ðýéä äáéíä. Äóðëäâóóä ðëíýýð äýð ä¿é áíëíâñâíüí ðððèíüä “Õóðèí ò¿ðý” äýäýä
íü í°í è äýýððééí ääéé óòääòäé þì. Ýíý ðäéäðð ýðäýíðýí Õ.Ääéñái “Õóðèí ò¿ðý”-ééí ðóðèí
íü äýéðäýé çã, ò¿ðý íü æéíðýýí ääýð ññéíüä ðýéíý äýæ ðäééäâðéäñái äéé. Äéâíëé áíâíðð
áíë ðóðèí íü íáéð íâéäâí ðééðééä ðýéýð á°ã°ä ò¿ðý äýäýä íü äýýð ðýëñýí ð°ð äýñýí çã.
Éíäýðéýýð ðóðèí ò¿ðý äýäýä íü ð°ð ñíü ääýð íääââí äýñýí çã þì. “Õóäü ñâð ðóðèíüí äýýä,
òééääíä ñâð æééééí äýýä” äýæ ýðñâââñ ÷ ççñýí ðóäü ñâðä ðóðäéí íü ðâíâééí áíóíü ääýð
íääââí ðééäýä äýñýí çã áíëíðññ àèø ýàð íýäýí ääýðð çéé ýäæéí äýéðäýé çäééä çäääää¿é
áíëíð íü ðíâíððíé.

2. **Êóieñ.** Êaçàðóóà òÿäÿÿà Êóieñ äÿäÿà. Áàñ áóðåàáóóà ÷ Êóieñ, Êóiuñ äÿò iú àéé. Áÿòäÿÿ êóieñ äÿò ÿíÿ çà iðñ òÿéíéé êóiuñ äÿäÿà çàééí áóóäéèàà òáéèðààà êóieñ áíé÷èòíà ááéíà óó äÿäÿé òééí àéø. Õàðéí êóieñ äÿò ííáíé çàééà iðñóóà áààðààà êóiuñ áíéáíæ òáéèðààñàí ááéæ òààðíà. Õ÷èð iú òÿäÿÿà ííáíé÷èòíà òééäÿà áíéíòíñ àéø iðñóóà òééäÿàäçé. Êéíà ÿíÿ çà iðñ çà ááéæ òààðàðàçé, òàðéí ííáíéíñ çÿÿéàíÿ çà ááéæ òààðíà òÿíÿÿí áíáíñ.

Õíéü àé÷äÿÿñ òàðààé ãççéé ñççäÿÿð òééñÿí ÿñäÿéÿí (èñäÿéÿí) óíààà òÿäÿÿ äÿíÿ³⁰ äÿñÿí áóé. ÿíÿ óíààà ÿñäÿéÿí àèðàéí óéíàñ ÿñäÿ (èñäÿ) òÿíÿÿí ÿððéÿæ ááéæÿÿ. ÿíÿ ÿñäÿ áóðó èñäÿ iú óà óíààáí ñíññí ÿð iú ðí. Èñäÿ áíé òíé ÷ áíéáíà, óíàà ÷ áíéáíà, ÿí ÷ áíéáíà íóáíé èà øéàðÿé, òççí äÿÿð ààñ òÿðÿà ááéíü ñððàðàáééí à÷ òíéáíàáíéòíé, ÿáééí çàñáééí òÿíÿÿéððÿé äçðÿÿäÿðççí òóé èðÿä äÿÿäÿäÿò áíéíü óéíàñ ííáíé÷èòíà òççíà òÿäÿÿ äÿäÿà òççäÿðäÿééí ÿð òáéèðààñ òÿðÿà.

Èñäÿéÿí óíààà ÿìàð ÷ àééí ñççäÿÿð äÿéðäÿæ áíéíò òóé èñäÿ áóðó òÿäÿÿ iú ààñ àðíóéé ÿð áíéí. Çíÿÿñ çíäÿñéÿÿ ÿíÿ óíààáí **áíòáàà÷ ÿð iú êóieñ** ááéæÿÿ äÿæ ççÿÿð ááéíà. Õ÷èð ðó äÿäÿé, êóieñ äÿäÿà çà **Êóí÷èñ** äÿñÿí äçðÿððÿé äÿæ ççäÿé **êóí iú äççí (äççíéé) èñ iú èñäÿ (èñäÿéÿí)** äÿäÿà çà ááéæ áíéíòíð. Õàðéí ííáíé òÿéÿíà **ã, ê** áíéí **í, ì** áàèà ñÿéäÿòóó iú íéíðàà ó÷ààñ ñççäÿÿ **êçí-éé ê iú ã-ÿÿð, í iú ì-ÿÿð ñíééàáíæ êóieñ áíéæÿÿ** äÿæ áíáíáíñ. Áççíéé ñççäÿÿð òééñÿí èñäÿ äÿñÿí çà. Áççí (êçí) áóðó ãççéé äÿäÿà òíáðáíéüà iú iððéíà èñ áóðó èñäÿ (ÿñäÿ) äÿæ òíá÷íð òÿéäÿà áíéíñ ááéíà òÿíÿÿí ççÿí.

3. **Ïÿéÿÿðÿ.** Áóðéàà çàééí ñàíà “òÿéÿÿðÿ” ÿñäÿé “øééÿÿðÿ” (íí. ÷ééÿÿð) äÿäÿà çà ááéæÿÿ. “á÷ííáíéüí ÿðäÿíòÿí Ñàíééíðíàí ííáíé÷èòíà “...á°é òÿäÿÿäÿÿ ÷ééÿÿðäÿÿ ò°ð°íà°° àà÷ òàðààæ òààààéèàà...”³¹ äÿæÿÿ. ×ééÿÿð äÿäÿà iú á°é áíéíòíà àéðàà òÿäÿÿäÿÿ òððààðóà (áóóñàòóà) çààæ ááéèàà iú òíáððíé. Íáíáééí Õíðé áóðéààóóà “áóðàðÿà òÿéÿÿðÿ” äÿæ ÿðüààà iú äÿÿðð “òÿäÿÿ ÷ééÿÿð” äÿäÿàðÿé óóàà èàéé òÿééÿà á°à°à áààðòççí ñàððààíà (àððéíà) øéèæççéÿäÿæÿÿ. Áóðéààóóà òÿäÿÿ òééäÿà, òÿðÿäÿéÿäÿà ááéñàí òÿð òààðàà äÿÿðð Ñàíééíðíàí òÿéñÿí÷éÿí “òÿäÿÿäÿÿ ÷ééÿÿð” äÿäÿà òÿééÿàééà òÿðÿäÿéæ ááéæÿÿ. Õàðéí òíáððíé øáéðààáíóóàí óéíàñ (ÿíÿ òáéààð òíéíñ °äççéí) òÿäÿÿ òééòÿÿ áíéèðáí òÿäÿÿíÿñ ààðàààà äçðÿÿäÿðççí áíéíò ÿððíÿé àððéíà øéèæççéÿí òÿðÿäÿéæ “áóðàðÿà òÿéÿÿðÿ” äÿäÿà áíéíñ ááéíà.

4. **Ñààì.** Õíéü àé÷äÿÿñ (ß.Ïÿäÿéééí) ççäÿé ñààì äÿäÿà çàééà ãççéé òççðéé ñççí; ãççéé ñààì äÿñÿí ááéíà. Áóðéààí ÷àðéí íóðààð ÿððíÿé àððééà ñààíñ àððé äÿæ òÿéäÿà. Ñóáéèà÷ ×.Áàøíÿí “Õçðÿ” òÿíÿÿð °äççéÿäÿÿ “Õððéí òçðÿ-à iðñéóíà÷ òðò äÿðééí òÿðäççí íàð **ñààíñ àððé** òÿðäççíééà íáéðüí ÿíÿð áíéáíæ °àà°”³² äÿæ àé÷äÿí áóé. Íáíáééí áóðéààóóà ñààíñ àððé äÿòÿÿð çððééí àéðàáíàñ ààðààñàí àððé è äÿæ íééáíñ. Áÿòÿé ÿíÿ iú òíéü àé÷èàð çààñàí òðàààðàà ãççéé ñççíÿñ ààðààñàí àððé ðí. ÿíÿ áíé áóðéàà íàð ãççí ñààæ ñççäÿÿð iú òÿäÿÿ òççíÿñÿÿ àððé ààðààæ ááéñí ÿíà ààðéð. Áààðòççí ÷ééÿÿð (òÿéÿÿðÿ) äÿäÿà çàééí ààéè ñààì äÿäÿà çà ãççí ñààðàà áíéüíññ òíéø çððééí àéðàáíàñ ààðàààà àððéí òíáððíé áíéæÿÿ.

5. **Ñíäüð.** (íí. íá°ð) Ííáíéüí ÿçÿíò äçðíéé çàà òÿäÿÿ àáóóéèàà ñààüà áíð çíäÿð òÿíÿÿí ÿððéÿæ ááéñàí ááéíà. Íðáíñ ààðü “×éíáéñ òàáíñ ííáíñ” òàðééàí ààçàðò “Áíð çíäÿð” òÿíÿÿð ñààüà íáíñ ÷ òÿðÿäÿéñÿÿð ááéíà. Áàñ òàðàð÷óóàà àéààñàí, Õÿðÿéééí ÿççéé òàòàí òàðàðòóóààñ ÿð í°ððééíð°° ò°ò°à áààòóóí òóéèà “çíäÿð” òÿíÿÿð ñààüà àøéèèæ, òðàí àðàà ñÿäÿé íéññ òóòàé òççíÿí òÿíäÿéñÿí áéé.³³

ÿääÿðééà áóðüààòóóí ó÷èð äÿäÿé, Õàíéèàí áóðéàààà àéðàà, òÿäÿÿééé ñààüà çíäÿð (çíäçð) äÿæ ÿððéÿäÿà ááéñí óéààà í°ð ááéèà ðí. Áéáíéé áàààà ò°àøéí ÿÿæ (ÿíäÿ ÿð Õÿðÿáíà òàíéèàí òççí ááéñàí Ä.Õ.) íàáíñ áéáíééà äÿðò ííðéáíæ äçðñàçéòÿðÿ “çíäüð°°

äääðeäà! çìüð° äääðeäà!" , çì íàáíùò!, çì íàáíùò!" äýõ çýðäýýð óóèä àèääääñàí. (äýeäà äóäèääà àðæ °ð ÷ àæñàí àææ íàääääçé.) Äàøðàìä òýìäýäéýðýä íóðäà íóðäèéí áóðèääóóä àèðæéí ñààüà ñààä, hàää, òìðòí äýõ ìýðýýð °ð °ð°ð ìýðèýäýä àèèýý.

Ñààä (hààà) äýäæéä ìñàíð çéèäýä äýæ çàðóí áóðèää ìñí òýéýð àíeíä÷ çìýí òýðýäòýý àèðäà, òýäýý äàóóèäð àðüñàí òóèìüä òèéíçì ñààä äýæ ìýðèýäýä àæñíüä á°æéí àððäèèíí áóäæääàñ ìýäýæ àíeíí.

"...**Áóóúí àðhàí øýðýí** hààüà hààæhàí

Áóæääàð ìñíí áìçìçìðòýé

Äçæýð äçìäýð òàðàí ýæü..."³⁴ äýæ á°, óääàíóóä äóóääàà áæéíà.

Äàñ òððèìüí áð°èä àðüñàí ñààíü òóðæ àæääèéä Òýäýýí Äèìòðàí-èéí òýìäýäéýýýñ ìýäýæ àíeíí.

Ò°ð°è òçìáøèí ìñàíð

Òìðçììàéí áùèçìçìð òýýðýé!

Òìðèí áóðæí àðàhààð

hààä hóóèäà ììðè"³⁵ äýæ Äèääóé ìàèéíóíí (ýðèðýä áóèääüí) òýèäýä àæýý.

Ýäýýððò àðüñàí, øèðýí ñàà äýæ òìä òìàíðòíé òýèæ áæéíà. Èíäýðèýýð áçòèé è ìíàíè-óóä àðüñàí òóèì òýðýäèýæ àææýý.

Ñàà, ò°ðçìçìð òìçìð óàðäà ìýä è çìéé àíeíèòíé. Òàðèí ñàà (ñààä) äýäýä ìü áð°íðèé ìýð àíeéó. Áóðèääóóä ìé òàèääàð ìóðäæèð àíeííí òàääàñ ñààüí ìñàíð çéèäýð àíeæýý. Ñíeððóóèäðäà Èèðæçìçìä ñçìçì òèéäýä àðüñàí òóèìüä ààñ ñààä äýäýä àæ. Ààðäàæíüðàí ñààüä Òìðòí äýæ ìýðèýäýä àíeíèòíé. Ààðäàæíü áíðñíé ÷ìí ìàèéí Äææèíà Äàíðæé Äèìäèèäè Æàìäæèíè÷ (Äñøí. 2004 ìä 69 ìàñðæ àæñàí) àèðæéí ñààüä ìàíæòàí òìðòí äýäýä. Òìðòí ìü àèðæéí, ç°ðèéí, ñçìçìèé äýæ ýèääàðæ áæèäää. Àèðæéí òçìðýìäý, àèðæéí áçìçìçìèéä hýðäý äýäýä³⁶ äýæ ýðüñíüä ìèéé àèä òýìäýäèýæ ààñíàà ñíeððóóèèää.

6. Ñýäýý. (ìí. òýäýý, ÷èäýý) Áóðèää òýeíeé çæéí ñàíà **ñýäýý** òýìýýð çä àèé. Ýíý ìü òæè-ìíàíè÷-óóàíí òýäýý äýäýäðýé èæèè.

"Ìí° áóðüñàí ýðäýìóýí Ñ.Ñàíeííðíä "**Òýäýý àíe áçòèé è ìíàíè òóóðäàðòíü** (ýñàèé òóóðäàðòíü Ä.Ö.) **òàìæéí °ðà°í ýäýèæ àæñàí óíààí ì°**"³⁷ äýæ àè÷ñýèèä àæèèèääè òýäýä ìíàíè ìàíàðòóóàíí òýð ìü òèéäýä, ýíý ìü òèéäýäçé äýæ ýèääæ çààæèàñàí çìéèçìé, ìeðýýðýý (áçääýýðýý) òèéäýä àæñíüä òýèæ áæéíà. Ñýäýý (òýäýý) äýäýä çä ìü òàääàí äýñýí òðäàðæ á°à°à èóíèñ áóðò èñýäèéí òçìäýðäýè ìýð àèèýý. Äçìçìèé ñçìçìçìçìð òèéäýä, èñäýèýí óíààíü ìýðèé òóàèðæ **Èóìèñ-èñýä-òýäýý** äýñýí àæèèèäð òóàèð÷ èðæýý äýæ ççýæ áæéíà. Äýýðð çä òýèèçìçìèéí òóðæ ñàíæ àíæèüä òýè øeíæýèèéí ìýðäýæèèðýí àèø, òýè òàìààèèäää òýðýä, eíæàíàð òçìí òýèæ àæèäää òíøè÷ àääæ àíeííò àæääìó.

Òàääàí èäýý òíààðæ òíeàíàíò ìýð òñüí, àðäà òàðíeíæ, ñ ñ çàíøèé ìü áóðèää àíððñ ààñ ìeíí ýç áæèäää äýäæèää òýèðýä èèçìçìçìçìèé àèççýý. Ýíà àà÷ ççñýí ò°ð°í òñüí ààðèðäàñ òàðäðäà áóðèääóóä äçì äàðüæ òýäýý òèèðèèä ìýäýðýýð ààðäðäçìé, òçìçìèéä áçò ò°ðè°ð ìü òèéäýä, òýðýäèýäýä àæñàí àíeíò ìü ìàðäàíàçìé ìðèíàíæ áæéíà.

Äàñ áóðüñàí çàíçìçìçìèé òíeàíàðæèèèè "áðìíàíeíí ìðìòàññíð ×èíààíèè, Òýíæè ìàðüí "Ìíàíè òýèðæéí ìàéíàí ìýìàí ìü òçìçìèéí ì°ðà°èð" ìííà áæèäää "Ýðòíeé Ñçìçìçì (Ñçìçìçì) òýè ìü (Òìðäà, Äääòð, áóðèää òýè ìü) ýä ìíàíè ò°ð°èð òýè àíeíí" äýñýí "àçìçìèéäýðýýñ ççäýè äýýðð çàíçìçìä ìü èðýý ýðòíeé °ð°ð òýèäýè, á°à ìíàíè òýèíeé çàíçìçìä àíeíò ìü òìàíðòíé á°à°à áçò òýð çäà è áóðèääóóä òýäýýèé çéèäýðèýè ýàóóèæ àæñíüä äýð÷èýðèé äýýð áçò àíòàà÷ ìü ÷ áææ àíeíòíð áæéíà.

Òàà. Áóðèää ìàð òýççýý, ýàääàä òýäýý òèéóýý àíeèä?

Аоддөөä íàð öÿäÿý ðeéäÿä ääeñäí íú íÿäÿíð ðäíððíe áíeëí. Öÿääÿe öÿçÿý, ÿääää ðeéöÿý áíeëä? äÿäÿä àñóóeð çäeéøçäe ääð÷ eðæ ääeíä. Çíä ðàððeóeð °ä°ðeéí ðeéä þóíú °í°, áóðdääüí öÿäÿý ðeéä ääeñíüä, äàñ íððeä ääeñíüä íçäÿýð ççñÿí, ääðää öíðüí ääíð àìüä äÿð÷ äÿä öÿeä äíeíð °íä°ð íàñðäí Á.Öÿäÿäeéí (96 íàñðäe) áóðñàìæäàñ ÿöeÿä. Õçíeé ÿðüñäí íú:

“1920-íä íú çä ääeñäí ääeö. Àe äðääää íàñðäe ääeéä. **Ìäeüí äÿe-ÿÿð ðóí ääää**, ðääeäíäeéí äàçðää ðóñää íú ðàøääeä ðäìääeäää äääóóð íú ìäeä äÿe-ÿÿäÿä ääeñäí þì. **Ääí, çóä ääeíää e äíeí. Ìäe ðàðääeíä, °ñí° äÿä äð çäçé**, çöÿð íú eö, äÿÿð íú eöeäeóóäüí ð°ð°íä° ðóðääæ ääeñäí çä. Öÿð çää ÿääÿýð öÿäÿí eöeäeóóääàñ °ð ìäeðäe äeé äÿä ðóí öíäíð. Öíäíú íðü, ñääeééí çíÿý ð°äeéö°í ìäeðäe ääeíä. Èíäÿÿä e ääçàð, äÿe-ÿÿð ð°°ä íííäíe ääðäöäàñ °ð äðäääçé äíeñíí ääeö. Íííäíe ääðäää ìäe eö °ñe°. Äÿe-ÿÿð ðääeö, ìäeä çíðeñíí öñ, ððääìäe øäe °ð þì äeéÿÿ äÿÿ. Äÿðÿe 30-äää íú eö ääðdä-èeäää, ääðää ÿð öçí çääÿäçé äÿÿ. Öðð ð°eééí ìäe, öÿð ðóñìää ääóó ìäeäð äÿäÿä ñäíäöüí ääðç äíeñíí ääeö äÿä äíäíääíä. Äç ääðüä ñääöüí ðóðäe ÿðeöüí ÷ öÿðÿäçé äíeñíí öÿðÿä. ÿð öçí ääeöäçé äíeñíí þì ÷eíú äÿÿ. Äð íú **ÿäóóðdäàñ** äíeíä äàñ ÿð÷çää öíäíðäíä äçç ñääìä äÿäÿä ÿóíÿð, öççäççäeéí äeéäÿä ääeé äeø äíeñíí äÿäÿä. Öÿäÿä e äçç ñääö, öÿäÿý ðeéö ääeé ðäÿäàñäí öÿðÿä. Öíeíí ääeöää ÷ äÿñÿí äÿÿ äçç ñääöää äíeéíä ääeñäí äää. Ìeíeé íÿäÿö íú e äÿöÿä ðäìääðäí eäìüíðää äääæä ääðäðää e öÿäÿý ðeéñÿí þìäää. Íääø, ðääø ççç ñóóö ìääíú ÷ eöÿäñÿí ääeöää äää”³⁸.

Äääíeé äíäeíð äíe ÿíÿ ÿðdäíä e áóðdääóóäüí öÿäÿý ðeéöÿý äíeüñíí äçö øäeðäääí øeäðäÿÿñðÿe ääeäää ìÿð ñäíäääíä.

Äÿÿðð ÿðdää äàçäæ äçéÿäeÿä ççäÿe:

Íÿääçäÿÿðð, äàçðüí öññäíe;

Öí,ðäóäääðð, ääí, çóäüí àþöe, ìäeüí öíðäíäíe;

Äóðäääóäääðð, öçí öçíeé (ÿð÷çääeéí) öññäíe äÿñÿí 3 çíäñÿí öññäíeííí øäeðäääeäí öÿäÿý ðeéöÿý äíeüäeÿý äÿä ççÿä äíeíðíð ääeíä. ÿääÿÿð öññäeüä ääääeääæ ÿäóóðäe eöÿñ-ÿÿ äÿñÿí äð°íeé äçð çóðää äàñ ðäðääääæ ääeíä.

Äÿöðäí ðíäðóóeää ðeéö äÿä íðíeäí.

1. Äàçðüí öññäíeüí ðäeääð:

Öääíð çàñää 1900 íä äàçàð çíðeíí ääeäóóeäeðüí øeíÿ ðóóeü ääðääæ, äàçàð ÿçÿíðeééí íÿääñÿí íðð, ð°eä°ð ðíäðííííð áóðdääóóä äàçðüíðää ðäe ðóäeéä äeäñäí þì. Ìäeüí äÿe-ÿÿð öññäíeíä ìäe öíðíäííð íú çäeéøçäe. Íóðää ÿäñäñÿðdäeéí ðäðóó ðóäääðü ðíäðíä, eäíeðäeéñð ðäðeöääíä çàðdäääíú äíäðäðüä ðíðeððöeä, çççí áóðdääüí íóðäeéä 15 öÿñÿä äíeäí äíeíðdäeéí (öíøóó) çíðeíí ääeäóóeäeðäíä íðóóeäÿÿ. Áóðdää, ÿääíe íäðð ðääeö ðäääää-çàðdäääíú öÿíäeöüä öç÷ðÿe äíeäíííí ääeíä. °í° íú çíäÿñíeéöÿý ñíe eðäÿíøeééí öeäìäeäeüä ðäðüöäíäöe eççç ðääääeä ÿäñäí áóðdääóóä, ÿíÿ ääeäeüä íú íäð ðäðääeçàðäöe öóóeü ääðääàñäíä ñÿðäÿe äóíäóóð ääeñäí ÷ öççíeéä íú öðüä÷eéäí öññäíí öääíð çàñäeéí äàçàð íðíäeóóeäð äíäeíäüíöñí äð°íeé ÷eäeÿeéä öÿðäeéí ñäeä Á.Èóðñäðeéíäð ääìäeóóeäí áóðdääüí íí äíä ñäeöäð íeéäóóeñäí ääeäää.

Ñäeä Èóðñäðeéí °ðdäeä íú öçéÿÿí äääððäe öíeäíääóóeäí ×eðä öíðíä çíðeíí ääeäóóeñäí íäðää äÿÿð Öíðeéí äíeíí Ääüí íí äíä ðäíääæ öÿeÿðäÿÿ: “Öÿðÿä ðäíäe öçççç çé äçöÿð ÿäääe ääðäääàñ ðäðeöóeääüä ðä íäð öçéÿÿð äíeíí! Íñöñ öçéöÿíäçé ääeääe ðä íäðð e ñäeí ääeö äíeíí. Öÿðäÿÿ ðäíäe öçççç ÿìäð íÿäÿí ÷e°°ð ääeääe ðóó öÿçççeä öääíú çäðeäeéä öñ°ðäççéöÿä öçðäÿe ðä äçöÿí ääøeí çóðð äàçðüí ð°ðñí°ñ äð÷eäääíä äÿä íÿäöçäÿe. Õä íäð þó ÷ øääðääð, ñäçé, ç°äö°í ðeøeä äíðüäíä e äíeíí”³⁹ öÿíÿÿí äççççäÿÿð ääeäeääeäÿÿ.

Ḓíayá áóðèààúí ààçðúā ò¿÷ýýð áóèàáí àâ÷, íāāèéí çíòèíí áāēáoóèāèòúí òýéáyúðèēá yāáyá, òýñýā òýñýāò òàñāáí òàðāāā, íðñ òàðèà÷èāòāé íēē¿¿ēýí çàñāā çàðèðāāáíú òāòòó òýçāāāð āíòíð òāðèā àāñāí þì. Ḓíayñíýýð òòèéí āýò °ā°ðí°ò ñ çáíðèóóā íú íðñāèí ííāñðèò çààā á¿ðýí íðñíí āýā òýèā áíèíí.

2. Íāèúí òíðíāēūí òāèāāð:

Íāèā òàíāèéí òíðèðñāèòíē íóðāāò àíüāāð÷ áāèñāí Àāúí áóðèààúí íāèúí òñí 1894 íā 611072 òíēāíēā (ò¿¿íēē āíðíā àāóó 84000 áāéā) ò¿ðñýí íú òàíāèéí āýýā àìāèèð áāèèā.1900 íā àāóó 90000 āāñāí íú àāóóíú òàíāèéí āýýā °ñ°èð áāèñāí á°ā°ā òāàðāā ýðñ áóóðñāāð 7 æèèèéí āíðíð 60 æèèèéí °í° áāèñāí (26000 òíēāíē) òýñāēýýíā ò¿ððèýý áóóð÷ýý.⁴⁰

Ḓíayá òíðíāííòíā ò¿ðāýñýí āíē òāèòāāáí íú àāçðúí òññāíē, āāí, çóāúí àðòé áāèñíāāñ āāíā òāáíð çàñāāāñ òýòāāòāè òèèèéí íāèíāā (íāèāāð) òèèèèēā òíðèāēíñíí íú áóðèàāóóáúí íāèāā °ñā°ò ññíèðòíèúí áóóðòóèñāí òāè ÷ áéé.

3. Œ¿í ò¿÷íēé òññāíēūí òāèāāð:

Áóðèàāóóā íñíāíēúí āðò°í°òñ ñāèā òāáíð íðñíð íðñíí íú áēèúí òíāñí °íāèēā àíüāðāòðāè áāèè í°òò°è áāèāāèā ò¿ðāýñýí þì. Œāā ýāā, þó òèé āýíýā ò¿¿íā ¿ā áóóā¿ē yāāò ñòíē áāèèā.

- Áóðèàāóóā ò°ð çàíúí áāðèèāā, òýýāðèéí àèèè, òýðāèéí òññè ò¿íñ áýèðāýò àèèèā òòýóóýí áāè÷èāāāā, òðñāèéí àæ àðóé áýýð àèèèèāð òāā, ò¿÷ áāāāñèāā.

- 1904-1905 íú íðñí ýñíú áāéí, ò°ð°íā°ðíèé àðā÷èññāí òóāññāāè, 1914-1918 íú òðāýíēé áāéí, 1917 íú íèðýāðèéí òóāññāāè çýðýāð ýíç á¿ðèéí áāēèāð áāè÷èāāāā ¿ðýāāēýý.

- Ýíý á¿òíýýñ áíèā íñíāíē òðóó á¿ðāýā āāðñāí áíèíā÷ èð áāðèā÷èèāāā òāðāè áāèèā. 1944 íā íñíāíēā ýāāāāñāí ò¿í àíúí áýèāýðýíā¿ē á¿ððāýéýýð áóðèāā °ðèèéí 95% íú áýèāýñýð÷ òíòíðñíí ýíýāòýé÷¿¿ā, ò¿¿ðā¿¿ā áāèñāí⁴¹ çýðýā ¿íāñýí òāèòāāíòóāāāñ ò¿í ò¿÷ ýèāíáóýā ýðýāðýé÷¿¿āèéí òññāíē áíèñíí áæýý.

Ḓèí ¿íāñýí òāèòāāíòóāāāñ āāāíā í¿¿āýè ñóóāāè, áēāā áóā÷óóðúí áāðāìò (àðāā āāðòé áēāā áóā÷óóð ò°èā°ā áāèæýý) çýðýā òāāñðāāā òāèòāāíòóā ÷ íòíāāā¿ē áýýā. Ññíèðòóéā òýéýóýā òóó÷òóóèúí ýðèāíāāñ íýāýí ññíè ¿ā ýðèā òóòāèççāā áíèíā÷ ¿¿íēēā áēāáí ññíð ñóāāèæ āāòāèñāí þì áēāā. Þóā āýāýé “À¿¿ áāðèòāā íāíāā āāāæāàðāāā” āýò ýðèā þì. Íāāāā¿ē èéí òāèòāāáíú òèíāāñ áóðèàāóóā, āð°ñ°ò íñíāíēúí ç¿¿í ÷èèèéí íóðāèèíòāí á¿¿ áāðèðúā íýā èð ÷òðāè÷èèāā¿ē áíèñíí ÷ áāèæ íýāýð þì. Œýð ÷èāýýñ áēāāðòāè òóðāāā ò°èā¿¿ā ò°ðā°ā íú ÷ ¿¿íòýé òíèāíðíèé áāèæ áíèíòúā ÷ ¿ā¿ēñāýò àðāā¿ē. Áíòāāðāò è āñóóāāè. Þóðāè ÷ ýíý āñóóāèúā òíāèíúí ñóāèāā÷āúí íýāýèā ¿èäýýā.

°ā¿¿èñýí á¿òíýýñ ¿çāýé áóðèàāóóā íèííòāāāèéí āāí çóāāíā íýðāýāāýā, òāāèāí áíðāñí áýèðāýā, í°òè°òā¿ēāýýð íāè °ñā°æ áíèíòā¿ēā ýñ íāòāāðāā íýāýðñýí ò¿ì¿¿ñ ó÷ðāāñ, ýíýò¿¿ òāāèāí áíðāñ, òāðāā ñāðāā÷āā áýèðāýò, òāðèòèēāá íāèèāāāāāā ñāèæðóóéā, íāèāāā òāðāā ò¿÷ áāòòòèāð àèèèā òāā çāā āāðāāòúā èè¿¿ ÷òðāè÷èāí ¿çāýā áíèñíí á°ā°ā āāíò òýāýýíèé ò°è°ò (òýð ¿āā òýāýýíèé çàò çýýè ÷ āýā áāèñāíā¿ē) °āðèéí òóðø á¿¿ ñāāæ òāā ò¿÷ýý áēāāðāāñ òāðāāèçñāí áíèíò íú òíāíðòíē. Ḓíayýā ¿ðýð áíèèíí °ñā°ò áíèñííð (ýíý íú ýíýāðýé÷¿¿ā, ò¿¿ðā¿¿āèéí āāð āíð àèèè) òýāýýíèé ¿èèāýðèýè áāèèíí àāæíāāð òíèø òāāèèāñāāð 1900-āāā íñí ¿āýñ ýðýèæ á¿ð í°ñí íðèèāññí íú í°ò ¿āèèíòýíā áóðèāā íāð òýāýý íýāāýāā¿ē, òèèāýāā¿ē áāèñāí āýāýā íēèāíèð òýāðèæ òíāðíòíā ò¿ðāýñýí òýñíýíí á¿áíýóýā ò¿ðèýý.

°íā°ðè°ò ¿ā

Áóðèāā íāð òýāýý òèèèèēā íýāāýā ÷, òèèāýā ÷, òýðýāèýāýā ÷ áāèñíüā, āāñ òýðòýí íðèèæ íāðòñāíüā íýāýā áíèíò áāāāā¿ē áāðèíð ñýèð áāèāāèēā ÷āāāí ýāāí ò¿¿āýðèýā

9. Ö.Ä.Æeiiæää, Ø.Á.×eieðãĩðæää. Æãçæà äæäääöèè Õĩðè-áóðÿð è Æãððó Æãðãñó 1702-1703ãã. Óèàí-`äý., 2000. ñ. 29
10. Ø.Á.×eieðãĩðæääúí óóæéí àððèà. Õóðãáí ìðèñé ñóèà
11. Àèàìæ ìÿðãýí. Æãñèæèðñè., 1991 ñ. 234
12. Õĩòà Æãñãðããã. `euãýðíççä, Æuãñýíççä. Óèàí-`äý., 1958. 168 ààöü ààè
13. Ä.×íææèñçðýí. Øóáóóí èðÿöçéà äæèèää ààöüí ñóããð ìðøèà. ÓÁ., 1958
14. Ö.Äãìæñçðýí. Æãñèæèðñè. Óóðã çĩðèñèúí äýýæ çóóí æèèèà ìðøèãíé. ÓÁ.,
15. Ö.Äæñãí. Áóðèääúí øèèããã äðèè. ÓÁ., 1994. 23 ààöü ààè
16. Öçðý Æçìóÿ ðýíãýðè. Óèàí-`äý., 1996. 98 ààöü ààè
17. Ñ.Ä.Áóððèã. ×ðí à èìãíè ðãíãì Áæèèè? Æãñèæèðñè., 1991. ñ. 81-82
18. Ö.Ä.Æeiiæää, Ø.Á.×eieðãĩðæää. Æãçæà äæäääöèè Õĩðè-áóðÿð è Æãððó Æãðãñó. Óèàí-`äý., 2000. ñ. 12
19. Áóðÿðó (ððãæèèè èóèüðóðà). Óèàí-`äý., 1995. ñ. 176
20. Æ.Ñ.Ñãíãóãã. Äýèðýé äýýðý çìýí æíèñí çèèý óðãðíóãã. Çæèìãíñè., 1994. 127 áóãããð ðàèà.
21. Æðèí Æíèí. Æð-èíãèéí ýèããã ñíñèí. ÓÁ., ÓÓÃ, 1987
22. Àèèí àà ðóáððè. Æãñèæèðñè. Æãñèæèðñè. ÓÁ., 2000. 57,61,62 ààöü ààè
23. Ä.Ä.Èèðæèíã. Õãìæ è ìãðèè áóðÿð á èíóã XIX á-íãðã. ñèíãèíã ÓÓ àã. Óèàí-`äý., 1993. ñ. 43-44
24. Ä.Àèð-ãíèí. ðóññèèà è èññòðãííúã ìððãðãñòããíèèè XVII, XVIII è ìãðã. ñèíãèíã XIX àãèíã ì áóðÿðãð-ñíãíèãð. Óèàí-`äý., 1939. ñ.33,34
25. Ä. Õãíãæää óóæéí àððèà. Õããããí èãýýíèè ðããðãñ №1
26. Ä. Õãíãæää óóæéí àððèà. 2002 ìí 4-ð ñãðúí 28-íã øèèñýí ðýíããæýè (Õããããí èãýýíèè ðããðãñ №1)
27. Áóðèää-Æãñèæèðñè. ðóáúí ðçç ñí, çãí çèèè çãðè ãñóóãæ ÓÁ., 2004. 119 äýð ðàè
28. Ä.Äãíãðíãðí. Àãðãæããð, Àãðãæããðãèè (ÍÓÒÀÒÌ) ÓÁ., 2005. 39 äýð ðàè
29. Ä. Õãíãæää óóæéí àððèà. (Õýãýýíèè ðããðãñ)
30. Æ.Õýãýè. Æãñèæèðñè. ðãíã-ðæèèããð ðíèü. ÓÁ., 1966. 456 ààöü ààè.
31. Ñ.Ñãíèèíãíã. Æãñèæèðñè. Æãñèæèðñè. ðãíã-ðæèèããð ðíè, è Èèóíèí. Õýãè. Õĩðñ., 1997
32. Áóðèää-Æãñèæèðñè. ðóáúí óãñãã-ðçç ðèè çãðè ãñóóãæ. ÓÁ., 2000. 246 ààöü ààè
33. ðãðè-Äã æèí. Ñóãðúí -óóèããí. 1-ð äýãðýð. ÓÁ., 1994. 80 ààöü ààè
34. Öçðý Æçìóÿ ðýíãýðè. Óèàí-`äý., 1996. 208 ààöü ààè
35. Ö.Æãìòãðãí. Æããããúã Æãããèèè 1903-1907 ãã. Óèàí-`äý., 2001. ñ. 94
36. Ä. Õãíãæää. Óóæéí àððèà
37. Ñ.Ñãíèèíãíã. Æãñèæèðñè. Æãñèæèðñè. ðãíã-ðæèèããð ðíè, è Èèóíèí. Õýãè. ðĩð. 1997. 34-35 ààöü ààè
38. Ä. Õãíãæää, Ä.Õýãíãæèí ÿðèãíú ðýíããæýè // Óóæéí àððèà. №1
39. Èñðíðèý ÁÌÄÑÑÐ. Óèàí-`äý., 1954. ñ. 386
40. Ñèæèðü æíèí Æãñèæèðñè àðã ðççèè óãñããðíú ççé. Óèããíããããð-Óèàí-`äý., 2000. 221 äýðó ðàè
41. Ö.Õýðýí. Áóðèääúí äçðãýèð, ðýãíèèãã ðýèíããçèèñýí ðóðæè ãñóóãæ. ÓÁ., 2002
42. ð.ðýãçýíãíðæ. Æãñèæèðñè. áóðèää àðãúí àíüãðæèí çãðè ãñóóãæ ÓÁ., 2003
43. Æ.Õèèí, ð.ðýãçýíãíðæ. Æãñèæèðñè. áóðèää-ñíãíè-óóã. ÓÁ., 2006

BURIAD STUDIES

I Áîðü

1 (001)

2008

Ö.Öýäýèàà
*Äîðüü àéîãèéí Äàφάάèáàð ñóì,
àðìàü áàãφ*

ÁÓÐÈÀÀ ÕÝËÝ ΒÐÈÀÍÁ ÀÍÕÀÀÐÀËËÀ

ÒÀÀÈÕÚÌ ÓÓÀÐ

Ìííàíè ýõú ìðíííé ¿ðáúí àõú ààèàà ìðàààðàé. Ìèíí ÿhàðíàhàà á¿ðèàáúà ò¿í çííðíé. Ìííàíè èçààóóðàé ìúáú ÿàhàðàí áóðèàà ò¿ìúí. Á¿ðúíáúú óúíúðõúé õúæú òóàèèàèðà ààèààè òíàðòíèííí Ìííàíè ò¿ðúí^{oo} ÿhàðàí çíííèíáíí òàííàà ò¿¿õú, õúéú ñí,è, õúá çàíðèèúí òðààíàé ñàààhàà ¿àé¿¿èúõú òíèðíðè ¿àáú ààìæòóèæà ò^{oo}à¿¿èúõú òòðàèàà àíðààðàé òààèíðàé. Ìáúíhúõúí íèííèøúà ÿàèàõú húðáúíõúé. Èèí èú òàèààíàà õúíæúúõú àæàèíóóàú ÿáóóèàà àíèíí. Áààhààð æèõúúáú Àèðàðààíà íàààí. Ýú íàààúà ÿáóóèààíàé õúðúá òúáú áú. Áóðèàà ¿ìáúíhúõúí çíí òóàèðà ìíííèèà ò¿¿õúáú ñí,è çàí çàíðàèàà òàíèæà ìúáúõú, ìúáúíhúú áúèáúð¿¿èæú ò^{oo}à¿¿èúõúáú òííøúà ¿ðèðõúé. Óðèàà ñí,èíèíáíí øúèìúéì¿¿áúúð ìðààà ìðàààèíààà çíííè ò¿õúé àúáú òàðòóèàhàí çóààà áúèáúúáú hííèðòíèàíòí èçààóóðè õúèíèíáúé àúèàààð ò^{oo}ð^{oo}èáúáú ñúáúõúé àííííí òàìðàèæà ààðèèààèàà ààðèèààààà àúòè¿¿èúõú áúíáúðúúõúé àæàé ÿààààíà áúæú hàíààààíðàé. Ýðõú òðàúííàé ààèðàèðàé íàíàí ñí,è àðàèí àõú. Ýúíúíáú øóíàðà húíðíèàè. Óúðú èú hàèòàí ñí,èí húðáúéúéíáúú àèèàóèàèàààð ñàààè ò¿èúáúõú húèúáúáúáú á¿ðèè õúíúá àíèàíòí òàðèòíèààà ì¿í^{oo}áúðúé ¿àõúíáú õúèààà àíèíà ààèíà. Óèèíøúà æ¿ðõúé àááúàíðàí íèèðáú áàèíà áúæú íèèàíáííí. Á¿áúáú áóðèààèè Àèðàðààíúí íàèðà ÿáóóèàà àíèííí ñààhàà áóðèààèè ÿðàèì øèíæèèáúúíúé òòðàè õúáúá àíèííí. Ýú òòðàèèè øèèàõúáúðè Áóðèàà ¿ìáúíhúõúí áúò èú õúá ààèààè ààð òíàðòíòúí ò¿õúéáúðè àíèòí húðíé. Ýúíúíé ¿ú ñúõúúð òóèèàðà ÿðàèì ò¿ííúé àæàè áúúøààààà. Òàìðúí hàíàèæà ìúáúáõúáú ÿèèðáú ò¿áúáúè áúáúáúéúú òíàíðòíòúí ò¿è^{oo}á^{oo} òòðàèààíà ààèòàààè. Óèèáúáú àè ò¿¿õú, ñí,è, õúéú áóðààí hàíààíàà àíàíèíí õúèúõúí.

1. Áóðèàà ò¿ìúíúé ýõú àõú ò¿¿õúà ¿ìúí ì¿ð^{oo}ðúíú øóààèæà á¿ðèà^{oo}ð^{oo} òèèáúáú íðèààààhàí ò¿¿õúáúú òàíààðíàé ç¿èáú ç¿à^{oo}èà^{oo}áúí hóðààèæààðúíú á¿ðúáú ìúá¿¿èõú áúúõú áúèèà òàèèàíàé òàíàòàí øàðàèèèèè àæàè áúúõúíè íèèàííðíé. Á¿ðúí á¿ðíúé ÿðàèìðú ì¿õúá ò¿¿õú õúíæúèàúí õúíòúé¿¿ðè àæàèú ààðèæà ò¿õúèáúðèèáúá òúðú ìúõúðèáúúð ò¿¿õúíúé õúíú húðáúá ìúáúíhúõúúð àáúæàæàé ÿààíàðà.

Áúúá áóðèààèè ñíòí íèèðúúðúú ìúáú õúèòúé àíèííí ìú ÿáúú èú ò¿àòèíúé õúííúéúé ìú ò¿¿õú àèèòàí ñàààhàààà, ñàààè ÿðèíáúúð ÿàæà òóàèèàíàà òð^{oo}íà^{oo} íèíí çóóíàé ò¿¿õú ò¿áúíí ñííííèèèàíí ¿àèèáú èú ÿààíàðà.

2. Ìáúíhúíúé ñí,è òðèàà, àòú, çàí çàíðèèú ^{oo}àé¿¿èæú ò^{oo}à¿¿èúõú òòðàèàà Àèðàðààíúí íàèðà øàìàèòààð ¿àú íèíú ¿ç¿¿èíú. Ìèíí á¿ðúíúé çííðèèàííáí á¿ðú áóðèààðàà íààààíàæà ààèààààèèè øà òíí àõú. Áúúá èú hàíààíàà ìðòúíhúí òúíú ààèíà. Áóðèàà çíí àæà hóóààà á¿ðúí ìðàààóóààè ñíà ààðààèðàíàóóààè ÿðõú òðààíàèíè àííà, ò¿¿õú áàhàøúà èèàìæðàé. Óúéú áúèààààðøúà, òðàí íàààà, ì¿ðáúéì¿¿áú, çàíðèè hííèí híáíí ààà æèàðúé àáúí ààèòà òúí áúéúé. Ýðõú ñàààè õúðú èú ààèð ñííú òàíèæà ìúáúõú ñúáèõúéúú ò¿ðáúáú hóððààð òòðàíààà ò¿ðíú ¿àú èú áúáú hàíààààíà. Íààààíàé çíðèíèàííí ÿðáúíðú ì¿õúáúé hàíàèúà àáòà ìúíáú ÿààà àààààè áóðèòóààèíààà ¿àúà òíðíèàííòí, òðàí áúèèàðúíá¿¿áúéíáúú òàìðúí àðàúà ò¿èáúáú íèèòúà ÿðèáúéáú ò¿ðáúíú ÿáóóèòà húðíé. Óúíú ñààòà çàðèðòóèæà húèúáúõúøúà húðíé. Á¿áúáúà òàìðàèèàèè íàààíàé òáòà øàíàð òúáøú ç¿á àíèòí hàí.

3. Áóðèàà õúèú áúèààúà ì¿í^{oo} ÿàðð ààèàààà ñóààèààðèàà, àíàè àæà ààèààèààà ñúáúíèðõú õúíhààíàèè hííèòí ààèíààà. Óðààíàé áóðèàà õúèúíúé àáúèèà à¿çúáú ñúðúõúèáú, õúèú õúèúõúèàúà ìú òíàðòíòí, ñúáúð áóðèàà õúèúúð ò^{oo}ð^{oo}èáúáú àíèíòí, áóðèàà õúèúáúú hàðíèàðà ¿àúí òèèú ààèààèàà òòèàæà àðúúá ààèíààè. Ìáúíhúíúéúé õúèúí áúúááúõú, òíèèèàíòúí ò¿¿õúí ì¿òííèì¿¿à ààèæàøúà àðúú. ì¿í^{oo}øúà òèèú. Ìúáúíhúúð ààèæà íèèàíðíèòí ¿àú áúíáàíú òòààíààà ààðààè “Áóðèàà õúèòúí” ¿èúõú ¿àúí ò¿èúáúõú ìðíààè. Áóðèàà áúúøúáú

íýðēçēöý ðýíäýà òàìàà áíēíhíí ýöý öýēüáý íðōēññíēá áíēāíēōíēāç ýíýýíēē hāíàðà, òçāøýöý áíāñæíí ð°ð°ēā°ð° ñāāāíāē áíēñā áāēíā. Èēāýýā öýēý ýðēāí ðóðāēā ççýāēýöýí.

Áóðēāā öýēý ýðēà, àýēāóóíāē íññíēēā ðóðāē

Óóāē ðāāēñóóðāāð çàýāāāhāí ìāíāðāē òçðýēðē áóðēāā öýēýí äýýāúí öýøēāðýē öýēýí þíý. Áóðēāā öýēýāý ðàðāæà òçíāýēæý öýēýöý hāíāāíē.

1. Áóðēāā öýēýí ñýāēöýēýē “íýðāýí” öýēýí

Áóðēāā öýēýí öýēýæ áāēāā ðýðý áíāíōí çēý òçöýēú ýāýý ēý øýíæýöü ñýāēöýēāý hýý íññæēē öýēāýā ñýñýí öýēýí. Áóðēāā àýāēāðāē çāúā øāāíāðāā, óíøāðāā ðóðā íē āāhāāð ēý hāíāāíāā āçð āçðñ°ð° áóóøðā. Óçíāú āçíāú çāúā°ð ñýāēöýēāý øýíāýāýā ðēēíý íēēāíñōíē. Æēøýýāý: Áóðēāāē áóāā āðý çíðēíøēí Óíōā Íāíñðāāāāē “íñý āā ðāìò” āýæý çāççēýēāý “...çāýāýí ìāíōāāð āāhāýā öýāú òííøíðñā ðāìðēā óāðāæā íññíāñā híððíāíē øçāý çāú çāāýíýē ðāñāð íýāý òííðíāíā, íýā òçēöýāýā āýæý áāēāāā” āýöý íçöý áóðēāā çāýāýæ°ēýē āçðý ýìāððāí ðíāí āā.

Þð°íā° ēý ððāí ñāāāēíāē áóðēāā çíðēíøēíāíē çíðíē ðóóðēāāē, ðóóēü, ðāðē áýøýā áýøíýēíççā æēíöýíē áóðēāā öýēíýē òíēē, çāúí ñāíāē òçðýíāý áíēíāí çēýíöýē. Òýāýýíē óíøāðāāā áóðēāā çíñíēíāñ āðúā ñāā ññíú ççāýā áóðēāā òçíí äýýøý ýíýēāā. “hí çāíøēē, āāø āāēðāíøúā ðēíý äýðýð ðíāíēñí áýøýhýí íē ýēēāýēíý áāēāāā.

2. Áóðēāā öýēýí øðāāēñēēā “òçāýñ” öýēýí

Áóðēāā öýēíýē çāúí íññēāí, ðāðēñóóēāā hāēí āāā ēíāēē hāíāāā ðāāāāēhāí ðēēíý ēý øāāāāìāð òçāýñ öýēýí. Óðāāíāēíāē öýēý ýðēāíāē øýíæýíē ðēíý. Ýíý ðóðāē ýöý öýēýýðýý öýēýí íðíhíí òçíāý òçíðçç íēēāññāā íýāýýæý äýýøý.

Æýøýýāý:

- Óhāí äýýðý çðíý ðíāðìðìð*
- Ñhāí äýýðý ñýñýā øðāāðāð*
- Øōēóóíhāā ðíhí āññēíðìð*
- Øóáóóíāhāā hç hāāðððāð çðā°āúðý /çðā°ē çāý/*

Áāhā ðāýā ððāíāē ýēāýā øíā íāðüýā äóóíóóāē çāúí öýēýñý ðððñā, æēðā ēý öýēýhýí áāēāāā.

- Íðāñíñð ñí, ðāñí ýāíā äýýøýā*
- Íðēíē ðāððāí äýā äýýøāç*
- Íñæí í ðōēāðāāāā ýāíā äýýøýā*
- Íññíāñð ðōēāhāí äýāý äýýøāç /íāāāāæā äóóēāhāí äóó/*

3. Áóðēāā öýēýí ñýāēöýíæý “āāýí” öýēýí

Öýēýhýíē āçðēēā° íēíñí hāíāā ðóðúā íýāý āçç çñ°ð°í çā°ð° ēēððēēēāýā. Òēēí ðóðēāíāē āçðýñðýē āāā ñýāēöýíæý āāýí öýēýí. Ýíý ðóðāē öýí íēēāíñíā, áóðēāā öýēýöýí òçíí íēēāíñí. Æýøýýāý: “Þíāððāí òçíí āāāøā” āóðāāí çāý þó ýēēðöüēíýā. Ñāúí ñýāēöýíæýíççā: ðāíēēāāí, āāāāhāí áāēāāē āç, ñýāýíýēöý çāýēāýí, áíðāāðāāøúā áāēā, āçðē āāēðāēðāēāúíú āç, çýíýøüā áāēæā áíēíñí äýöý íýöý áíāíñóóā ðāððēíāē íēíí òíēāññíñíāí ýðýāēāýæý ðóðíúí āçāíýē áóēēāðíāðā þíý. Áíðāíāhāā ēý áíāēēç ñēíðāç çēý öýēýíāýý āāðēēāóóēæā òçāæççēāýā ðāāēñóóðāē áóðēāā öýēýíāý áāēíā. Öýēýāý íðñíñí ððāóóēæā áíāñöúí ýðē ðāāēēāāðāē äýēðýē.

4. Áóðēāā öýēýí çāíøāē āóðēíāē öýēýí.

Áóðēāā öýēýíýē hóíāāíāē íýāý íññíēēā, þð°íā° áóðēāā çíñíē äýā çāí öýí òçíí íýāýíöýāý ðāðēñāðā, íēēöý ðçç ðāíāāæā äóóāāððāāāā āðāā āçē ēý òçíāýēöý ñýāēöýēhýý çā° ýēēððēēēāýā. Ñāýíýē ýíðē ðēēíý. Ççēēā°í àýēāðāē çōēāāú òçíāýíççø öýēýí. Æýøýýāý: ēāāý āāðēāðú, äýýøýý hóóāðú, āððýāøú, öýāāýýhýí. Ýíý çāýíççā āóðāāí äýāíýē òçē°ē°āā°

аоддааи нѧа аyyд оyeяааyаy. Оа, оу, оyд аоддааи аyаиye лѧy ооа аyде аоаеehаи, аyлехyи, оyлаеyиаye лeey чааhаи аyаеаа сeоeи. Eeяyаy оадеeнaоа иyаоeаоо оааeоd чiоeа нyаeоyеаy лyооyаy, оадео оyеаyеаyи лѧy оyаоeи hаeоаи аieаia. Yiy hаа аодеаа чiiе оyey yдеааeауи оyеyа оyаyде ie чаiоаeеiy аieii. ayдye аieадаeаа оаeоа аодеаа оyeуа ia, idhiim оyeyh, лyа. Iyay iahаоаи iaeiaа оyаy аaeаа. Oaeоа, аодеаа oi, d ааnааа аадааа ie hоdа.

-Yiy! Iаааоо -eiy оyа ayа аaeааа ay? /оаeо ааnааи/

-Aаааe! Yiyоiyе оyаeоy аy? /аодеаа ааnааи/

Yоeiyе hоdeааа – Iаhаоie “-e” ayya аооаааiaia hоdaeоdei.

Oаааоe – Iаhаоie “оа” ayya ааааeеeаа аyеааоi hоdаа.

Oiioua iiaiiоie niimiaiae аaeааhаи.

5. Аодеаа оyeуi аона оyeу hодаоааа “оyаhyia” оyeуi

Аодеаа оyeуi iiaie оyeоyаy оyдеyе iyay, лyiyу yаyеоyаоуа hаа аaeа аооааeаа, нyаeоyhy ааооeаааd iiaiiоie оyeуi ayуоiyу iyayyаy. Аона оyeу hоdоааа аaeа оyeуеyаyуd yayy ey iеeeyiaоye ааnаeааоа. Iia оyeу hоdаy. Afae оyeуоуа hоduyeаа ayу Niiaim, Oyоаа оyei, лyа. Oyд оyei, лyуоуаy аооаeаауи ayдооyye ааааоаeаааd аyeааоаeааа. Oyдеyе оyeiyеаyу аaeа аооаeааааа оyhyоyеаy оidaehi лyеаооd оyд оyeiyay ааiоаdоа. Oyeiyе нyаeоyhyи аоона оааeаeаа оyчyуay одаа e аaeоааo, лyааа. Iiaie оyeiyay аaeаааyе “ha” аaeаay hаiyоа, аaeеаооа, оаоооdоа, сeоeоd оyуаeаyи, лyа. Yiy e iimieayiy ayay hаiaаааа.

6. Аодеаа оyeуi “yodui” оyeуi

Аодеаа оyeуay iiaie оаnааdiae eчаооdу hаeоаd оyeуi ayоy аyeye. Iiaie аyоy оyeу оyiayeауи аieoi ydayioyi O.Eoanaiiaiaai аодеаа оyeуay “Iiaie оаnааdiae оye noaeaeа iyа оydyaeяаyоy, лyа аieаia” ayhyi аaeааа. Iiaieie ydoyiyе aeоai noaad “Ipnа oiaoi”-ia аодеаа лyаyа ayiy аyоyеаyи iyay ayоy аaeоа. Ayya аодеаа оyeуiyе лyаyе лyayhy оyeу оyiayeауи ооааи, аона iеeeyie ооааioоа ydayioyi iydayaye ооаehaif аnооаe bi аааааа. Oaeааde оaeеayiyу iеeаieоie аaeааа. Ieie iyoyayiy yаeаoуаy, оeаооd iyayhy ааdа piyi. Pоiaо оyдеyе оyеayy лyayоy оyiayeоуи нyаeоyеyу ayоyаyiyу.

Ipoaae чiiе оyeу аyeаааа оyhii noaaeаadу Aаoаeаad hiii/

Iiaie аyоy аодеаа чii iaiaadae omiiim оооeааа оyeу аyeааiae iiaioea аieiaei ооаeаа. Аодеаа-Oaeоуи “oieeia” оyeоyе, лyа аiehiiаe. Eчаооdу оyeуihyiyiyе ieioua лyа, лyа ayayayy, iddeaiiaei yaia. Oyeуiyeyiyе аyeаа аaeа оydeyi ааа оаоооdаа аооаeаааdаe аieioie. Ieiee аeоуоаи noaaeаadе.

... Oyynoyiyede oeiay hаeоeи чаiaооdааа iaiaаoааа ayуoyay, /аодеаа/

... Oyaeeieeo oea naeoe аeаоyеоyи bi аieia аaeai iaai iaiaаа bi оо. /оаeо/

... hаeоeи оyayiyede oea n, doye e bi аieia аaeai. Iai iaiaаа pia, /ipoaae аодеаа/

-Ipoaae ааааооe, чаeооeа аоiaа лaeioea “oyynayiy, чаiaооdоа” ayayа лyаи оаоа iyay лyа.

-Iiaie оyeiyе лyа, лyаyдеe аодеааoаeia.

-Аодеаа оyeiyе лyа, лyаyдеeи оаоа hаiaаiyу yа, лyа, лnоi лaоd yeedоyеyаyiyу. Iiaie iu iei лaоd.

Iiaie оyeоyаy eчаооdу iyay оyeуi ааа оyeаyо, оyeаydyоayy ааd аaeia. Ayya e аодеаа оyeуiyе аy, лyаe оаоа oiaadоae, аодеаа оyiyе оpоi аyeеayе оydyiyay iaдоаeа аieo лyа оydeyeyiyе чаyаааhаи оyeуi.

Ääøäääääð hññíé hódäóóëéí 8-ð áíäé 30 hódäãøèähàà 36 çäý hódäæà äçáíýèðý ääðääá. Öýèççéhyí çäýíýéí hóíäæèðà 1950, 1960-ààà íñé çääý íððààð ýæäóýðýé öýéýääýæý äæèhàí çäý. Óäöü íú íýäýæý äæääà çäý 18, óäöü íú íýäýöý çäü çäý 18.

Ýíýýíú çäæèðäàà: çäýðäçðéí öýéýääýä ýæäóýðýé çäý, ðäðäüíú íýäýöý çäý, äääà íýäýöý, íýäýöý çäü äýæ hæääðäàà 36 çäýíýé äóíäæà íééäíèðí 50% ðóðäéðäé ääðàà.

Äàhà áóðèää öýéýð äýøýääýhyí íñ óíøóóèæà ççýääýäý. Óíøóóèhàí öçíè 38 íàhàðæ áóðèää áçýäý ðçðhyí, íçíøüà íððàðäà äæääà öçí. Áóðèää öýéýíýé 75 çäýðýé çäççéäýðè ðíøüà ççýäéýæý óíøàíà. çäý ççá öýéöý íóäæääðüääà ðíðíèäíñ. Óäðà íééäíhí íú äääñàà ðçäü. 75 çäýðýé íñäíè çäççéäýðè óíøóóèää, ðíðäèhí çäü óíøàæà óäöü íú hæäääçé ýðèää. Íééäíñðíé äæää äàà.

Íí 8-ð áíäéí 36 öççäýä íýäý áçðèäý íýäý íýäýí çäççéäýðè çäøý óíøóóèää. Äçääý éý ççýäéýæ øäðææà èà óíøàà. Äæè äóðäèääà ççýäéýèäý ðíð íú íééýæý íýäý óäðäðæé íééäíñ äíèí çäü. Äýøýäý: “Byð” äýæý óíøäðüäý “Ba-Bað” äýæý óíøàà, óäöü íú ððàøó íééäíñäçé. “äýæý” óíøäðüäý “äý-æýý” äýæ “æ” çñýä ðäðóó äóðäèääðäé äýöý íçöý.

Äè – ðààíäà áóðèää öýéýð äýøýääýhyí íñ óíøàæà ççýíäçöý? äýæý hódðäààí “çäü” äýæý øàäýñà ðäðèóèää. Èéäýæý öçöýéäýðèéhyí øäæèæà äýýðhyý íçíøüé ýöý öýéýíýé äóðóó äóíä íééäíñðíé äæääà äæääèää äíäè äçáíýèðý öýöýäý.

1. Öçðöyñíú ýðèðýé äàìæóóèæà öýéý ýðèäíäàà äçðöççéè çäüíðè
2. Áóðèää öýéýð äýøýääýhyí íñ íðäýæý çíäüäççéí äèääñà.
3. Öçýéöý öýéýíhyý ðíèäíèí, íððèæí äæääääæíèäé çæé çäý ñàääàðäà ðäðäääàíà.
4. Áóðèää öýéýíýé íñý äóíäðæà, áóðèää öçí áóðèää öçíäè öýèíðöýí äíèí àääè äýhyí äæääèäè ðöèíà.

Öýéýäý òä íú ðäððäàà çæèðà çäü áóðèää öýéýä äýøýääýhyí äääà äæèøäíóóääé çèäýð, ðàäääðü, ñýñý çäý, ðäýä äýýøéýä (íàhàð) çíðíè öýäéýè, ýðèèýé øóðæ öýðýäðýé äæèä.

Áóýíðäé áóðèóóääèíäà äýèäóí øýíä öýèüä ðäàóóèäóóèæà çéýäý, öýéýäý ñàääé óðäðäèhàà ðàíäæææà ðæðèäý.

Áóðèää öýéý ýðèäí, ççýä äýøýä ðóðäèää hæíäèíóóä

“^{oo}hýäüí óðíí ñííèé íýääíýè øàíäðàà äèääæà, ýðöýíýöýäý äíèèíí óäñàðäàí íçöäýä” äýæý äíèðð, íððäññð Ä.Äýíäàñçöýí öýéýhyí äæèä. Èéí è øðäðü ðóíäääæ, äæääèää ñýäíýèðý öýæý ääðèðà èà çíðíè äñóóääèíäé äýæý hæíäääàíà. Áóðèääääðäà ö^{oo}ð^{oo}èää^{oo}, ççýä íñ öýðýäéýäý äíèíóóí ðóðäèää hæíäèíóóä.

1. Äèäðäí çðüíäýý íýíäýèðýäý hññðè íú äççäýéí äýæää ñíñäíæí, äèðäæà ððöýíñü ðàíèðäàà íú äää èäüí äýèäóðà áóðèää öýéýí öçöýèæý ðíèè íýðý ñýäöýäçéä íú ýöý öýéýäý hóèääàhàà ðçðíýé öýéýí íäððäääðäèøüà çäü, öýðýäñýäýöý çäü íçöýñýèäý íðñüè hæà ýðäýð ðíý. Áóñà çíäýhyöýí öçíðýé áçéýøüà äæää ^{oo}h^{oo}ä^{oo}öýèäý öýéýð ýðèóèæà hódäàðä íú çèççè hæéí äæèðà ðíý äýøýäç. Íçíøüé äæääèää öççäýäíýé íéèöéýäýé öýéýíhyý íñäíñð ö^{oo}ð^{oo}èäýæý øäääð çäü çíäüæý äæääääý ðäàíäà íðääèèäè. Äàhà ðäýä äää ýæüíýð ^{oo}hýä^{oo} ðñðíññ áóðèäääð ýðèèäèhàí äää öççäýä ðóðäà íñäíèøíæí ýðèää. Bàæàøüà áóðèää öýéý hódðäíäà. Èéäýä è áóðèää öýèöýíäççä çíð^{oo}ð^{oo}èää, çíäýhyí öýèíýèíäý ýäóó çýðýäýä äíèhüäý ðäðäàà äæèðäé äýøý ðíýí.
2. Ñíðíèí öýéýöýäý íçíøüè ñàääé äæäüíäð óhàí áóðèää öýéýðýý ö^{oo}ð^{oo}èäýöý çäý íèhàèðäé äíèí äæèä äää. Èéäýä äýðä áçéýé çíí ^{oo}h^{oo}ä^{oo} çðöýèæý áóðèää öýéýðýý ö^{oo}ð^{oo}èäýäý, äýääýhyí çä^{oo}ð öýéýäý íýäýä ðèéý äíèí öýðýäðýé äæèä. Ýäýý éý áóðèää äèé, çðè

- áýáíꞤä áꞤáýáý áóðeää áæääàhàé áýæý hàíàääáíà. ÕꞤðýí áýáý øaðàeííàé áóðeää èäää ò°ðeäøýhýí òýeòýí ýáðàýà áíeü.í. Õýéý ýðeääàà ýðòeíäý Ꞥçüáý.
3. ÕꞤðýeòý òýeíýé òꞤäæýeäý ñí áýøýäýé ꞤꞤðäý áðý. Áóðeää òýeíýé óàðà çíð.íe, àìàí àñíà, Ꞥeäýð òóøeíóóà áóñà áꞤòü eý ìýàñíí òýàeýeíꞤäü óíøaðà áýøý òýe ýðeääààð äáýí áíeõí, ñí.è òꞤꞤòýáý °hýáüíðà°ð ñýäeòýæý íeëáíòíàí áóeðà çííàí òꞤðýìæýðýé äääøà áíeíí. °çýà áýøýà ñí ñóààð Ꞥäüá°ð íýàøüà óðäàøàà ýàððà Ꞥäüáæ. Àeüøüà íðàààé áóðeää çíí óíøaðà ñíüáý ýàeáðý hàíàøeääàððàä Ꞥðáýí áðýýð àaðàààà áíeí.í. Óíøaðà áýøðýhýý òꞤáýáø°æý ñòðeðàeò Ꞥäü Ꞥeéý òýðýà áýøý.
 4. Áóðeää òýeíýé ñí òýàeýe çíðeëæí àaðàààà ìðñíé, çꞤeòý òꞤá, Áóðeää-Ìííàíe Õeñhýí, ìꞤí°øüà Íðíàíe Õíeáñíé Áóðeää Õeñ àæeðàeää. Íeíeé çáý 1940-°à ñí, 50, 60-ääà ñíóóàð òýðýýíý hýýøüà òíeøí áóðeääé àeäàð ñóóðàé çíð.íeøáíe ýðäýíe ìꞤòý hàeðàí ñíí ñóààð óíøààà àæääààæ. Õýeýíýé íeëáñíeíe àà, òýeý ýðeáíà áðý eý äꞤðøýà àæääàhàí. ÌꞤí°òü hàà Ìííàíeíe áóðeää áóðeää òýeýýð óíøaðà ñíí áýøýáýýð ààð òíñíí àæeíàæ. (Àeëð çííàí) Èeí hýíáýíü àeüøüà äꞤðýeðeä áóðeää òýeíýé ñíí ñóààð ààðeí ààðeíàð òýáeüðý, øýíý ñààæ àæeäeäð hýeëáýæý òððeàhàí çíð.íe òóóðüáüðý áýæ áýeëäðýíꞤäü èðäýà çíí áóeðàíhàà òꞤñíýà. ÁꞤäá áóðeääé áýýàeéí ààçàððà ààìæóøeíà.
 5. Áóðeää çíí çíðeëäü àèà hóóàà ìðñí íðààóóàé ÁÁÑ-ääà áóðeää òýeíýé òýøýýé çàààà áíeíòíí hàíàe òàáeíà. Íðíàðàíààð hóðäàð òýøýýé hýí òíeíí àààøóøeä àààðæ. Õýáýýíü óíøàeäà áýøýeáýíà òàðàðà ýðeäàeäà ò°ð°eá°íeéíü hàeæàððà áóðeää òýeíýäý íóààððàé áíeòíhýí. °íäýhýðýí çííà ñꞤe°áý Ꞥäðýhýí ñàà. Ýíý òàeäàíàà òꞤòýeáýðäý ýíðeðäýeðýé àæeíà.
 6. Áóðeää òýeíýé òíeè áýøýáýé ñíðíe áíeíí hàà þóíàé hàeí òýðýà hýí áýøýá. Íðíàíe áóðeääíàé áóðeää òýeíýé òíeè áýøýà àaðààøàhàí áýeýe. Áóðeää òýeíýé òíeè áýøýáü ààðeíàà òýáeüðý, áꞤðüøáý áíeíàñðóøeä.
 7. Íííàíeíe áóðeää ìàíàððò hàà áóðeää òýeýýð áýøýà áýøðýáý áóðeää òýeíýé ýìàðøüà çꞤé äꞤðýí àæeðà Ꞥäü, hàíàhàí çíðàñðñí áýøýááýíý áýø. ÌꞤí°òü ñààæ àèà àæeäeäé òóáeëeðóóà íeëáýíýé øýíý íýðý íýðøýe, ýðäeíꞤäü òñíeíòíí àðäàäꞤé áðýýð Ꞥäüí ñàíàü íýíýáýé àæeäàà híðíe. Õeéí øøàð áýýðhýý áꞤeéé áóðeää íýáý òýáý áýøýáýé ñí.èäí òàíðeäàààèà íýáýäðýhýí íýáý çààààðü òꞤòýeäýðýé òýàeýe ñííe òíeáñíí ààçàððàé áíeííeäe äýhýí hàíàe òàáeíà.
 8. Áóðeää òýeý òꞤꞤòý øóäeäàøàä, óðeäà ñí.éíe áýeëäðýíꞤäüðý òàíàèà òýeðýáý áóðeää çíí àèà hóóààà áóðààí äꞤðýé /Ìííàíe, Íðíà, Õýðàà/ òýíæýýð àæàé ýáóøeäààð þðý hóóðeí íðààóóàé àáüýàñòàíáóóàé øþóíàé hàeðàí áꞤò°e, óð òðeäeüáý ççýñáýeýí íççáeäýýð àaðààèà òꞤä°í áýeäýðꞤeëeðý, òeéíý ààìæóøeäü òàðäàààíà áýøý. Áýáýýðýehýý áýáýý òàðàðàeäe, øþóí òóààííàé òðààðàe.
 9. Áóðeää òꞤíýí íeíí ìýíàíàé çóóíà ìꞤð°òü àaðààèà ààé áóeàìðàýà ààäààèà ýáàhàí òꞤíýí, ñííà íòíàíe áóóðàé ñààhàà óààà øhàíàà òàýàäꞤé òꞤðýe àaðààeäà çeðýeäꞤeýhýýð òýeýý ñí.íeíí áýáýáýøüà Ꞥäü ìꞤí°íü òꞤðýæý áðýý. Áðhýíðààíe áóðeääàà ìýáýðæý ýeüáý çꞤðòýíýý àñíðñí, àñðeáñíí. Ýíý áýeðýeí äꞤíáýðñýáýé òꞤí òꞤðýeðýíýé àæeðàeðàé áðý òꞤäæeéé áýáæeé ñíí äꞤäáýððý Ꞥäü hàððóeðàèà äꞤáýððý Ꞥäü àñðeóíààð çíäýhý óàñàààà ààøà ýáàýà.

Òýíáýðe àaðààeíàé çð°òýáýé.

BURIAD STUDIES

I Áìòü

11 (001)

2008

Ø.Á.×èèääîðæèää

(Óèàáí-ä)

Òççðèéí óðàáíü äíèðíð,
íðíðáññíð

**“I°ON°I” OAD OIUUA AIO IYNYI
OIAO AAIAAEAA**

Áèä áçð ñòðäóóèèéí ñòðäá- ààéòààñàà Ìàòð Èèüè- Èíçèíáúí Ò°á Àçèàð òèéñýí àèääòð àýèàéóóáüä ìýääýä, òççíèé áçðýýèççæèä ñíèèðóíí óíøääá áàéèää. Íðññíí øèíæýýò óðàáí ÷ “í°òñ°í” Òàð òíðüä ìýññýí òççí áíè Ì.È.Èíçèíá í°í áýæ ìèíí àðàáí æèè áçðýí çóóíü òòðø ààðàèñààð èðèýý. Áýðýè áóíàà çóóíü òçççç çæèé Òáíàà-òççýæèé ÑèÑý óèññíí ìèèñèýè áàéñáí Òàð òíðüä áíð ìèæ ìýññýí òççí áíè Áóðèää-Ìííáíèúí ìýðð æóóè-èí, ìèíí ìèèðèéí ççðäýèðýí Òíàð Áàðíàáàè- Áààíàæää í°í áýáýä ìü áèáíèè ìèññí òççíèé “æðèéí òýíáýæýè” áíèíí áíð áòðàñáí áàðèòð ñýèðýýñ òíà òíáíðòíé áíèæ áàéíà.

Òíàð Áààíàæää Ì.È.Èíçèíáúí Ò°á Àçèàð àýèñáí òíð óàààæèé (1899-1901 ìí áà 1907-1909 ìí) ýèñíààèðýä ìðíèòñíí áàéíà.

Òàð òíðüä ìèæ ìýññýí Òíàð Áààíàæää ìðíèòñíí òóðàé ñàýòáí áíèðíè ìàð áòðàààáççè áàéèää. Èíçèíáúí æèéí áçðýýè áíèíí òççíèé òààèä òççðèéá àè-èá-èä, óíæèí ìü Òàð òíðüí òóðàé àè-ñýí òççíèèé àèü àèèíü çíðèíè áçðýýèççáýä Òíàð Áààíàæää áíè Òàð òíðüä áíð ìýññýí áýò ìü áàéòóáè òýð òíðüä ìèæ ìýññýí Áààíàæää çíðèð ççðýá àçèóýðäýññýí áýáàèèá áòðàààáççè áàéíà. Ýèñíààèðèéí çèè àèèèèààááíü òóðàé, òàð òíðüí ìð-ìð ìóðààèèààáá òíðàóóá àèéóóáúí òóðàé æççèññýí “Ìííáíè, Áíáí áà ì°òñ°í òàð òíð” ìíä (çíðèíá- ìü Èíçèíá)

Õïãð Áààìàæààíí ÿððéã õí,ðõíí óàà àóðäæýý. 94-ð ÿììðò “Õíðãóóà áýýëä èëäýããñýí òàññà òýðýà Áààìàæàà ïààøðàé ñàéí ÿýäýðýé áóòàæ èðëýý. ÿììà ÿðëýýä òóí èòýíñýà òíñæðäçé áàéñàí ïíñíé áóòó òíðãóóà òàéæ ãððõíí ç^{oo}èð^o, ïððéí àíé ààðéàí Ààø ïàññà èðæ áóòóàà ïú ýñíàæèòýà òññéóóèàðð òààààà èëäýýð àíéæ, òààøààà Àèàøàààééí ò^{oo}èéã òóóéàí Õàð òíð òçðýðýà òàé áçðééí òññéàæ ççççéýðýý àìéà...” äýñýí àíé 100-ð ÿììðò “Õíðéíí áàýí áçðäýà áóóíààòàà Áààìàæààíà ààðéí ï^{oo} òíðãóóà áýýëä èëäýýà. Õàéæ ïéèé òçðäççéñýí òàààééà áóððàéýà òçéýýí ààààà, òçð òýðýæýò äýð, ïàéòàí, àæéíí òçìçìñééà àèäýíà èëäýýäýýà, Õàð òíð, òààøàà Àèàøà-ýàìàí òçððýé äýèàð çàìà òýðýäðýé áçðíýýð òññéàòà àìéà” äýñýí áàéãàà.

Êìçéíàíí òààéã òçìðééà àé-èà-èä Áààìàæàà Êìçéíàíí òí,ð óààààééí ýñíàæèòýà ïðñéòñíí äýðýñ òààíà ñàéíàà è àèààðð æóòé-èí Êìçéíàíí ñàéí ï^{oo}ð, ïéðúí òññéà- ààéñàí äýðýñ ^{oo}ð òíñíððíé ççéé àé-äýããçé áàéã.

Æèøýý ïú, Õ.Ì.Ìà-èíééíàà “Õ^{oo}à Àçééà øéíæýí ñóàéà- Ì.Ê.Êìçéíà” (Ì.1964) áçðýýäýý Õàð òíðà ïæ ÿýðýà Áààìàæàà ïðñéòñíí ïàò áóððàðäçé “Ìóòàééí òçìçìñééí èòäýèéã òçéýýñýí Êìçéíà è Õàð òíðúí òóòàé çìýí ç^{oo}à ÿýäýèèéã òýàíýñ ïæ ñíññíí áàéíà” äýæýý. Õýð áçðýýé àíðð Êìçéíà, Áààìàæàà òí,ð ï^{oo}ðñ^{oo}à òàððéòàòàé áàéñíúà ààðéàð ààðéò ïéíí àéé. Êìçéíà - ^{oo}ðééí áçðýýé àíéíí çàðéààé àé-áççäðýý Áààìàæààíà àíðíúí òññéà-, ñàéí ï^{oo}ð ïéíú äýæ ýéýàñäýýð áóððàñàí áàéãàà. Áààìàæàà - Êìçéíàð òàéóóí àíðíí òàíàæ áàéñíúà 1911 ïú 3-ð ñàðúí 6-ìa èëäýýñýí çàðéààé ïú äýð-èéíý: “Ìéèé àéà ààðéàà òàíú çìýí- òññéà- çàìúí òàíú àíéíò àààñ -èí ñýòäýéýñ ääýðéàð áàéíà. Õðúàíí ààèé Õàððàé áäýð áóíéàà òóààèòàòàà áýéýí... Àé ÿììð ÿýýí ï^{oo}è áíéçè èòààðäçé, òàððéí ÿììð - èò ñí ààéñàí ^{oo}ð òçìòýé ýñíàæèòýà ÿààðäçé äýääýý ÿýääýà”. ï^{oo} òð ÿà çàðéààéàà “Õçìäýò Ìàðð Êìçéíà-! ^{oo}à^{oo}ð àé Ìàíæóóðúí òèé ïð-íúí Õçìäýé ïóòàééí áóððàòàòà àíððð ïðñíà Áùéñéíà, Ðàààñíà, Æàìòàððàí, Áàððàèí ïàðúí çýðýà ïéíí òàíéèòàéàà ò-èðéàà” äýýà ò^{oo}àñ^{oo}èà ïú “Ìàààà òà àéà òàìòàà ýéýàñýà àíðíí òéñ ïðíóàààððà àýèàí ÿààð àéç ýý. Õàíúà òçìäýòäýà- Õ.Áààìàæàà” äýæýý.

Áçð òíæéí 2003 ïú “1923-1926 ïú ïíñíé-Õçìäýééí ýñíàæèòééí ^{oo}àðééí òýìäýæýé” äýäýà ààð-èòàé òýæýããñýí Êìçéíàíí çàìúí òýìäýæýéýñ (“Ìàó-íà ïàñéààéã” òí 30. Ì. 2003) ýñíàæèòýà áóððàòàòà ïðñéòñíí òóòàé, Õàð òíðà ïæ ÿýðýà Áààìàæààííí áçðéòýòäýñýí ççðàééí òóòàé ïæ ççýæ àíéí. Õóòàééààé “Áóððàòàòàé òàíééí àíðíí ï^{oo}ðè^{oo}... Õýà ýñíàæèòééí ýðäýòàééí òçðýýíà òíñíððíé ççðýà áçðéòýòäýæ áàéã. Áóððàòàòà òññéñíú à-ààð Õàð òíðà ïæ ÿýýà” (394-ð ÿììð.) äýæ Êìçéíà òýìäýæýñýí áàéãàà. ï^{oo} 393-ð ÿììðò Êìçéíà “Õàð òíðà ÿýð ïéèé ààäýàòàé çéé àæéèèààíà òýðýòýí òñ òçðäýñýí òçì Õ.Á.Áààìàæààíà àíé Ìðñíúí ààçàðççéí ïéäýíéýàééí ^{oo}ï, Ìðñíúí øéíæýò òðààíú ^{oo}í ààààçé ààäýà ààéòóóéñàí òçì ñí” äýæýý. Äýà- Áààìàæààíà àíé Õàð òíðà àíò ïæ ÿýñýí òçì äýäýà òóòàé ààò - çà áàéòäçé.

“Àèàøà ààíàééí ^{oo}ð^{oo}ï^{oo}ñ Õíðãóóà áýéèééí ^{oo}ð^{oo} òçððýé 35 òíñà àýèñàí òýìäýæýé” äýääýý Õíðò Áàðíààè- Áààìàæààíà 1907 ïú 11-ð ñàðà àé-æýý. Èéí òýìäýæýé áàéãàèéã àéà ï^{oo}ðñ^{oo}í çóóú 80-àà ïú ÿðýýð ïæ ÿýñýí ñí. Ýíý òýìäýæýéã “ï^{oo}ð^{oo}í” òíðà òçðýéòýí ï-ñí çàìúí ï^{oo}è, ààçàð ïðíú áàéãàé, òíðúí òóòðú ààéããñúí òóòàé òíñíððíééí àé-ýýà, äýðýé çóððàòà òàññàððàæýý.

Õ^{oo}à Àçééí àðà òçìçìæéí òçìð, ñíéúà ñíéððíð, ñóàèàð øéíý òàà ÿðéòýà Ìðñíúí Ìðæààèéñéé, Àìàððééí Ð.×.Ýíàðñ, Õàààééí Ñàáí Áààéí, ï^{oo} ïðñ Ìðàíéí, Êìçéíà... ÿððéí ïéíí ñóàèà-èà àýèàí ÿàñàí ïú òíñíððíé. Äýà- òýàíéé òýí - “ï^{oo}ð^{oo}í” òíðà ïéíäçé.

Õ.Ì. Ìà-èíééíàà àé-èòäýý “Áàðñ òçìçìñýñ ÿà ïú - ÿððéé ïàððààñàí òíðà òçðýð çàì ïéñäçé. Õ-èð ïú òýð ïóòàééí òíðãóóà òçìçìñ àààààííòàíà òýà òçðýð çàì çààæ ^{oo}àçé

би. Өгэ дөөсүгү йүэддүгө адһааһуэу аһуаһа өаөдөөдд әән өиөөсөд өиөөсөд çàì çààààà ààéà. Ììòàíéí, Íáðò-àà, Êíçéíà (1900) íàðð ÷ íóðàééí òçìçìñ òññèàààçé” àýñýí àéé.

Ì.È.Êíçéíà àýýð àóðààààñàí ííàíñ “Ìàíàé òàéèéçàà- æóóé-éí Æ.Ì.Ììòàíéí ààéòàéòàé ñííéí àçúóýéäýý (“Òàíàóó-Òèààòñèàý íèðàííà Êèòàý è Òàíòàéüíàý Àçèý” – “Ïýòààüí Òàíàà – Òçàýàééí òýçààð àà Òà Àçè” Ì. 1893, ò.1.ñ. 164): “Ïíàéíí àíèíñ, òòòò òýéàýé Ýçýíéé àíèíí ççìí ñàèàíàñ íýà òàðééí ààçàðð Ýðò Õàð áóðü àýàýà òíðüí òóóòü ààéààà òóòàé òíðàóóáóáà ýðüà ààéíà. Ýñýíí òóíàðð áóíààñ òóòóéà áóé òýðèéí ýðàýí òíéðíà íèí ààéðéí ààðéèàüí çèàýààýé ààéààà àýíý” àýñíééà àé ççýýà çíýíééà òýéýðýà òýð “íòñí” òíðüí òóóðééà ççýð òòòòàéà çðàýéà ààòàæ ýàéàà” àýñýí ààéàà. Ì.È.Êíçéíà 1900 íü àýèàéààðàà Ýçýíéé àíèíí àààà òààü íóðàééà ñàííàí ñóààñàí. Áýà- çè íýàýààýò òíðüí òóóðééí òóòàé Ììòàíéí íýàýýéèéà òíàðòóéàð àýñýí òíèéèíàí çð àçìà òçìñýíàçé. Ýðòèéé òíðüí òóóòü ààéààééà òíðàóóáóáà ìàø íóóòàéà ààéà. Òà Àçèéà ñóààñàí Æ.Ì.Êàçíàéíà, Æ.À.Ìáðò-àà íàðüí çýðýà æóóé-èà ÷ òýð íýàýýà òíàðòóéà ÷ààààçé. Æèðýý íü, Êàçíàéíà Ýçíéé àíèíð àýèàí ýààòàà íóðàééí ççìçìñýýñ Õàð òíðüí òóòàé àñóóà ñóðàéèàðàà “-Òèéí òí ààéòàçé. Ìðíòóáà òà íàð ìàíàé íóðàééí òóòàé àéàíýýñ èççì íýàýò àýýà ààéààà òí óó?” àýà òýéàýà ààéà. Ýçíéé àíèíð àýèàí Ìáðò-ààð ÷ òíðàóóáóáà òíðüí òóóðééà çààæ òòòòàçéàýýð ààðàòàçé Àèàøà ààíàééí òðà ççìçýò àò çàì ààéñààð àðàé òíðüí òóóðéèñ òíèèòò ìàíò òíèèòò çàìüà çààæ òàííí ààéàà.

Ýíý íóòàà òàààí òóààòààààðð òðèéí ñóóæ, íóòàééí ççìçìñò èòàýààñýí ççì è “íòñí” òíðüíà ççìçýò çàìüà íèæ ÷ààò ààéà. Õèéí ççìí àíè Õèààòüí òóàéèààíü ààéðéíàééí èòàýíàéýààñýí òòòòàéèà-òòòò Æèàøà íóòààð 1902 ííññ ýðéýí àèèèèàñàí Õíàð Áàààìàèàñ ààéà àíèíò ààéà.

Ï.Ààààìàèàñàí “Àèàøà ààíàééí òðàííòñ Õíðàóóà àýéèééí òðà ççìçýò 35 òííà àýèàí òýíàýèýé” àíè Õàð òíðüí òóóðééà òýí àíò íýýñíééà àýð-èýð ííòàíé ÷òòàé ààðèò àé-èà òí.

Ýíý òýíàýèýéà Õàð òíðüí òóòàé òíàíðòíé íýàýýéýé ààéàààééí çàðèíüà ýíà ñèéðççìçì: “Àèà Õàð òíðüíà ççìçýòýí èðýýà òóíü íí” òýàýí àýðýé çòðàà ààéà... Õóóòü ççìí òíéò áóéàíààñàà ýðéýà ýñýíí òóíàðð èòà ààðàààæýý. Ýðàýí òíéðíà ýñýííà ààðààààà òàòàæ òòòòòò òíà èò ààéàà íü òðà òààð ýíà ààýí àçðà ààéñíüà àýð-èýýý. Òí ñóààà òóòàóó ààéñíü òè òð ççýààýòýýñ àààíà ìàíàé àíðíé, òýðèééí ÷òéòòàé òòòòýé ççìçìçì ýíà òýíààçé òýàðýýý. Õàààð ààðéèà, ñóààðàíòóóàüí çèàýààýé ýñýíí àíððíñ òóòóéíà. Õýààýýðýýñ òàíàééí òàíààðàé òí,ð ñóààðàüí çòðàà ààéà.

Ýíà ñóààà òóòàóóí òè òð ààéàààààñ ççàýé ççìçìçì àíè òðñàæ ààéñàí íü èààðàé. Íóòàééí ñíàíé-òóàüí ýðüàààðð àíè Ýçýíéé àíè òðà íü ççìçìçì òðñàæ ààéñíààð ààðàòàçé íýà ñàèàà íü òíðüà òíéðíí ààðààà ààéæýý. Õýð íü ÷ ççìçìí àíèíéòíé òóóðééí òí,ð òàéà àíèíí òóòò-éí àíèüàðíé òíàòí ççýààýà ààéíà. “Õàð ààéðéí” àýààýò ýíý ààéàñíü àðíòèé ààéààé íü òýòààüí òíðóóàüí ààéàóóéàíèòàé òòòòýé, ççìçìí ààðòóí òèèèèè òðò àíçàíé àðàéèèéí òýðýòýé. Õýðèééí èòýíò òýñýà íü ýñýííà áóéàààæýý. Õýðèééí àýýà òàéüí òàìòàà, áóòàéèàüí ñçìçìçì òí ýààýð-ýý. Õýðèééí ààðòóí òíéò áóéàíà ñèàíüí òðàí ààðéèàü òýà òèíàééà ààóóéñàí áóòóé òýéàýðòýé áóààüí ñóààðàà ààéíà. Õçìçìéé ààðòóí òàéà àðàéèèéí, òçàýà òýéàýðééí ñóààðàà ààéíà... Õýðèééí ççìçìí òíéò áóéàíàééí àààíà òàéà ààñ íýà òí ñóààðàüí òóóòü ààéíà. Õýðýýýñ ççìçìí òèèè òóààéèàà àðéèààñíü òýñýà çðàýéèèèè ààéñàí àíèíéòíé. Ýíà òí,ð òàéààðàà òàààð ààéðéíàóóà àçò òðò àóààìà ààéñàí íü òíàíðòíé ççýààýýý. Ýíàýýñ àààð, òààçàí ñàà ñóóéàüí òýèòýðòèé, òýðèééí ÷òéòò ççìçìçì ççìéé íèàññ. Õýðýýýñ òðààø íýéýýà çàéòàé òðòóéèèè ààçàð ààéíà.

Öýðieéí áàðóóí óðä áóëáíáëéí äääíà òàëä ä°ðä°ëæéí ñóóðüòàë, á°íá°ä°ð ìðíëòíë íýä ñííëí äàðëëää äàëíà. Áíòíð òàë íü ñàëíààðäà, øàààðäëëää íü öýäýðýý äàëíà. Áíòíð íü ýìàð íýäýí òààëëää, öýðýñëëéí çìëë äàëñàíäçé, ä°ðä°í òàëääà çìäðýë äàëëýý.

Ýíý ýìàð çíðëöëäëðòàë äàðëëää áíëíüü äë öýæ íýäýðäçé, ýìàð ÷ äýñýí öýðäüí áóðó áóääüí ñçì äëø, áóíòáí áóðó íóñóëüíàíü ñçì äàëñàí äàëæ áíëíø ñì.

Öíðüí öýðýí äàðóóí çìéí òí,ð òàëääà íýä íýä òààëääòàë, òí,ð òààëääüí áóíà áíë áóääíæ äàëñàí áíëíëòíë. Öýðieéí äàðóóí °í°ä öýñýàð áóääüí ñçìäçä äàëëýý. Ýíä áóðòáíü øàøíü áóðòáí øçðýýí èð äàëñàí äýæ ìííáíë-òóá ýðüñàí. Öýðieéí ççìí °í°ä öýñýàð òíí òíí äàðëëääüí ñóóðü íëí äàëíà. Áíááíë ýíä öíðüí èðýñ äýäýñ ñóóäää äàëñàí äëç.

Öíðüí ò°ä öýñýàð íýä òíí äàðëëääüí ñóóðü áíëíëòíë °í°ð øàààðñàí òàëääë äàëíà. Áýýð íü çëñýí òáíà òóóðäáíü äàëëääñ ççáýë òààòð äàëñàí äàëö äýíýýð”

Ö.Á.Áääíàæàíñàí ýíý öýíäýäëýë íëñíäö ÇÑÁÍÖÖ-üí Øëíæýð òòàáíü äëääáíëéí Ñëäëðëéí ñàëääðüí òàðüýà Áóðëääüí íëëáíëéí òòàáíü èíñòëðòòëéí öýñýä äëëðòáíä Ö.Á.Áääíàæàíñàí áíëí ççìíë öýíäýäëýëéí òòòàë èààëäää – ìàòàðëäë äýëðýä äýäýä ççðýä °æ°. Ýíý ççðäëéí äääóó Íëëáíëéí òòàáíü èíñòëðòòëéí áíðí äàðëíü öýëðñëéí ýðöëýä-Ø.Á.×ëíëääíðæëää, ççìíëéí òòàáíü äýä ýðäýíòýí Á.Í.Çäýðòáá òí,ð “1907 íä Áëàøà Ááíäëéí °ðä°í°ñ Öíðäòá äýëëëéí °ðä° ççðòýë 35 òííä äýëñàí öýíäýäëýë” äà ççìíëëä çíðëíä- Öíäö Áääíàæàíñàí òòòàë” äýäýä °äçìéýë äýëðäýýä Áóðëääüí Íëëáíëéí òòàáíü èíñòëðòòëéí çàðëðäà, Áóðëääüí íàíüí öíðí öí,ð òàíëëöóóëëä.

Áëä ýíý °äçìéýäýý “Ö.Á.Áääíàæàíñà 1907 íü òàààð ýðò öíðäóóáíü íóòàòò ççðýëöýí í-æýý. Ýíäýñ òàð öíð ìðñí òòòàëäää áíëí Öàð öíðüí äàëääñüí òòòàë öýíäýäëýý 1907 íü 4-ð ñàðä äë-ñýí íü äàð äë-íýëýñ öíáíðòíë äàëíà. Öýäýë Í.Ë.Ëíçëíä ççìíýñ òíëø äçðýí æëëëéí äàðäà áóðó 1908 íü 4-ð ñàððüí ýóñýýð Áääíàæàíñàí ñóóæ äàëñàí Áëíóðáíü öíð ìðñä öýíäýñ öíðóëä Öàð öíð ççðòýë äýëäë äàðñàí äàëíà. Öýäýöëýýð Öàð öíðüí äàëääñüí òòòàë òàíëëöóóëëä, äýðýë çòðäà äçò öýíäýäëýëëä Ëíçëíä ççìéýýí äàñàí (°ðëéí äëäýð áóðó Íðíñüí äàçàðççìéí íëëäýíëýäýýð äàíæòóëáí) äàëñàí äýæ ççýæ áíëíø òàëðàë. Ñìàð ÷ äàëëää äýñýí Ëíçëíä Öàð öíðüí òòòàë öíáíðòíë íýäýýëýëðýë áíëíä òëëøýý ö°ä°ëñ°í äýäýë òëñäýðäçé” äýæ äë-ñýí äëëýý.

Íí Ö.Á.×ëíëääíðæëää, Á.Í.Ëëí öí,ð “Áüäàðóëäñý áóðýðñëëä ääýðàëë. XVII-XX á ä” (“XVII-XX çóóíü Áóðëääüí äàðáíäë ççðäýëòíççìä”, Öëáí-äý, 1994, 2001 íí) ìíä íëëöëççìéñýí “Öíäö Áääíàæàíñà, 1879-1937 íí” °äçìéýäýý í°í ýíý òòòàë °äçìéñýí áíëí.

Í.Ë.Ëíçëíä Áääíàæàíñàí öýíäýäëýëðýë òàíëëöñàí äàëñíüä äàðäàð äàðëèðòóá äýð-ëëíý. Çìíä: “Íííáíë, Áíáí, í°ðñ°í Öàð öíð” (Ííëëä, 1923, ñ 113-114) áíëí “Íííáíë ìðííð áóðäáí æëë äýëñàí áíëí Öàð öíðüí òòòàë” (Í.Ë. 1927, ñ 56-58) äçðýýççìäðýý Ëíçëíä Öàð öíðüí òòòàë °äçìéñýí äçðýí Áääíàæàíñàí öýíäýäëýëéíðòýë äàðäà çä çñýä ç°ð°äçé òíðëðäíä.

Öýäýðýýð Ø.Á.×ëíëääíðæëää, Á.Í.Çäýðòáá, Í.Á.Ëëí íàð áóíàää çóóíü òàíáää-Öçáýä öëñüí íëëëýë äàëñàí Öàð öíðüí òòòàëää áíð íëæ íýñýí ççìí áíë Öíäö Áàðíàääë-Áääíàæàíñà í°í äýääëä äçð 1981-1994 íä ö°ä°éä°ðäçé äàðëèðààð íðíëñí öýðýä ñì.

Íàòàðäóðäëéí ýðäýíòýí Á.Ë.Áíäðäááüí “Í°ðñ°í Öàð öíðüä öí,ð óäää íýñýí òòòàë” äçðýýë 1997 íä öýäëýäáýí äàðëä. Ýíý äçðýýä Í.Ë.Ëíçëíäíü äëääðð äýëäëääñ äçðýí æëëëéí °í° òàñäá áóðëää Öíäö Áääíàæàä óä äàëääñüä íýñýí äýæ äàðäëñàí äàëíà.

Ñäýðáí, òòòàëëääë 2005 íä Áàðíæää Ðàáíááüí ýðöëýí äàðäääää “Öàëíü Áóðýòëë” (Áóðëääüí íóóóóá) ñýðäççìéëéí 14-ð Ñàíëð-Íàòàðäóðäëéí ççìíëéí òòàáíü áíëòíð, ìðíðáíñíð Á.Ë.Ëü-áíáíü “Áëääð áíðüáííü íü, Í°ðñ°í Öàð öíðüä íýñýí òòòàë” °äçìéýë íëëöëýäëýý. Çíðëíä- ýíý °äçìéýäýý Íðíñüí Áàçàðççìéí íëëäýíëýäëéí äððëàð äàëää Ö.Á.Áääíàæàíñàí

ооодөөэ иёæ йүүа́ууа, ду́йа́уу́н øейæу́о ооа́а́иууу çíуò иёа́а́иò °аеé о°аеéа иёæ едн́у́и а́а́аò еò а́а́а́ууаоаеé оçí þì” а́уæ йүүа́а́аууу.

1910 и́у 1-ò нàòу́и 30-иу °аò Ì.È.Èйçейа́уи аеаòуа ду́йа́ууаеу́оуа çйòеөнàй Àаçаòççейй иеéа́ууеуаеéй н́ейеу́и оòдæааа́й а́еййа. Ýйа оòæаòнàй 2000 н́йеòòйа-а́уи °и° Èйçейа еаеò о́йøеа. Ааòаа иуу оççейеаò оòн иеéа́ууеуаеéй оçйауò æøççейу́ò н́ййа́ууу.

Аеаòуи а́йдууае́ййй еейòççей аеа́еууу. Аеааò а́а́а́ууаоаеé оçйеé аеа́аа аоòа́аеу́а оó-еéа́аа çòòøеéааò Èйçейа уе́нйа́аеòуа о°н°ае°н°й о°ò°йаеéа оа́а́й йййа́йòòòæу́ò оуòòççейн́у́й, Ìòйн́у́й йòçае́й о́йò æèòай аóòòайу́а Ìн́еа́ааеéй еò нòòаóóеу́а аóò ййа́й øеéæççейн́у́й çу́òуа аоòа́аеу́а оу́òуа́нйòççей а́йе́йаууу.

À.È.Èу-а́ййа оа́аø иуу ае-еòа́ууу: “Àа́а́йаеа́ййа ççейу́ò н́оóнàййа́е, Ìòйн́у́й Àаçаòççейй иеéа́ууеуаеéй ç°ае°еа оа́ййа́й, 1907 и́й Õаò о́йòу́й оóòòдее́а еèòççейн́у́й оóòае йе́йеé çаòеа́ае, а́у́òу́е çòòдæе́а ду́а́еу́еа йеéòу́еæ °а́й ççей а́ууа́а оçн́у́еò оа́а́ууаууу... а́у́òу́е Àа́а́йаеа́ййа “-е çйòеөнàйе ааøеéаа” а́у́н́у́й оóа́аòае оаòеò ÷ 1909 и́у 12-ò нàòу́и 19-йа оçейу́й а́а́аа еòу́уòу́й а́ййа́й иуу ййа́уууæ. А́уа- ò°òòн°йа́е Èйçейаò оа́ййа о-òаа оу́еу́уаò оòн а́у́й ççейççейòеéа оçн́у́й а́еййа- а́а́н è “Õу́òççей çаòаа ççейн́ау́ò оу́òу́а́а́е а́уæ ае ÷а́й ç°ае°йòòò а́а́ейа” а́у́н́у́й оóа́аòае оаòеò аа-у́уу.

А́уа- Õйаò Àа́а́йаеа́ййау́а оа́еаøеòòоéаòу́й о°е°° А́ууа́у́й А́ййа́еéй йа́ййа́иò о°òççейу́й øа́ййа́аа а́йу́а́ иуу оа́æе́а́нàй а́йейеòйе.

Õаòей й°òн°й Õаò о́йòу́а йу́у́у́й аеаòу́й оóòòдее́а йа́йæа́а́а́е а́аеòа́а Èйçейа Ìйй оóеу́й йаеòеа́ааò аеа́аò а́а́а́ууа́аа оéа́й а́у́òæççейæ ÷а́а́нàй иуу ййа́уууæ аеéу́уу.

*Ìòйн́ оу́ейу́у́н йò-óóейнàй
Ìйòòу́й Àаòеéй Àа́а́йу́й
2007 и́у 3-ò нàòу́и 28.*

BURIAD STUDIES

I Áйòу	11 (001)	2008
--------	----------	------

*Ìòйеóòдàа оççейççей À.Øеéйу́й
Аóòдæа́ Ñóу́еэеу́й Àеа́а́ййеéй
Õççейò, о́а́нàаòа́й н́оу́еэеу́й
нàе́а́аòу́й у́òòеу́уу-.*

ΑΟΘΕΑΑΥΙ Ο-Ι ΑΙ, ΙΕΑΘΑΟ

Ία: Αεανηδ

Ίδ-ει ζαεει ιεεαιεει ρειαεγυ οθααιυ ιγαεγαεει ζιανγια, ιεεαιεει ζεε αεεεεαααιυ οδαοι οαδ οζδυγα οαιαδηαι ιεεαιεδοοαιυ αοια ιεαθαοεει ζεε γαο, ιειι αζεγα οζιζιηεει ιεεαγι, ηι ευι αηηαι ριοεοιδοιε οιεαιηοιεανηδ “αεανηδ” αγαγα ιυδοηιυι ααααζε ε ηηεδοιε οαοαδ αιεαγυ².

«Αεανηδ» αγαγα ιυδοηιυι ιυ diaspeirein (ογυγυ, αγυαδυο) αγαγα αδαε ζαιγυη ααδαεοαε αοαοα - «dia» ααιαεει, «speirein» - ζαα αζδ οεοο, γιζ αζδεει αααδ ιθιι δοο οαεο¹⁴ αγηγι οδααοαει αγυδ, οαεεααδ οιευα αε-ηγυγυδ «οδεει ααδαε (ιδιηηοιααηεα) οζιζιγυι γο ιδηηηηι οαδυ οεηαα αιυααδ- αοε αζεγα αδα οζιγυι» - ογυγυι οαεεααδεαεγυ³.

Αεανηδοοα ΙΥ^a VIII-VI ροοια αεε αιηηι αγαγα. Αιοαιααα Ιαεανοειαηη ααηα αιυααδ- ααδαε ιαδυα ειαγα ιυδεγαγα ααεα¹⁴. Ίδ-ει ζαα αοδεααοοαιυα αεανηδο οαιδοοεαδ αιεαγυ⁶. ΙΟΟ-α Υδοζαεει, Ιηεαααεει, Βεοουι, Οαεηααεει αεανηδ ... αγο ιγο ιυδοεε αεε αιηηι ααεια.

Οζι αιζε, οαηααοαιζε, οζιζι, ιεεαγι, ηι, ε ηοαεαε αιηι αοηαα ρειαεγυ οθααιυ ογαγι αδααι οεοοα-εα, ριοεηα-εα οηηαεει ηοαεαααιυ αδαα ζεει αδαα ογδυαηηεαγυ οζοεαεγι γιγ ιυδοηιυι οηαο οηαιδοιεεηεο, ζεγααγε (οαηηαι) -εεα ηοαεαο ιδηευειαι οεεα ααεηα². ... Ογαεε οοααοαηα οεεεει -αηααα αιυααδηαι, ογααγυ ζαεει αοδεαα οζια* γιγ ιυδοηιυι α οαιααοοοεαδ ιυ ααο αεαγια οηαιδοιεαζε ααεια.

Οιδ: Αοδεααιυ ηηεαθαο, ραεοααι

Αοδεααοοαιυ ραδεη αοα αγαγην ιυ Οζιζι, Νγιαε, Αοιοο, Οζδυα ργδυα γδοιεε οηεηηα οοηηαηη αζδανγυι αεγυ. XII ροοιυ ζαα Ιηηηε ζιαγηογυι οαε ιοδαεει εδαγι, ιει εδαγι αγα οηδ ογηγαο οοαααααε, ιει εδαγα ιυ ηηηαεει Αηαηε ιοδεε ζεζι οαε, Ααεααευ ιοδοιυι ιδ-ει αιυααδ- ααεαγυ. Ιει εδαγαεει ηε αεηαοοα ιυ Ααεααευ ιοδοιυι ιδ-ει οιεοηη ααου Αοδεαα αεηαα, Αηαηε ιοδεε αγυα οηηααε ααου ιεδαα αεηαα, Εεδαεεεει ργδαγεαγυ ααεηαι οηδ οζιγυ, ααδαοοα ργδυα αεηαοοα ηι.

XXI ροοιυ γογυδ αγεοεε αγυδο ιεεο αοδεααυι οη 500 ιγηααηη αγυο ααδηαι αοαοα αγεοεει γιζ αζδεει οεη ιδιοοα (Ογδαα, Εααο, Εεδαεε, Ιηηηε, Οααε, Οεδαει, ααδοοι Ααδηηι ιδιοοα αιηι αοηαα), Ααεααεεει ηηα ογαααδ (Ζααεεεαυηεεε εδαε), Νεαεδεει οοαει οαε ιοδαα, ιει ιθιι Εδεοοηε ργδυα ΙΟΟ-υι αζο ιοδαα (487184), ηηα-ιυ Οοεαοοεδ αεηαεει Οεηγογυι, αζο Ογδααυι ογηαεγυγυδ (10000 ααδοε), Ιηηηε οεηηι οιεο οεεεει αααοοο αιηηι αοηαα αααδο (40620) ... οαδαη (αεηηαδηη) ηοοδυοεα ααεια.

1990 ηι οζδυε ΑΠΑΟ αιηηι ΑΙΟΑΟ-α αιυααδ- αοε αοδεααοοα οδεει οζιζιγυι γο ιδηηοιεαιη οαεεοι ηαει οηεαιηοιε ααεηαηαζε. Ιηηηεηυ αοδεααοοα Ιδηηυι αοδεααοοαοαε ραοοι οοδε ηααηαεει ε οηεαιηοιε ααεηαι ηε, Ογυγογυιεε αοδεααοοα ιαο οηεαιηαζε ααεα. Ίδ-ει ζαα ιοοοε ααεααε αοδεαα οαηααοαηα γαδυαγυδ οδ-εοααε, οδεει ζιαγηοιεε αοηη γιζ αζδεει οζδυγευεα ζιαγηοιεε οοιοε αιηηηι αοδεααοοαιυι γαεει ραηαα, ηι, ε, ογεηεε οηεαιη οδαοαεα ααεια.

Ναγοαι αιεοιε ιαηαεα αοδεααοοαιυα “Ιοηηο ηαει αοδααδαα (1703 ηη Αααυι Οοδαοεη ιαδ) ιγαηηγυι” αγα αε-εα, αεα οζιζια ιυ εοαηηγυδ ααεεα. Οαδεη Ιδηηυι γδαγιογα - γιγ αιε αοεααι γαεγυο “Νεαεδεεα γαεγυο αγυ ααει ααεηαι” αγα αε-εα ααεια. Υιγ οοαε Ε.Α.Αααεααεε- 1950 ηα ογαεζεηηη “Εηοιδεγ ΝΝΝΕ” ηηηηη “1619 ηα Αηαηε ιοδεε αγδαγα Αηαηεηεεει ρεαγυα αηηηηηη ηι (Αηαηε οηουι γοεγε ααεα) ... αγυα Οοιαοηεγυη

Ирлэ Оёнуи АСА-и 1924.10.28-и 12-д оодёаад 15800 оги аи агдөө 4000 оддөө, ии 11-д нэдэ оддөөнэи Оёнуи Айооооод Эо оддөөнэ 16098 оги аи агдөө 4316 оддөө, 1926.6.12-и аддөөи 12-д оодёаад 3616 оги аи агдөө 924 оддөө; иөөд 3 оооооооо оддөөаад 35517 оги аи, 9243 оддөө Ирлэ Оёнуи оадбууао айёайёу⁷. (43 о)

“Аодёаа нёоёоёуи “г” оёёи ааёоо, о” аагдөөёо -ёё оайёёооо” оооо оодёуёёё ёдөөёооо (2008.03.28. ОА оо)

Ирлэуи оёноод, оаоёи, ниё, айёанёиёа оодёаоооуи гёо оо ааёнаи аооо, ианн ÷ ааёнаад ааёи. XX оооуи Ирлэуи иёи гёё уаааёа оодёаоооа иёиёиооанн оёноод, ниё аынйи оиод нёааадаад огёооги иёиёоёу. Аодёаоооа 1917 иинн ги оааио Иёинёа, айёооооё оооунёоёу аадёааааад ёиниёиёно Иёинёа о” оо ааёа. Ирлэёа аадоройи айёанёиёуа айёёаи огёуёуа-ёа иу аодёаоооо ааёёаа.

Ирлэ Оёнаа Иии, Оёс айёуи нёаааад иодёаёо оиёе, ааа, оайёёаи айёёоооаи, Нёёуёуёу, Адо, Огёуёд, Оёёёа айёуи нёаааад иодёаёооо ниёанё, аодёаа айёёоооаи оёёуёу, Ёа, гдөөи айёуи нёаааад иодёаёооо Огёуёуи, Найёуи аай айёёоооаи иёёоуёу 40620 аодёаоооа²¹ (р. 367) гинёуёуу оиёо оёёёёи ааоооо оаааи аёиёао айёаао÷ ааёи. Оайёёи иёи огиоёё иу **Айёиёа** (17,2 иуёаа аорб 22,8%-аан: Аайи-Ооё, Аайиоои, Ааоооооо, ооёооооооо, Оооооо-Иайн, хёёаёёнаи ои) огиёуёуи **Ойёоёё** (Ааооёуёо (1441), Аёуёд (1520), Аааё (1635), Иёиёёи (268), Аайи-Ааоооо), **Нёёуёуёу** (1347 -айн: Нгёоооооо оиооа 314, Иайёё -а 366, Аёоайёоооооо ои-ёи, Адо-а 257, Огёуёд -а 105*, Оаайёд нёи), **О”а** (Гёа”ниёуооа - 416), **О”анё”ё** (Оооооо-гд - /Огёуёуёё аодёаоооа/ - 705), Аоёааи (Оуёёа - Огёуёуёё о”иёё, Оёёаиуи оаёиинн агдёуёуёу оинёиёд, аоёоооуи оанёаиуооа)⁹. (н-83)

Оёааиёааааад оиооа 11207, Аадоаи, Ёдэуёуёо, Ааааиооо, Иёёёо оиоооо... оуёуёу аонёаа ааоооооо о” оинёиё ааёи¹⁸. (93 о)

Огёинёуёо-1

Ирлэ Оёнуи оги айуи ”н” оёёёи аёиёёё

Öïðäóä	1891	3428
^{ao} ëä	1425	3272

1983 – 2004 Äïðñä äeïääñ 44330 òçí ääääøàà øeëæeï yäæ, 21072 òçí òõñ äeïää ðóó øeëæeï eðñýí (23258-ààð òïðïääñíí) áíe, Ñçóääàðäð äeïääñ 21361 òçí ääääøàà øeëæeï yäæ, 14197 òõñ äeïää ðóó øeëæeï eðæýý (7164-ààð òïðïääæýý). (2000 íüü “Öçí àì, ïðíí ñóóóü òñíeïäí. ÓÁ., 2001)

^{aa}óó áóðeäáóóä Ìííäíeí òçí àíüí ^aíáæ 2 òóáüä ÷ òçíðýðäçé ÷ 1990 íüü òääáì ñðeí æeëeéí Ìííäíeä ýðð ÷^{eo} ayæ þó áäeäæeä íeëäóeñàí òóó÷eí eñíóíeñð áäeäeüä çäçé ðeëæ äðä÷eëñàí òóáüñäæeüä ççñäýí áäeäóóeä÷eä ÌÄÖ-ä çíäýñeýä÷æeéí 40 òóáü íüü áóðeäáóóä áäeäæ. Áóðeäáóóäí íäíeäeäe ç^{ao}í òeñð^oð òýçäàððeäääðäçé. (áçð øeíæeýð òðäáíäð äíðüä÷äeéä íýðeýæ áíeí)

Ä^oä: Øýíýóýí áóðeäáóóä

Áóðeäáóóä ç^{ao}í Ìííäíe ðóó äàð÷ íäñíäçé, Ìðñ ïðí ääóü 1917-1920-èä íüü òóáüñäæ, eðäýíeé ääeíü æeëççä, íóääðäí äíäeä áóð òíðeð, 1930-äå íüü ÖÄÄ-í òàìðäææóóeäèð òççí÷eýí Ìðñ ïðí ääóü òýeíyääççeýðeéí æeëççäýä Öýðää ðóó, òóðäeäææ Øýíýóýí çççç öýäýí íýíäí òçí çä øàððäeäàð òäää÷eëæýý. Áóðeäáóóä íççæeéí **1-ð çä øàð** íüü íeðýäðeéí òóáüñäæ, eðäýíeé ääeíü æeëççä áóþ 1918-1922 íóóää, **2-ð çä øàð** íüü 1929-1931 íüü òàìðäææóóeäèðúí áíeí íàíüí ýäíýíä ðeëñýí öýäýðeýäýýeé çää òàìäðäå. Öàìðäææóóeäèðúí æeëççäýä öýäýí íýíäí áóðeäáóóä ççççæóýí öýíæeýíeé ýä ö^oíá, íeí íýíäí íäeä ääää äàð÷ íææýý. Ç^{ao}í íýä ø^o 1929.2-ð ñàðúí 9-10 íä 45 æ äóóeä òàìäðñàí áççä òàððeä÷eä òe ääñàí áäeíä. Öýä 3 íýíäí òíeäíe áíä íäe, 2 íýíäí òíeäíe äáóó, 1800 òíü, 650 öýíýýýý ää÷ ýææýý¹⁵. (ñ.72)

3-ð çä øàð íüü Äýðeéí II ääeíü æeëççäýä çðäýæeëæýý.

Äääääää äàðð (ýíeäðäð)-úí äíe øäeðä, øäeðäääíä þóíü ^oí^o øeíýðð òíäðñð äýñýí äýä æóðäíä òçí äðäíí ñýðäýe òäíäíæçé áäeäæe í^{eo}ææýý. Èðäýíeé ääeíü æeëççäýä öeäáíü, ääñ òääáíü öýðýðð òàðæ, íäe ö^oíäeéä íü ää÷ ýöeñýí, àðäíäí Ä.Ì. Ñäí íä áíeí òççíeé äðíeéí äðä äðúí òóóeä çýðýä íü áóðeäáóóäíä^{oo}ðeéí äþóeäçé áäeäæä òäíäææäðúí ýðóýíä Öýðää ðóó íäeä äää íçççðýä òçðäýæýý. Ø^oí^o ä^{eo}ð^o ðeéí ýä äáóðñ, äàð íäeä ïððeí äðñàí òçççñ ÷ áäeæýý¹⁵. (ñ.71)

Áóðeäáóóä ðeéíçç ääíð íýäýðýý áíeí öýñýä áççäýðýý íóóàðð òe äääáí Øýíýóýíä í÷eí ñóððøeæ áäeä. 1924 íüü 8-ð ñàðúí 27 íä Ö^{eo}íäóeðð Øýíýóýíeé äàçðüä áóðeäáóóää^{aa} ã÷, áóðeää òíðóóä ýíðeýí áäeäóóeæýý. Ççççñ^oí 2-3 æe äàçðä ñíeüæ ääeñàí áäeíä. Ýðeýüä 160 ððeéí 170 äððóe òçí, òàðeí 1921-1931 íä 800 äeé, 3000 íð÷eí òçççóe áíeæýý.

Ýíeí äíeä Öäððñí, Øýíýóýí äíeóóä óóðäíä. Øýíýóýí äíe äýæ, òóíäæeä òðð æeæeäðýí äíe áäeð. Áóðeäáóóäí eðýöýñ^o íeðäáóóä óä äíeüä Öàðeð äíe äýäýä áäeæýý. Öàðeí áóðeäáóóä “øýíý” (íäíe) äýæ íýðeýæ, ðýíäýñ øýíýóýí (Øýíýóýí äýäýä íeéí íü øýíý+ òçí äýñýí òíeäíñ ççççñ äàððeðäe äæ.) äýæ íýðeýäææýý. Øýíýóýí áóðeäáóóä äàçðð ñäeäçé áóääüí øàðeí øçççð ää öýíä á^{oo}ðeéí øàðeí äeü öýäeéí íàððäææýý¹⁴. (ñ-61)

Äàððóí, Ççççí Øýíýóýíeé íóðää äýäñäýð íü 50ð70 èí. Ççççí Øýíýóýí íü óóeäððä, íe, äíe, äíðe, áóeäàðäe. Èíeéí òàe - ýíý íü íýä ÷ íääçé òàeäððä äàçðð, äýe÷ýðð, Öççç-äíe äýæ áäeð, òçççíeé ýðäýðð æäðäí ÷ íääçé, íäíä (áäe÷eä, áäíäæçóóð), híeäí. Ñòíüí ð^a - ääóääíä áóðeäáóóääñ äääíä ííäíe, òíð÷eí ííäíe, äääóððóóä àüüäð÷ ääeíä⁸. (ñ-241)

^aí^oí-íü Ö^{eo}íäóeð äeíäeéí Øýíýóýíä íäñ **8224**, áçð Öýðäáüí öýíæeýäýýð 10000 äàððeé áóðeäáóóä àüüäð÷ ääeíä. Öóðäeí çäáýý Øýíýóýíeé áóðeäáóóä ä^oð^oí òóíäñ áçðäñýí

°°ðeéí òíòóóàà àeéáóóeæ àeéèà. Õýáýíòýé òàìò ýááíe_ççä ñóóðüøeí àüüààð÷, áóðeàà òóòóóíü áçðýeäýð_ççä äààðàí, ç°âó°í òí_ðòíí òíòóóíä è òàðüýàeäàààæ àeéñàí áíe íàíí òàðeí ýñðýáýýð áóðeààüí íýà ñòí ýááíe òóòóóíü áçðýeäýð_ççä äààðàð áíeæýý. Õýà °°ðeéí ýðòà_ççé «Þó áíeæ àeéíä àà? Βààààà áóðeààóóä °°ðeéí þìàà àeààí ýááíeè òóòóóíä òàðüýàeäàààð áeíeíä? ýààààà Õ°e°íáóeð àeíààð ýááíe_ççä 30 ààðàí íýíàà áóðó áóðeààóóààñ 3-4 ààðeí íeíí áeíeíä» áýð áíeæýý¹. (ñ-6)

Òàà: ÍÕÕ-üí áóðeààóóä

2002 íü òçí àüí òíeéíàíð ÍÕÕ ààòü áóðeààóóä 445175-à òçð÷ àíò óààààà òàìàeéí íeíí òçíòýé çíáýñòíççäeéí áçýýàð íðæýý. 2002 íü òíeéíàíð Íðíñüí áóðeààóóä òçí àüí òíàíðíñ 19-ð áeéðàíä (òýàeééáýýð 1989 íü 7-ð áeéðàíä íðæ àeéñàí ÷) íðæýý. 1989 íü òíííñ 27750 òçí áóðó 6,64% -íð °ññ°í áàeíä. (Áàeéíäà Á.Ñ. “Íàðeííàeüíüé ñíñòàà íàñàeáíeý Ðàñííóáeèèè Áóðýðeý // Õàe çàì. – 2006. - ¹15 /ñüòàüíóñê. (ñ- 2-35)⁴

Áýeðeéí II àeéíàñ òíeø, 1990-ýýà íí òçðòýe áóðeààüí òçí àì òàñðàeðà_ççé °ñ÷ýý. Õóóàeéèàe, 1959-1999 íü òýááýýðeéí òí íü 66,6% -ð °ññ°í áàeíä.

Õçñíýàð – 3

Áóðeààüí òçí àüí òíñü àeíàíeé (íýíààí òçí)

¹		1959 ñ	1979 ñ	1989 ñ	2002 ñ
1	Áóðeàà ÆÑÑÐ (ÐÁ)	135,8	206,1	249,5	272,9
2	Ýðòçç, íóæ, òççíeé áíðíð Õñòü-Íðàüí Ààðí. òíeðíä	70,5	71,1	81,0	80,6
3	×eðà íóæ. Õççíeé áíðíð Ààüí ààðí. òíeðíä	40,0	56,5	66,6	70,5
4	ÇÕÕ-üí òýíæýýíä	253,0	352,6	421,7	
5	ÍÕÕ-üí òýíæýýíä			417,4	445,0

1959 íü ÁÓ (ÐÁ), Ýðòçç, ×eðà íóæè àçò áóðeààüí 97,3% íü àüüààð÷ àeéñàí áíe, 1970 íü 96,4%, 1979 íü 95%, 1989 íü 93,5% áíeæýý.

1989 íü ýááýáýýð Ñàðà-Βeóðeéí ÁÍÕ-à 847 òçí, Íààààí íóæè 1579, Èðàñíýðñe íóæè 1463, Íñeàà áíeíí Íñeàà íóæè 1496, ÁÍ Õóàà óeñàà 570 òçí àüüààð÷ áàeíä.

ÍÕÕ-üí òýçàààð íóðàóóàà 4000 òçí òóðàeéèàe, Èàçàðñòàíä 1172, Õçáàeð 942 òçí, Õeðàeíä 911 òçí, Õàeèeð 378, Èeðàeçä 229 áóðeàà áàeíä¹¹.

Õçñíýàð-4

ÍÕÕ-üí íóðàà áýáñáýð áýð áóðeààüí àeàññòüí òçí àüí àeíàíeé

		1989 ñ (íýí. òçí)	2002 (íýí. òçí)
1	Βeóð	8,4	7,3
2	Íñeàà òíð, Íñeàà íóæ	1,5	2,8

3	Ḑāññiyõñēēí ðyçāāāð	1,5	2,8
4	Ìāāāāí íāæ	1,6	0,5
5	Òóāā	0,6	0,4
6	Òāðāðñðāí	0,1	0,05
7	Ōāēēìāā	0,09	0,1
8	Ñāíēð-Ìāððāóðā áā Ēāíēíāðāā íāæ		1,3

Ñíēēéí āðāāí æēēìāyā Áóðēāā óēñ āāðū áóðēāā ðìí íñìí ýçyýõ ðóāū ðāñðāēðāçé íyíyāāyæ āāēíā: 1959 íā - 2,1%, 1979 íā 23%, 1989 íā - 25%, 2002 íā 27%. Ýððìçì íāæēā yíy çìçìyēyð 3,2%, 2%, 2,7%, 3,1%, ðāðēí ×ēðā íāæēā ðyðyí 4,5%, 4,6%, 4,8%, 6,1% -ā ðìðyí.

Ōìçìyí-ēyí ĪŌŌ-ŭí āçõ ñóāūāēðìçìāyā ðēyíyí áóðēāā āāēāāā ÷ íāðēéí āçðāyñyí āāēíā. ÷íā: Ēñē-Ìāðēéí āāðíñēð ðíēðíāð 1 ðìçì, Ēāðā-āāāí-×āðēāñēéí ÁÍŌ-ā - 3 ðìçì, Íāíāðēéí āāðíñēð ðíēðíāð - 6 ðìçì, ÁÍ Āāāāāē óēñāā - 8 ðìçì, Ēðāāí íāæēā - 9 ðìçì, áóñāā çēāñyí āāçðóóāā 10-āñ ðyāyí çóóí ðìçì āìūāāð ÷ āāēíā.

Áóðēāāūí æēāññðóóā ðāíāēéí ēõyýð ðñēíāññí āāçðóóāā āāðāāð āāēāāēðāē āāēíā: Íññēāēðñē íāæēā - 940 ðìçì, Ōññē íāæēā - 603 ðìçì, Ōññē íāæēā - 399 ðìçì, Ñāāðāēíñē íāæēā - 241 ðìçì, Ēāíāðñē íāæēā - 223 ðìçì, Īðēíðēéí ðyçāāāðð - 830 ðìçì, Ōāāāðñēéí ðyçāāāðð 793 ðìçì, Àìððñē íāæēā -474 ðìçì, Ñāðāēí íāæēā - 239 ðìçì, Ēāí-āðñē íāæēā - 223 ðìçì āāēíā¹⁰.

ĪŌŌ-ā “Áóðēāā ñóāēāēūí íēíí óēñūí ðā” āāēāóóēāāāā.
Çóðāā āyýð āíēðìð Sc.D, ìðìðāññìð Áāāāāā Ē.Ē., ìðìðāññìð Ō.Ēððð (Āāíēéí Ēõ Ñòðāóóēū), Āēāēñ (Ýýððõyā
óēñ, ēūì), āíēðìð /Ph.D/ Ā.Ōēðýí (Íñāíē) íāð.
(2007.10. 10., Óēāí-Ōāy ðìð)

Çóðààà: Ààñòðàèèéí áóðèààóóä

“Íà°ðñ°í çóóú 20-èíà ííà Ààà íóðàèéí íàñ çàèóó òýáýí áóðèààóóä Ññí ìðíõíð øèéáýí Ìáíæóóðààð ààíæéí ò°è°à ííáíóííà ñóóæ çàíààà áóàèèáí Ààñòðàèè òèà ò¿ð÷, ýóýíáýý ýçíèè òííú÷-èí, ñ¿¿èäýý ðàðíàð¿¿ä áíèñíí, òýáíèé ¿ð ñàà 40-°à °ððèéí áóðèààóóäíí óóðàé Ìðííúí ñííèí òýáèýè¿¿äýýð ìýáýýèæýý.

Ààñòðèéí Àáíèéí Èõ ñóðàóóèèéí ìðíðàññíð Ø.Èðèñò Ààñòðè÷¿¿äèéí òí¿ð ñóàèèàààíú ðàèààð èíáýæ ìýáýýèæ áàèíà: 1-ðð, Ààèóðàð Ìðíáñðèèð ñóàèèààààðàà Àààààá Íííáíè ààòú áóðèààíí àèàñíðúí ààð àè÷íýè íí ààðàèèéí òýíáýáèýè (/ððííèèà/, òíðúí àáíò ýò ñóðààèæ) íèæ àà÷ýý. Íí ààðàèèèè òýá Ààñòðàèèè òýçýý, òàáíààñ, òýðòýí ýàè èðñýí, òýíà èðñýí áíóíú æèè¿¿äýá àíüàðàè íú ýìàðòóóòàí ààèñáí ðàèààð °á¿¿èñýí áàèíà.

2-ðð: Õ¿¿ð÷-èà Ç°æ°èð çàñààèèéí ¿ää çóàðñáí áóðèààóóä Ààñòðàèè ò¿ðñýí ðóðàé Õèáí-Õàèéí ñííèíáóóàà ìýáýýèæýý /ìèððúòíà ìèñíí è ìðàçèàáíóó À.À. Íóðèíó/. (ñàèò: www.buryatia.org)

Àýòýè á¿ð çíðèíà÷-èà áóðèààíí àèààðò ðàìèð÷-èí áàèò ñóðúí ðàðàààíú áýèòèéí ààðàà Àèààèíàð Íèèèèèè÷- Àøèàà (70-ààà ííú ñ¿¿è÷-ýýð Ààñòðàèèéí Èáíáàððà òíòíà áíèñíí áýèòèéí ààðàà øàèèàðòóèàð òýíòóýíá ìðíèòñíí)-èèà ýðñáí áýæ “¿íáýñèýè íóóðàé èð ðàðñáí áàèíà” Ø.Èðèñò àè÷æýý. Õýðýýð òí¿ð æèèèéí °í° Àøèààèéí à÷ ò¿¿äèéí ðòñèàìæðàèèààð Àøèààòýè Ìñèèààá óóèçæ Ààñòðàèèè áíèñíí ýàèèúí ðàèààð àñóóðàà, òýðýýð: “ýíý àñóóàèèàð òýèñýí ¿àèèà íú ààæóóáóóèñáí, òýèñýí ¿áíèè á¿ð ñáíààà °°ð÷-èèñ°í”-à áóðà¿¿èòèýý èèýððèèèýí «Ààñòðàèèè ìýá ÷ áóðèààòàè óóèçàà¿¿è! Õýð áíè ìðíí ò¿í áàèñáí, Àøèààèéí èð ààèðñáíà “À àú, ý ñíèíàð, ñóààðú, áóðýò” òýíýýí /ñ-112/ òà÷-èí ýíçúí, òóó÷-íú ìáíàðúí ìðíí òýèýýð ýðüæ áàèñáííüà» áýýð °ðèéí ò¿¿ðèèè Àøèààð ýðèðàà è øàèðààí ðàèèèèèæýý.

Õýð ¿íýðýýð à¿ðáýàñàèéí ò¿¿ðýá áàèñáí á°á°à, àààòò¿¿ ò¿¿íèè ýóýá, ýò íú ìðííóóà áàèæýý! Õýá àðà° è á°ð Íííáíèúí ìýáýí ðíñáííà à¿ðáýñýí áóðèààóóðàèè (ñ ààèáíòàèè) ðàò ìíüààð÷ áàèæýý. Çàèóó ðàìèð÷-íüà áóðèàà áýáàèèèà ýìàð÷ ð°á°á¿¿èáýýð òóóà è ðàíèñáí òýíýýí ðàèèèàðèàñáí áàèíà. Õ¿¿íèè ýóýá íú Áýèòèéí 2-ð ààèíú ààðààààð Ìðíí ìðííáñ ýðáýæ èðýðýýð øèèñýí ÷, ýíý ðóðàèèèà ò¿¿äýý òýèýý¿¿è àè. Õýðáýýð Ààñòðàèèèèàà ¿èèæýý.

Òèèíò¿¿ á°ð Íííáíèà áóðèààóóäíí áóíà °ñ÷, òíæèí íú Ààñòðàèèè ì÷-ñíí ìðíí ò¿í áàèñáí, ýìàð ÷ áóðèàà ò¿íòýè óóèçàà¿¿è áýñýí èèí è áýð÷, °ð ýìàð ÷ ñíðíèèñ áàèòà¿¿è áàèíà. /ðíðòí “Áóðýòú à Ààñòðàèèè” íà ñàèòà: www.buryatia.org/²⁰ (ñ-112.)

“Í°á°ð ò¿ðòýè òýí ÷ ýíý ðàèèàð ðíáíððíè ìýáýýèòà¿¿è áàèèèèè ðàðàðàà “ýò òýèýýðýý ò°ð°èà°ð áóðèàà Ààñòðàèèè ¿èáýý¿¿è” áíèèèòíè.

Àíèñ: Ìèàðàòèéí àñóóàè

Ýðòíèè áóðèààóóäíí í¿¿äèèéí ò°á°èá°íòýè òíèáííòíè á¿ð àñóóàè, òíáàðàà, íèèáíèòüà ìð÷-èí ¿àèéí ¿çýááýè (òáíííáí), Íííáíèúí áóðèààíí óóáóóè íóðàà ÍÕÕ ààòú èè¿¿ ñàéí ñóàèèèèèèèèè ò°á°èá°í, áýèòèéí Ì ààèíààñ òíèøòè áóðèààíí ìèàðàòèéí (migrate-/maigreit) ìðàèòèè, ¿èè ýàòòàè òýèàóóèàòüà ò¿ñ÷ áàèíà. Ýááýýðèèè àóðàáí òýèáýýðð òóàààè áíèíò þì. ¿íá:

- à) Àíòñáíúí ìèàðàòè (øèèæèèð ò°á°èá°í) (°ð°ð òýèáýè Áóðèààààñ, /ÇÕÕ-ààñ, ÍÕÕ-ààñ áèø/)
- á) èíèèàðàè (òèèèéí ÷áíàààñ ÇÕÕ-ðóó /ÍÕÕ-ðóó/)
- à) ýìèèàðàè (ÇÕÕ áíèí Áóðèààààñ ààààà ìðíóóàà)

1-д оуэаыд айонһуи иэдәәдө үү АҮеөдөи П ааеіаан өіөөдө Ц°ае°өдөеі аеө:з:ауа қиөдөауы. Үйү з:аа ооі о°о°і о:з:і ЦОО-аан аааааө ааδ÷÷:аанай аіе, аионһуи өеөаөдө аодөааооауи ооауа өаіааөдөдө өдөһнаі, өіаиө аөө уаааө аіеіа. Іеіи өиіу аодөааооа Іһнеаа, Еаіеіадаа іуөдөі өи өи өіөооа дөо, оуө x ааөдөааө аөаөаөуи, о°аөаө аөө з:еөауыдөеі дөеіооа дөо дөдөаөаө, 1955 іа ааөаөөааанай аөіаө іөçаиөеіа÷: үіөдөі д°а Бөодәә өеөаөі һоодуөөө аіөауы. АҮа°ө өаөөі, аонәә өөһаан іөаиө о°іа°өөд:з:а өөөаөі һоодуөөөдөөі аіө өаөдәааі аіөауы.

2-д оуэаыд – ииэдәәдө (өаааа÷:өаө). Ц°ае°өдөеі аеө:з:ауа өөөөі ÷:аіаааан ЦОО-дөо аодөаауи іуа ÷: іөадаөө ааөһаіа:з:ө. Оуаауө, ЦОО çаааδһнаі 1990-ууа іһһ өіөө О°өіаөөдө, өиіөіөһө Оуөаааа аиуааδ÷: ааөһаі іөіи өиіу аодөааооа аδа÷:өөһаі Ідһ дөо өаааа÷:өаө, оуаіөө өөуіөө іу Аауи Аодөаауи ааөиһөөө өіөдһа, Аодөаауи іөөһөуө Оөаі-Оау өіөдһа һоодуөөі аиуааδ аіөіа²² (һ-14) (Аөө÷:өі Ааааиөдәіа... аі). 10 аөөууһ аһөа:з:ө өоааөааіа аөөөөаө аиуааδ÷: ааөө ІОО-уи өадууаө аіөаіа һөіөө аөуу.

Іөадаөөөі 3-д оуэаыд іу үіөадаөө (аааааөаа өаааа÷:өаө) һи. Ц°ае°өдө çаһаөөі з:аа о°о:з:ө аодөааооа өөһ ідһи ідөөі аонәә ідһа і÷:һи ааөіа. АҮа°өһөуөө өадуөөөөөаөа о°оа°ө өөһ ідһи ç:аууһ уааө ауһуи аіөаіа уаδ іуауи өіөөа өаөөөа:з:ө һааа өіөаиө ÷: ç:з:з:өуөуу ааөө, аааааөаа і:з:ө уаааө з:өуіөөуи оуіөаууи о:з:÷:÷: Ааδһуи ідһооа, д:з:і÷:өуи АІО, Ніөһаи çудһа аонәә, АҮа°ө о°аөөөдөуө ідһооааа өөөөөі һоодуөөһааδ ааөіа²⁰. (һ- 113)

АҮа°өөөі іөадаөөөі уаө, аөөө оуөуа іу һоуи о°іө һ:з:өуу (һадуи), іөөүдө – өіөөөуиһөдү (іөөүдө – іөіи, өіөөөуиһөдү - ааөдөөө), өдәһи-іаөөіаөуиһөдү (өдәһи - ÷:аδаç, іаδа, іаөөіаөуиһөдү - ç:уаһөдөуө ç:ç:өөуи) а.і іуө өиіу ііөөаааδ өіаиөөіөөіааһи. Ід÷:өі з:аа аодөаауи іөадаөөөі ааааө аөһө о°дөөд оуэауө аиуааөөуи һөдәдәаө, үйү а:з:уи өаіааδаөа:з:ө ç:з:ө ауа ааөөа:з:ө. Оуа аан ө аауаδөөө ааөөаа аδө°өөөі а:з:өө ө і°өөө ааөөаөө аанай çиөөөіа ааөіа. Үйү з:өө уааөөөаа өауаөдөуө ідһөөіа ааөөаа о:з:з:өөөа іуөдөуөөөі оөөө “өдәһи-іөадаөөө” (ө.а çа ідәааөөаөө іөадаөө) ауауа іуөдөһуи іа ааδааөуу. (Click-Schiller et al, 1992) ааөіа²⁰. (һ- 113)

Аодөаауи өдәһи-іөадаөөөө а:з:өуа а:з:өууөуу Ааδһуи ідһооа дөо іуиуаауи і÷:һиө ааөіа. Ааөөөі Еө һөдәөөөөөі ідһөаһиөдө Оөаөаі Едөһө іаδуи д°өөөөі һөаөөаауи ааөөөіөуи өөааа:з:ө, “ааөөөөө” һаіаааөөөөіааδ үдөөөі аөөуи уөуһө һ:з:өөөі аөө өаааһуи аиөиө Ааδһуи 21 ідһа 140 аодөаауа іөауу. (һоуи о°іө о:з:өуи ааөі аөөһ÷:÷: өдәһи-іаөөіаөуиһөдү аауаδөөуи çаө çууө о°аөөө, өһиөіөөө (іуаууөуө) - өөі оуиә ç:з:ө (өіөаδдәд, sms /text message/), іуаиөуи аөөөөөөі өаіаөөөі оуиә ç:з:у) і°өөөө ааөіа. Оуçуу, уааааа, уаδ çидөөаһиө, оуаөө өөааөаааааδ Ааδһуи ідһооааа өдһуи çудәөөө іаδөөі аһооөө һөдәаөөааа:з:ө ÷: өөаі іаδөөі, өіаиөөіөө һөаөөө іу өааδөөаааөөө аіөіөуа өаδөөөөауу. Оуааууөдөөі:

- 85% іу ааδһи÷:өөадаө ауө а:з:ө аіөһи үйуаөуө÷:з:а
- өөуіөө іу Ааδһи өдүөауу аөуи оуаөөі аууа аіөіаһиө үçуиөуу өдһуи, өааөөө з:дәуөө:з:өуи һөдәөөөө, ааааааа аууа аіөіаһиө үçуиөөө çидөөөаиөіө ааөөуу.
- өөуіөө іу ЦОО çаааδһиу ааδаааааδ өаааа÷:өөөуу (үіөаδөддәіааөө), д:з:з:з:өуи о°іө өаааа÷:өөһаі о:з:і 8 ааөһиу 6 іу аиуа ааөіа (өаδәһиөөөөөө іу 2 іу іаһ ааδһнаі) ааөіа²⁰. (һ- 116)
- Аодөаі÷: өаі І:з:уаааөуи іаөç Аөөөһ (Ааау һөөөө ааөөһаі аодөөаі çөдәа÷: өаі) Үйүөдүаө 400 ааδөөө аодөаа ааөіа оуиууи өаіаөөөі һ:з:өөө іуаууөөөуу.

О°аһа°өөөі з:а

- Аодөаа д:з:іөө өдүа, іаһаөөөі ааөөаө, аодөаауи іаһа аөіаөөөі өаδәі һөөһиу д:з:ө, аө аөөөі ааөөаө, үйүө:з:ө аδә д:з:іөөө д:з:өуи аиуааөөө ааадаө оуөд а:з:аөөөө һөаөөө, з:з:і ç°а°өд іу өаδөөөөө, өіө÷: з:ауу з:өууө уаааө іу дөөөөуи ÷:өөөө ç:з:ө һи.

2. Аадирбѣѣ ò.À, Ôieina Ð.À. Êiiôaiôoaèèçaoèéi añóoaèè àà “àeàniið” ayaãã íyððniî ïú ðýðyaëýý. ã.Óeai-Óäý. ñ-35
3. Aieüoiè èèèñððèðèðiaaiiúé ýioèèèiiaèè-ãñèèè ñeiaaðü”. Ì., 2004. ñ-276.
4. Aañeüüaaa. Ì.Ñ. ã. Óeai-Óäý. “Ñioèaeüüi-ýeieiaèè-ãñèèè iðiaèaiú áóðyò”. ñ-167.
5. Añôaaðñðaaíiúé àððèà ×èðeíñeie íaèañðe, ð.13, ïi.2, ä.54, è.1-4.
6. Aèañiiðü à ñiaðaiiáiiñi ièðã /iaæaóiaðiaaiúé èðoaèüé ñoiè/”. ã.Óeai-Óäý. 2007.
7. Aaiæieiaa.À. “Áóðeaaüi òzi ài, èðyãziéi ð°è°à áaèaaè”èèðäýè. (Áóðeaa Ìiiaie-óoaüi òzið, ñi,è, çai zièèèi añóoaè.ÓÁ., 2004., 43 ð)
8. Aèiaæeiaa. Ñ.À. ã. Óeai-Óäý. “Ðaññeac syiyóyinièiaí áóðyòà Ñieòüi Aèaiñi” ñ-243.
9. Çacáiaa.Ø. ã. Ìðaaa. “Áóðyòñeay aèañiiðà à Ìiiaieèè. Añiiñi eaaioè-iñiòü”. ñ-83/
10. “Eoiãè Añãðiiññeèñeie iãðãieñè iãñãeaièý 2002”. Ò. IV, éi I. Ì., 2004.
11. Ièiaaa. À.À. ã.Óeai-Óäý. “Áóðyòñeèà aèañiiðü. (ðaaioà aüñieiaia iðè ñiaaaðæèã ãðãioà ÐÁÍÓ, iðiaèèà 1 06-01-00-394à.
12. Ýðãzié. Ò. “Ìiiaieüi ðaðüýàð, oaaaa-èaèüi òzið /Íyi ýðoiýñ – 1922 íi/”. Òyðãzié äýãðð. ÓÁ. 2006 íi. 207 ð.
13. Ípóióiaæaa. À. “Ìiiaie óeñüi áóðeaaóoa”. ÓÁ. 2004. 59 ð
14. Iaoaaaa. À.À. “Bçüieiaay ððaaèðeý è iãioaèèð áóðyòñeie aèañiiðü à Ìiiaieèè à Èèòaa”. ñ-61
15. Nãiaèeaaa. Ò.À. “Óiçyènoaaíiaý è ñioèaeüiay aaaioaèeý áóðyò à Ñaaaðii Èèòaa”. ñ-72.
16. Óoa-èia. Ñ.À. “Ièãðàèeý áóðyò à Ìiiaieèè è iãnoà èð ðaññãeaièý (èiiaò XIX – iãðãay ððãðü XX à)* ñ- 102
17. Á.Øèðiyi. “Ìiiaie aaðü ióðãeèi ayèaóoiú °i°aèeèi áaèaaè”. ×eieñðai è ñoüüü iãðiaia Aaðaçèè”. Íaæã. èiioaðãioèý. Óeai-Óäý. 2007.
18. Á.Øèðiyi. “Áóðeaaüi íziãýè ðýè ayèaóoiú ó-èð”. ÓÁ. 2005.
19. Á.Øèðiyi. A.Àieaiðia.Æ. “Ìniaaiiñðè áóðyòñeie ýoiè-ãñeie aðopiú Ìiiaieèè è iãðñiaèèeäu èññeaaiaaieý áóðyòñeiai aèaèeèðà (ýçüèà) //Áóðyòñeèé ýçüè è èóèüððà à óñeiaèyò aèiaaèèçaoèè: iãðãèèeü iæaóiað. Íáð-.iðãèð.èiíð.- Óeai-Óäý, Èçã-ai Áóðyòñeiai añií-ðà, 2005. – ñ-76-77.
20. Øðãoi Èðèñð. Aaiá, Aañòðèý., “Íò èi-aaieèà è ièãðãioai: iãðãñiiðð áóðyòñeie èñðiiðèè”. ñ- 112-114.
21. Chapter VI. Mongolian Population in XX centere. 2000. p. 367
22. Misch,T. Nomadismus und Sesshaftigkeit bei den Burjaten – Frankfurt am Main, 2006. p-14
23. The new Oxford Dictionary of English. Oxford, 2001, p – 510

BURIAD STUDIES

THE PHENOMENON OF BURYAT SHAMANISM AMONG URBAN POPULATION

The Buryat shamanism in the urban area differs substantially from that in the rural areas by different terms of development. In the rural areas shamanism has traditional features whereas in town communal and tribal relations supporting traditional features of shamanism disappear. The personality of a shamanist city dweller is defined by other values different from those of the shamanist migrant brought up in respect and reverence of traditional values and community laws.

Since 1990-ies the shamanist figures have been increasing rapidly in Ulan-Ude and shaman' religion organization such as: "The spiritual Center of Buryat people's religion boo myrgel", the organization "Lusad" (white shamanism), and society "Tengery" have been founded. By city's shaman we mean a city dweller who has found out his shamanist gift, and after having done a ritual of initiation became a shaman.

The development of Buryat shamanism in urban area basically differs from that of in rural areas, where it is preserved in its traditional forms.

The community and tribal relations, as the basis of traditional shamanism, are becoming less strong in the city society. The city dweller is not engaged in communal and tribal relations. His surrounding is limited by close relatives and traditional tribal values are being lost. The development of city dwellers' individual qualities is directed to understanding of values common to all mankind. Traditional shamanism in urban areas is being transformed under the influence of urban conditions.

Let us see some valuable categories defining a personality of city shaman.

Popularity is as the quality important in modern mass-culture and is often understood as valuable with respect to personality of shaman. The popularity as a valuable quality for shaman is acquired through active social position in urban areas, such as participating in public arrangements and science conferences, doing rites in urban areas, publishing books.

Shaman's popularity is identified with his sacral power by believers. And one of the symbols of manifesting a high potential of shaman' sacral power in urban areas perceived by believers is the ritual of initiation performed by shaman.

It is typical of city shamans to mention his being initiated as a shaman and stress the specific feathers of the ritual to show his importance.

It happens as some shamans are initiated by Mongolian shamans, other have up to nine initiations (the stronger ones).

The next criterion of estimation is shamanist articles. Classical articles (as drums, beetles, costumes, canes and others) are often added by up-to-date, i.e. used in present day city society, e.g. diplomas, certificates, doctor's degrees, foreign grants, voyage abroad and other thing showing the social status of a city dweller. Besides, to make their sacred activity successful shamans use a universal approach in communication with believers. He does not differentiate between his visitors according to ethno-local feathers. However, it does not mean that they ignore those feathers. On the contrary, as an ideological basis city shamans' put forward a thesis that shamanism is an ancient traditional Buryat religion as a holy pantheon of Buryat shamanism consists of mythical

early ancestors of the Buryat people and true ancestors spirits of every Buryat person. Therefore, city shamans using ethnic factor tend to develop shamanism and integrate shamanist community in urban areas. Shaman explain: “If you do not know your ancestors you do not know who you are and whose descendant you are; then you do not have a chance to conduct to your ancestors’ spirit for help. It means that you will not be able to change your fate to better” [Shaglanova, 1993-2006].

This ideology served as a powerful impact for Buryat people in reviving tribal roots and inspired their increased interest to recollect their ethnic history that led to the expression of ethnic self-identity of Buryat people.

It is obvious that traditional shaman features (e.g. hereditary gift, the knowledge of basis of shaman practice, the ability to contact with spirits etc.) are insufficient to recognize a shaman in urban areas. That is why a city shaman seeks to possess exterior attributes and symbols valuable in the city society.

Besides, city shamans do not restrict themselves by the frames of territorial and tribal community as village shamans do. Buryat shamanism is regarded by city shamans as religious bases of the Buryat ethnos.

The paper is supported by RFH grant № 07-0300578a.

Reference: 1. Shaglanova O.A. Personal field research materials. Tunka district (1993-2003), Ulan-Ude Republic of Buryata (1998-2006).

ÕÀÂÑÐÀËÒ

Ãýðýë çóðàà òççõ ºãççéý

Áóðèàà Ñóàèàèýí Áèàààèàñ çìðèí ààèãóóèñàí “Áóðèàà ñóàèàèýí ¹ººãèèí ààèãàè, ðºãççéýð =èà ðàíàèàà” ñýãýãò àõãóé øèðýýíèé ýðèèèèààüà 2008 íú 3-ð ñàðúí 28-íü ÌÓÁÈÑ-èéí Ýðàèèéí çºãºèèí ðàíòèüà ðèéà.

Áóðèàà Ñóàèàèýí Áèàààèè 2008 íú 5-ð ñàðúí 5-íü ºàð ðýãýýèèí àààà ðóðàè ðèéà ççñãýí ààèãóóèàñàí ðàèàðð íèí íèðýà íýãýýýé ðèéà. Çóðàà àýýð, Á.Óàíàèàà, Á.Øèðíýí, Ì.Ìàíàíàð, Á.Áàíòàðòò, Á.×èíçèðèà òàð

2008 ий 5-д надуу 23-ia дoдaаeñai “*ΑΟΔΕΑΑ ΝΟΑΕΑΕΥΙ ΟΟΕΑΛΑΝΑΙ ΑΝΘΟΑΑΕ*”
nyayao ydayi phaeeyayiee aaaa dodaee ideoia-ee

Αοδααυι Εο Νοδαοευι, Αιδηα Αγυα Νοδαοεεει οαιοδαι ςιθει αιεαοεηαι
“*Αοδαα αδοΐο: ςςε ααδειοαε, ογε ηι, ευι αιαειαι*” *nyayao Ieii oenii ydayi phaeeyayiee aaaa dodaee*
ideoia-ee. xieaenai oio. 2008.05.14-15.

*᠋ᠣᠷᠠᠨᠠᠶ᠋ᠢ ᠠᠡᠢᠶ᠋ᠡᠢ ᠶ᠋ᠣᠳ᠋ᠠ ᠠᠶ᠋ᠢᠨᠢ “ᠠᠠᠳ᠋ᠳ᠋ᠠᠠ-ᠠᠣᠳ᠋ᠡᠠᠠ ᠨᠣᠶ᠋ᠡᠶ᠋ᠡᠨᠢ ᠴᠠᠳᠡᠢ ᠠᠨᠣᠣᠳ᠋ᠠᠠ”
ᠶ᠋ᠡᠨᠢ ᠣᠶ᠋ᠨᠢᠢ ᠶ᠋ᠳ᠋ᠠᠶᠢ ᠬᠡᠢᠶ᠋ᠡᠶ᠋ᠠᠶᠢᠶᠢᠡᠡ ᠠᠠᠠᠠ ᠳᠣᠳ᠋ᠡᠠ ᠶ᠋ᠳ᠋ᠡᠶ᠋ᠠ-ᠡᠢ.
2008.04.11*

*ᠠᠣᠳ᠋ᠡᠠᠠᠠ ᠡᠰᠢ ᠨᠣᠳ᠋ᠠᠳ᠋ᠣᠶ᠋ᠢ, ᠠᠶ᠋ᠳ᠋ᠠᠠ ᠠᠶ᠋ᠶ᠋ᠠ ᠨᠣᠳ᠋ᠠᠳ᠋ᠣᠶ᠋ᠡᠢ ᠳᠠᠶ᠋ᠳ᠋ᠠᠠᠠ ᠴᠢᠳᠡᠢ ᠠᠠᠡᠠᠳ᠋ᠣᠶ᠋ᠨᠠᠠᠠ
“ᠠᠣᠳ᠋ᠡᠠᠠ ᠠᠳ᠋ᠣᠣᠳ᠋ᠠ: ᠴᠢᠴᠢᠶ᠋ᠡ ᠠᠠᠳ᠋ᠡᠶ᠋ᠣᠳ᠋ᠡᠡ, ᠳᠠᠶ᠋ᠡ ᠨᠢ, ᠡᠨᠢ ᠠᠶ᠋ᠡᠶ᠋ᠠᠠ” ᠨᠢᠶ᠋ᠠᠶ᠋ᠣᠳᠠ ᠶ᠋ᠳ᠋ᠠᠶᠢ ᠬᠡᠢᠶ᠋ᠡᠶ᠋ᠠᠶᠢᠶᠢᠡᠡ ᠠᠠᠠᠠ ᠳᠣᠳ᠋ᠡᠠ
ᠶ᠋ᠣᠣ-ᠠᠶ᠋ᠢ ᠠᠣᠳ᠋ᠡᠠᠠ ᠣᠶ᠋ᠨᠠᠠᠨ ᠶ᠋ᠳ᠋ᠡᠶ᠋ᠠ-ᠡᠢ.
×ᠶ᠋ᠡᠠᠠᠶ᠋ᠨᠠᠠᠠ ᠳᠢᠳ᠋. 2008.05.14-15.*

“Аододәә нодәдәүи одәдәианәи аһодәдә” һүгәгәд ододәдә ЙОЭН-дәи ЙОНН-дәи дүгидәдәи үддәдә-, аидид /Sc.D/, идиодәдәд Н.Аодәи, ЙОАЭН-дәи аааф, аидид, аүә идиодәдәд Д.хүдүгүнүдүи, Аидиү аүгә нодәдәдәдәи аааф, аидидәдәд Н.Аодәдәдәдәи іәд ідидәи. ЙОАЭН-дәи А аәдәдү 312 одид дәдидәи. 2008.05.23. ОА одид.

*“Аодөөдэ нобөөдөөи дөөдэиһэнэй аһоодэе” нүгэдэ додооэ Ю-үй адһеэи, аидод, идиһэнһид Ы.Ааддэи; дүй, Ю-үй
та-еи, ааддүүд аһадэеодөөдэ-, аидод А.И; дүгэ-И-ед тэд идиһеи.*

*“Аодөөдэ нобөөдөөи дөөдэиһэнэй аһоодэе” нүгэдэ додооэ идиһеи-еэ. А.Аидоддод, А.Өөдүй, Ааддү эрээдэ-еи
А.Еаддэеһендэи, айдэе Ө.Өдүйи, идиһэнһид Х.Өдүйи-Еө тэд.*

*Аодөөдэ Нобөөдөөи Ааддүйеи эе аедеддэааиү дэддэд Оэс д'адеи эдөддэ, ү, и А.Йдүйтүдэеүдө нәиэе
нөддөи, дөддөи аедеддэд диддөи.*

**“Аадоаа-Аодоаа нoоeеуи чадeи аһооaa”
Йеи оeнуй yдaйи oeiаeеayйie аaaа oдоae**

Оoдeаoд

Йoдoй oйo

2008.04.11

Оодоae одeо аaсaд: ЧAОA-уй Oодоeий чаae
Оодоeиа oаedaaо о:и:и пeей йдн:

1. A.Иadоaaдoи	1. A. Aайдиadiо
2. x. Aaaaайidae	2. I. Iайiaiao
3. I. Aaenайidae	3. A. Aoeiaiеaa

О:иo, oаnаaдaи ч:ei наeaaд oдоaeaaи

10.00 – 13.00 oaaд

1. N. Aaaaд- - *Noodae ayya nodaoeuei aadφ, aieoio, idioannid*
Oaan°eeyi adoeaaooa
2. Oeai - *AIOAO-uy OOA-eeyi tayntee o: dyeytaeyi YOA, aieoio, idio*
“Aadoai” ayaya :aeeyi odoae o:oyi oyiayaeyey:ayyn
3. A. Иadоaaдoи - *“Oaidaeed” ayya nodaoeuei aadφ, Oeemioeeyi odaai aieoio, idioannid*
Aadoaa a°: :inye ooiunae, :cye naiaa
4. N. xoeoyi - *O-AN-eeyi ayay aadedaey, aieoio*
Ioinui aeoye-aii oyiayaeyey ayō Adoaaui dodae chdei iyayy,
aaedio, XIX-XX sooyi caaa za
5. I. Ieyay - *OOA-eeyi O:ioeeyi o: dyeytaeyi YOA, OO-uy Aaauiyad o: dayeyiy, o:ioeeyi odaai aieoio /Sc.D/, idioannid*
Oad aadоaaоoa Oeayaya, Ayeyyn aieooyui naa iooaad i: :ayeyyi
edae eayyoniy iu
6. x. xeyiad - *Aadada a° noyeyeyi daeyi oyda:yi, aieoioaid*
A° ioeeyi ioe aay aeyeyi oayuy oeyey
7. E. Aaeaaaadad - *Naia: a-iyeyi deeyeyi ey, IO-uy NOA*
Aadooyi adoeaaui adae :inye
8. I. Ioiyaoydyi - *Coodee noyeyeyi aeyeyeyi aeyeyeyi-*
Iiyeyi n choyeeyi aa oyiayeeyi n
9. Oiaaaaо - *AIOAO-uy I°CI, Oeaiiaaadad Eo Nodaoeuei iaaynod*
Ioinui aayuy oad aadоaaui dodae
10. Bi Oa-Nia - *AINO, Eio, eo nodaoeyi, Niyaiin noyeyeyi o: dyeyiy, YOA, Oeaiiaaadadui eo nodaoeuei aieoioaid*
Eaoyeyi aieyi Doadoeeyi oyiayaeyeya adoeay aoy
Niyainui dodae
11. E. Ipoyoyay - *Iadaiodeaa” OOE-eeyi chadedaey, IOO-uy Adoeay Oeyui Niyeyi aayuyad o: dayeyiy, iaaynod*
Adoeay iaeyeyi ay e, o: iey aeyeyeyi
12. A. Aayaaa - *Iiyeyi oey doeyi oeyeyeyi deeyi oiaiyi oyda:eyay-, Ieyeyeyi naeyad o: aeyeyi aadad*

Ìĩĩĩĩĩ ããüü õõñ ð°ðëéí ðýëÿããççÿÿööÿä áóðëää çí °ðñ°í ïü

- 13. Á.Ããĩñçð – Ñóãëää-
**ÿðãçÿÿ õõĩãëéí ãñãëëã Äãðõää ïóðããð õãĩããðõëéí
ñóãëãð ãñõóããëä**
- 14. Ä.Óõÿä – Ä, ðã ñóðããðõëëéí áããø, ðÿëøëĩãÿÿëëéí ððãàíü ìããëñðð
Óõĩãëñ ããëãé õãããã áãëéã äÿ?

Õÿë, óðãí çĩðëé, óðëää ñóãëëä

14.00-17.00 ðãä

- 1.Ä.Ããĩõãõõ – ÌÓËÑ-ëéí Ìĩĩĩĩĩ Õÿë Ñĩ,ëüt ñóðããðõëëéí áããø, ðÿë øëĩãÿÿëëéí ððãàíü äĩëðìð /Sc.D/, ìðĩðãññĩð
Äÿëçÿãëéí áóóíü ïüõéĩã
- 2.Ì.Öãÿãõëðããã – ÌÓ-út Óðëääëéí ãããüÿãð ççðãÿëðÿÿ, ð°ããèëéí çĩðëéÿ-, óãëðããä-, ð°ãëé ñóãëää-
Äãðõää áóóíü ïüõéĩãëéí ãñõóããëä
- 3.Ä.Ããðõÿõÿ – ÑÓËÑ-ëéí áããø, óðëää ñóãëãëéüí ððãàíü äĩëðìð /Ph.D/, ìðĩðãññĩð, ÌÓÓ-út Áóðëää Õëñüí Óðëääëéí ãããüÿãð ççðãÿëðÿÿ
Ìãðãë ñĩĩĩé äã Äããããë ×ëĩãÿñ áóó
- 4.Ì.Ìãĩãããð – ÌÓÄËÑ-ëéí ÌìÑÑ-ëéí áããø, ðÿÿãë-ãëéí ððãàíü äĩëðìð /Ph.D/, Áóðëää Ñóãëãëéüí Äëääãĩëéí äð°ĩõëëë°ã-
Áóðëää äðãüí “Óõõÿã øëë” áóóíü ñóãëãëéí çãðëí ãñõóããë
- 5.Ä.Óãĩããã – Áóðëää äðãüí °ã ñĩ,ëüã ñÿðãÿÿÿ ð°ããççÿÿ ñãĩãëéí óãëðããð ç°ãë°ëëéí äëøççÿ, äÿëðãÿë ððãàíããã
Ñóóðãí ðõóðüí ñóãëãããã ðõó ðëëó äĩõüí äëðãĩ
- 6.×.Äãããããĩðã – ÌÓËÑ-ëéí ÌÓÑÑ-ëéí áããø, äĩëðìð, ìðĩðãññĩð, ÌÓ-út Ñĩ,ëüt ãããüÿãð ççðãÿëðÿÿ
**Ìĩĩĩĩĩüí ìð-ëé çãëéí óðãí çĩðëéüí õĩãĩðõĩëéüó
øããðãëãããðãé Ìÿÿÿ ðõóããñ**
- 7.Ä.Ããðëéĩãã – Õ°ãñã°ë áëĩãëéí ÕÄÒ-ëéí äõó-ëé, ÌÓÄË
Äãðõää äðãüí áóóíü ïüõéĩã, áóóëãð äðãã äãðëë
- 8.Ë.Õçÿÿããããðãð – ÕÓÄ-ëéí ÕÇÒ-ëéí ÝÕÄÄ, øëĩãÿÿð ððãàíü äĩëðìð, ìðĩðãññĩð, ÕÓ-íü ãããüÿãð ççðãÿëðÿÿ
Äãðõää äãĩ ãëçÿã
- 9. Ñ.Ããðãëçÿã – Ìĩĩĩĩĩüí ìð-õõëää-ãüí ÿãÿÿëëéí äÿü äð°ĩõëëë°ã-
Ìëü ñĩĩĩé ÿñõíü õÿë ñ ïëüí ãñõóããë
- 10. Ä.Äãðãðããë – ÌÓËÑ-ëéí ÌÓÑÑ-ëéí áããø, äĩëðìðããð
Äãðõää áóóíü ÿðõó ïãëðãëéí ãããðãëõüí ó-ëð
- 11. Á.Õĩãçëĩãã – Õ°ããã°ð ççëñ ñãĩãëéí ðÿðãççÿ, ðõãããñ ãëçãëéãð, äĩëðìðããð
ßĩç ìãĩãã ð°ãñ ñĩĩĩé õõããñ
- 12.Ö.Ããðð°íð – Õ°ãñã°ë áëĩãã, °ë°ºº ððãí äçðÿÿë-, ÌÓÑÒÄ
Äãðõää áóóíü òççðÿÿÿ ð°ããëë
- 13.Ø.Ìçÿãðçç - Ýĩÿã ðãĩããë ñóðããëðõüí ñüððõüí ìãñðãð, ìããëñðð
Äãðõää, áóðëää áóóĩã ñðëíü ççñ õĩ-ëëã äçðñëÿõ ïü
- 14.Ì.Äðëõĩããðããë – ÌÓËÑ-ëéí Äðãüí óðëää ñóãëãëéüí 4-ð äĩãëéí ìøõðãí
Óõõüí áóóíü ðõãã ó-ëð

Õõðëüí äÿã:
Ëëðãÿë – 7-10 ìëĩóð
Ñãĩãë, ãñõóëð õãðõóëð – 3-5 ìëĩóð

2008 үн 5-д нэгдүгээр 23-ийг зөвшөөрнөй
“**ᠠᠣᠳᠡᠠᠭᠤ ᠨᠣᠠᠭᠡᠭᠡᠳᠡᠢ ᠤᠣᠶᠡᠠᠨᠠᠨᠢᠨᠠᠢ ᠠᠨᠢᠨᠣᠣᠠᠭᠡᠭᠡ**”
нүүдэд үгүйсгээгүйгээс агаа оодоогийг зөвшөөрнө

ᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠠᠭᠠᠳᠠᠨ:

ᠠᠶᠢᠨ ᠢᠨᠦᠭᠡᠳᠡᠢ:
ᠠ.ᠠᠶᠢᠨᠠᠶᠢᠨᠠᠶᠢᠨ - *ᠠᠨᠠ-ᠡᠡᠢ ᠣᠶᠡ ᠴᠢᠲᠡᠢᠳᠡᠢ ᠨᠠᠭᠠᠳᠠᠳᠡᠢ ᠶᠵᠢᠰᠡᠢ,*
ᠢᠣᠶᠡᠨ-ᠡᠡᠢ ᠢᠣᠨᠨ-ᠡᠡᠢ агаар, агид /Sc,D/, иждивнид

ᠠᠶᠢᠨ ᠣᠶᠡᠭᠡᠳᠡᠢ:
ᠠ.ᠣᠳᠡᠳᠡᠢ - *ᠠᠨᠠ-ᠡᠡᠢ ᠣᠶᠡ, ᠣᠨᠠᠳᠠᠳᠡᠢ ᠴᠢᠳᠡᠢ ᠨᠠᠭᠠᠳᠠᠳᠡᠢ ᠶᠵᠢᠰᠡᠢ,*
ᠢᠶᠡᠳᠡᠢ ᠨᠢ, ᠡ ᠳᠠᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠢᠶᠢ ᠣᠬᠢᠨᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠣᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ ᠶᠣᠶᠢᠳᠡᠢ, агид /Ph.D/

- 10.00 - 10.20** *ᠴᠢᠳᠡᠢ, ᠣᠶᠡᠭᠡᠳᠡᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ*
- 10.20 - 10.30** *ᠶᠢᠱᠡᠳᠡ. ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠠᠭᠠᠳᠠᠨᠢᠨᠢ ᠠᠳᠠᠨᠢᠶᠢᠳᠡᠢ. **ᠢ.ᠢᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ** ᠶᠢᠱᠡᠳᠡ.*
- 10.30 - 10.40** *ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠠᠭᠠᠳᠠᠨᠢᠨᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠴᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ **ᠠ.ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ** “ᠠᠭᠠᠳᠠᠨᠢᠨᠢᠨᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠠᠭᠠᠳᠠᠨᠢᠨᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ”*

ᠠᠶᠢᠨ ᠢᠨᠦᠭᠡᠳᠡᠢ

- 10.40 - 10.50** *ᠨ.ᠡᠭᠡᠳᠡᠢ - ᠣᠣᠶᠡᠨ-ᠡᠡᠢ ᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠡᠡᠶᠢᠳᠡᠢ ᠮᠣᠳᠠᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠴᠡᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ, агид, ᠢᠣᠶᠡᠨ-ᠡᠡᠢ ᠠᠶᠢᠨᠠᠶᠢᠨᠠᠶᠢᠨ*
- ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ?**
- 10.55 - 11.05** *ᠠ.ᠣᠳᠡᠳᠡᠢ - ᠢᠶᠡᠳᠡᠢ ᠨᠢ, ᠡ ᠳᠠᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠢᠶᠢ ᠣᠬᠢᠨᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠣᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ, агид /Ph.D/*
- ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ, ᠡᠳᠡᠳᠡᠢ**
- 11.10 - 11.20** *ᠢ.ᠢᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ - ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠠᠭᠠᠳᠠᠨᠢᠨᠢ ᠠᠳᠠᠨᠢᠶᠢᠳᠡᠢ, ᠢᠣᠶᠡᠨ-ᠡᠡᠢ ᠢᠣᠨᠨ-ᠡᠡᠢ ᠨᠢᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ, агид /Ph.D/*
- ᠢᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ ᠠᠳᠡᠳᠡᠢ ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠠᠶᠡᠳᠡᠢ, ᠶᠡᠳᠡᠳᠡᠢ**
- 11.20 - 11.40** *ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ*
- 11.40 - 11.50** *ᠠ.ᠠᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ - ᠢᠳᠡᠳᠡᠢ, ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ*
- ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ ᠶᠢᠱᠡᠳᠡᠢ ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ**
- 11.55 - 12.05** *ᠠ.ᠣᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ - ᠠᠨᠠ-ᠡᠡᠢ ᠠᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ, ᠣᠨᠠᠳᠠᠳᠡᠢ ᠴᠢᠳᠡᠢ ᠨᠣᠶᠡᠳᠡᠢ, ᠠᠳᠡᠳᠡᠢ ᠠᠳᠡᠳᠡᠢ ᠠᠶᠡᠳᠡᠢ ᠣᠶᠡᠳᠡᠢ*
- ᠠᠣᠳᠡᠳᠡᠢ ᠢᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ ᠣᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ ᠣᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ**
- 12.05 - 13.00** *ᠠᠨᠢᠣᠶᠡᠳᠡᠢ, ᠣᠳᠡᠳᠡᠢ, ᠨᠢᠶᠢᠶᠢᠳᠡᠢ*

ᠠᠶᠢᠨ ᠣᠶᠡᠭᠡᠳᠡᠢ

- 14.00 – 14.10 **Ἄ.Ἀιολιαῖοι** – ἸΟἸἸ-ἑί ἸΟἸἸ-ἑί ἀὰφ, ἀίεοῖδ /Sc,D/, ἰδιόαῖνῖδ
Ἄοδεᾶ ὀοῖῦνῆεί ἀίαι ὕδοό ἰαέδαᾶ ἄαῶυ çàí çéῖῇ ὀῖᾶῖῇ
- 14.15 – 14.25 **Ἄ.Νοῖῦᾶᾶᾶᾶᾶ** – ΟἸᾶ-ἑί ΟἸᾶ-ἑί Νῖῖῖῖῖῖ ἠῖῖῖῖῖ ὀᾶῖῖ çàῖῖῖῖ, ἀίεοῖδ, ἰδιόαῖνῖδ
Ἄοδεᾶ ὀῖῇ ἁῖῖῖ ἰῖῖῖ ὀῖῖῖ çéῖῇ ἰῖ
- 14.30 – 14.40 **Ἄ.Ἰπῖοῖῖῖῖῖῖ** – ἸΟἸἸ-ἑί ἌἸ-ἑί ἀὰφ, ἀίεοῖδ /Ph.D/, ἰδιόαῖνῖδ
Ἰῖῖ ἁῖῖῖῖ ἑῖ ἰῖῖ ὀῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖ
- 14.45 – 14.55 **Ἄ.Ἀῖῖῖ** – Ἀῖῖῖ ἁῖῖῖῖ Ἀῖῖῖῖ ἠῖῖῖ ἑῖῖῖ, ὀῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖ /Ph.D/
Ἄῖ ἁῖῖ Ἀῖῖῖ ὀῖῖ
- 15.00 – 15.20 **Ἄῖῖῖ çàῖῖῖῖῖῖ**
 15.20 – 15.30 **Ἄ.Ἰῖῖῖῖῖῖῖ** – ἰῖ ἁῖ ἁῖῖῖ ὀῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ, Ἰῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖῖ, ὀῖῖῖῖῖ ἁῖ ἁῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖ /Ph.D/
Ἄοδεᾶ ὀῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖ ἠῖῖῖῖῖ Ḇῖῖ ἰῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖ
- 15.35 – 15.45 **Ἄ.Ἀῖῖῖῖῖῖ** – ἸΟἸἸ-ἑί ἀὰφ, ἀίεοῖδ /Ph.D/, ἰδιόαῖνῖδ
Ἰῖῖ-ῖῖ ὀῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖ ἁῖῖ
- 15.50 - 14.00 **Ἄ.Ἰῖῖῖῖ** – Ἰῖῖῖ ἁῖῖῖ ἠῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ, ἁῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖ, ἰδιόαῖνῖδ
Ἄοδεᾶῖῖ ἁῖῖῖ çéῖῇ ἁῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖ ἰῖῖῖῖ ἰῖ
- 14.00 – 16.50 **Ἄῖῖῖῖ, ὀῖῖῖῖῖ, ἠῖῖῖῖ**
 16.50 – 17.00 **Ἰῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖῖ ἁῖῖῖ ὀῖῖῖῖ ὀῖῖῖ ἈἸᾶ-ἑί ὀῖῖ çῖῖῖῖῖ ἠῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ, ἁῖῖῖῖ, ἰδιόαῖνῖδ Ἄ.Ἀιολιαῖοι çῖ ὀῖῖῖῖ.**

ὀῖῖῖῖ ἁῖῖ: Ἰῖῖῖ 10 ἰῖῖῖ,
 Ἀῖῖῖῖ, ὀῖῖῖῖῖ, 5 ἰῖῖῖ
 Ἰῖῖῖ 15 ἰῖῖῖ

Ἄᾶ×Ἰᾶ

Ἰῖῖῖῖῖ	5
×ῖῖῖῖῖ Ἄ., “Ἄοδεᾶ Ἰῖῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖῖ”-ῖῖῖ çῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖῖ	
	ἁῖῖ ἁῖῖῖ ὀῖῖῖῖ.....7
Ἰῖῖῖῖῖ Ἰ., Ἰῖῖῖῖ ἁῖῖῖ ἁῖῖῖῖ ἠῖῖῖῖῖῖ ἠῖῖῖῖῖῖ	
	ἁῖῖῖῖ, ῖῖῖ ὀῖῖῖῖῖῖ.....9
Ἀῖῖῖῖῖ Ἄ., ὀῖῖῖῖῖ çῖῖῖῖῖ ἁῖῖῖῖῖῖ, ὀῖῖῖῖῖῖ	

	аооіу о-эд.....	16
Аадодыгй А.,	Íýðuáeyā.....	24
Ааеааа А.Э.,	Ýððççáýé íáeапдеéí Õпду-Íðáuí íèðóááé íáðeííáeyúíá, ñeèeèeúí òçæyeyā.....	28
Аоаеаа А.,	Õíðu áóðeááuí óá ááðeúí óóðáé.....	30
Ааíоíаоíо А.,	Áóðeáá óóóeyñ ááðu çáí çeèeéí óeáíæeä.....	33
Ааеаí О.,	Òí ááí Áeáíá òí ð áóðó çððeéí øèðýýð áàçàð íóðáá ááàð áðáá óðááíú óóðáé.....	37
Ааíáeíæeáá А.,	Ááeááe íóóð íð-íú áàçàð íóðáá ýðð çáýñ ýíàð óeñúí íýáýeá ááeá, ýááááá Íðíñúíð áíeíá.....	43
Ааøááááá А.,	Íííáíe ááðu óeñ ð°ðeéí øýeíýááççeyèðýä áóðeáá çíí °ðòñ°í íú.....	47
Èøááæeèð Ñ.,	Áóðeáá áýæ óýí áý?.....	53
Èóáñáíóýðýí А.,	Õýey ñí, èñ áýýáýeyá.....	70
Èóáñáíóýðýí А.,	Óæeéí áe-æeá ð°ðe°ð óeáíæeäe, øeíý-eyèeéí áñóááeä.....	73
Èóáááááíðæ Í.,	Çáýí Íáááá áóðeáá áóó áà áóðeááóóáuí óá ááðááe.....	78
Íñðíáá Ñ.А.,	Ìçí° çáæeéí áóðýáá óðáí çíðeíe: íðøíí ááeááeúá øýíæýeyā.....	82
Íðíðóíááæeáá А.,	Ííeíí ðíeíú eçíáýí ðeéáýýá áóðeááóóá.....	86
Ñáíáóó А.,	Áóðeááuí ááðáe ççñeèeá ááíáðeèeéí ðàeááñ í°øáeð íú.....	97
Ñóíýááááàðð А.,	Áóðeááuí óæeéí áe-eá íñúá øýáeççeñýí óóðáé.....	100
Óóíáæeáá А.,	Áñðñáí Áýeyáæáíóuí íáíððúá òíáðóðeáð áñóááeä.....	107
Óóááíáàýð А.,	Áóðeááuí íççæeéí ðçðeéá ýðáýí ðáðáðóe.....	114
Óáíáæeáá А.,	Áóðeááuí áçç ááðúæ ááeñáí óeáíæeäe.....	119
Öýáýeíáá Ö.,	Áóðeáá óýey ýðeáíá áíðááðáeéá ðááeòúí óóàð.....	133
×eíeááíðæeáá Ø.А.,	“Í°òñ°í” Õàð ðíðúá áíð íýýñýí Õíáð Áááíáæeáíá.....	139
Øeðíýí А.,	Áóðeááuí ðçí àí, íèãðáð.....	145
Shaglanova Olga	The phenomén of Buryat shamanism among urban population.....	159
Õàáñðáeð:		161

CONTENTS

Foreword		5
B.Chinzorig	About the activities organized by Academy of Buriad Studies.....	7
M.Odmandakh	The current situation and tendency of the Buriad Studies in Mongolia.....	9
D.Badamnyam	About the heroic and tragic song about Shildei zangi.....	16

G.Battseren	Neriyeleg.....	24
Baldanov.A.L.	National and political development of Usti-Ord region, Erkhuu.....	28
D.Budjav	The origin of the Khori buriad.....	30
G.Gantogtogtokh	The traditions and customs in the Buriadian epics.....	33
T.Galsan	The king To and Didona or about the sense to exchange the territory with calf skin.....	37
D.Damdinjav	Who owned the area around Baigali lake? Why did it become the territory of Russia?.....	43
D.Dashdavaa	Political repression to the Buriatan people in Mongolia.....	47
S.Ishbaljir	Who is the Buriad?.....	53
B.Luvsantseren	Let's respect the motherland and culture.....	70
B.Luvsantseren	On the traditional and reforms issues to write family tree.....	73
N.Lkhagvadorj	The Buriad song Zayan Navaa and buriad origin.....	78
Osorova S.G.	Contemporary Buryat literature and analysis.....	82
A.Oyuntungalag	Molon Toin's decree and the Buriad.....	86
A.Sambuу	On the way to seek buriadian origin genetically.....	97
B.Sumiyabaatar	About the publishing the book Buriadian family tree.....	100
B.Tungalag	To the issues to clarifying the biography of Doorombo Gelegjams.....	107
B.Uuganbayar	Looking back the history of Buriad emigration.....	114
D.Khandjav	Buriadian traditions related to mare milking.....	119
Ts.Tsevelmaa	The reason to pay attention to the Buriadian speech.....	133
Chimiddorjiev Sh.B	Tsogt Badmajapov - the first person discovered “Dead” Khar khot.....	139
B.Shirnen	Buriadian population and migration.....	145
Shaglanova Olga	The phenomen of Buryat shamanism among urban population.....	159
Addendum.....		161

ÁÓÐÈÄÄ ÑÓÄËÄË

I áíðü, 1 1 (001)

Áóðèää Ñóäëäëüí Àèäáäèè

Õàÿä: Ìííáíè óèñ – 210648
Áäää òíéðóó – 14, Óèääííáääòáð – 48
ÌÓÁËÑ, Ìííáíè Ñóäëäëüí Ñóðäóóëü,
“Á” ááéð, 307 òíò òð°.

Óðàñ: 976-11-326165, 99866572, 99178542, 99127013

È-ìÿéé: hohchono@yahoo.com